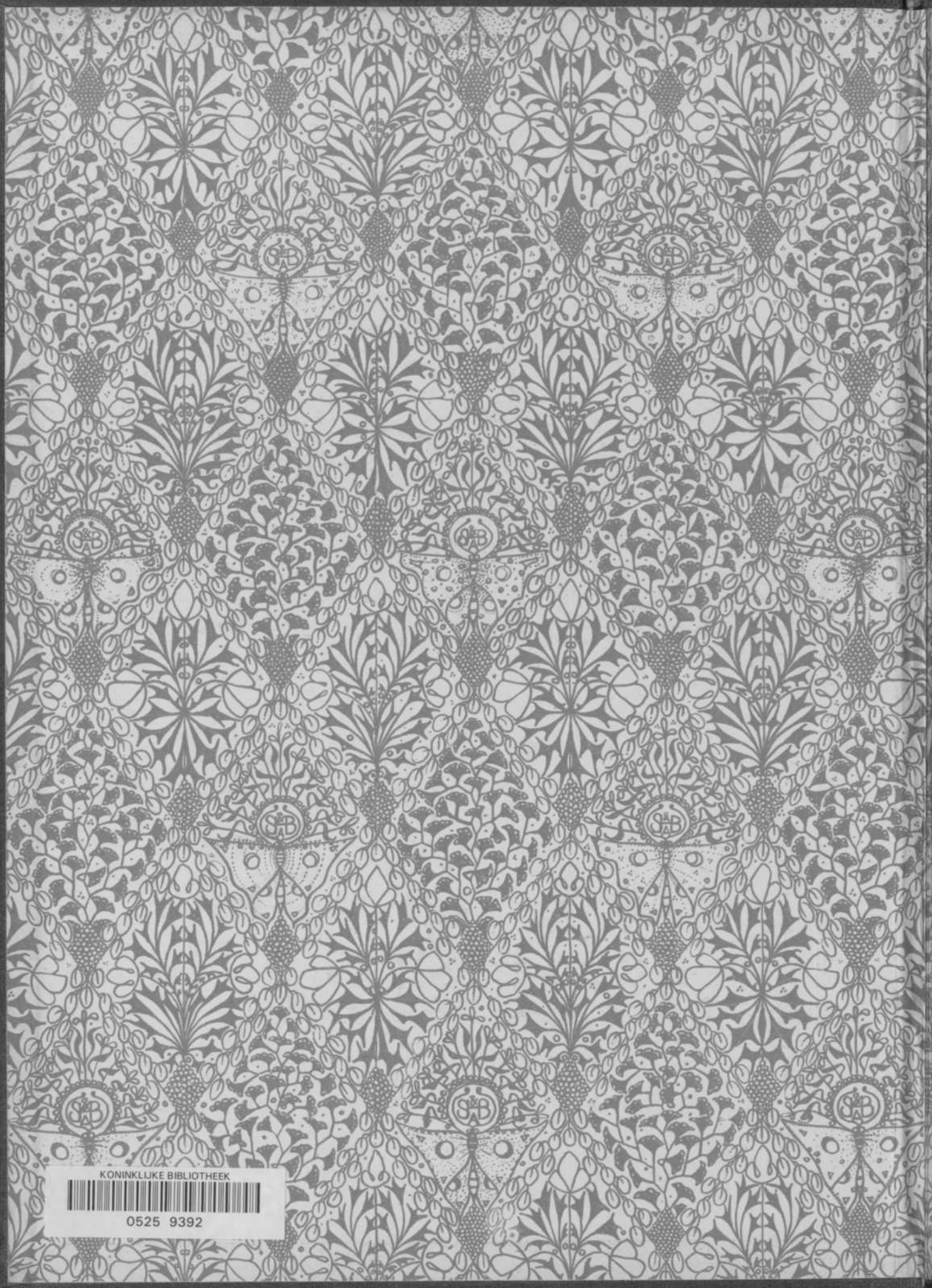
KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
0525 9392

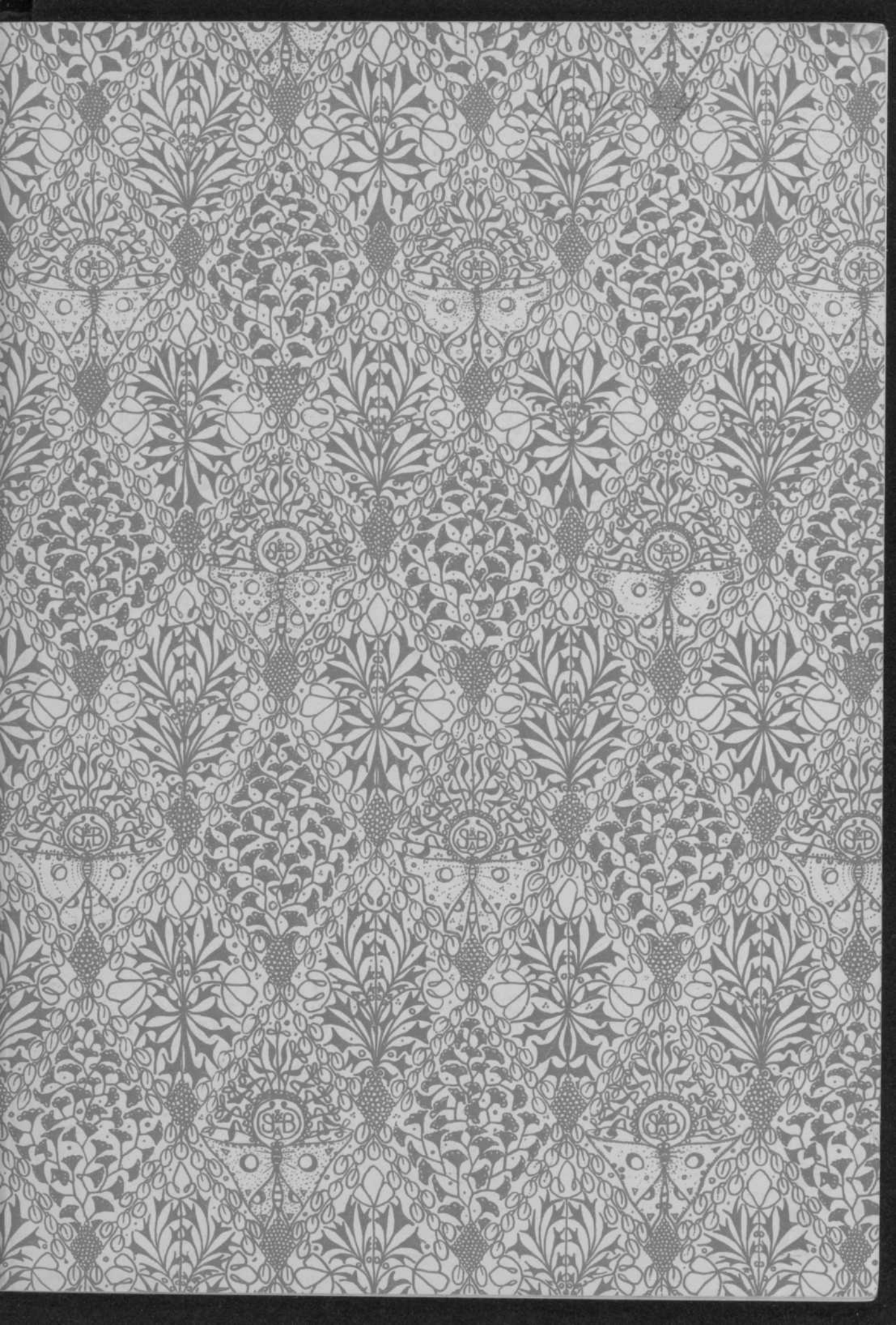

BESOEKI

EEN GEWEST IN OPKOMST

19817
al 2045.

930
C24
Ac

BESOEKI

EEN GEWEST IN OPKOMST

DOOR

D^R. R. BROERSMA

Met een Kaart en 20 afzonderlijke Illustraties

AMSTERDAM
SCHELTEMA & HOLKEMA'S BOEKHANDEL
K. GROESBEEK & PAUL NIJHOFF

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

VOORREDE.

VOOR de meeste Nederlanders is Besoeki een onbekende grootheid. Weliswaar weten vele belanghebbenden, dat er jaarlijks millioenen ponden tabak en koffie uit Besoeki in Nederland ter markt worden gebracht en dat er ook suikerfabrieken werken; maar hetgeen daar den particulier en den ambtenaar in beslag neemt, de moeielijkheden waarmede moet worden gekampt, het verblijden na lijden en helaas ook wel het lijden waarop geen verblijden volgt, — dat alles gaat vrij wel om zonder eenigen indruk te wekken in het moederland. Er zou trouwens een merkwaardig verhaal kunnen worden gedaan van de geringe voeling, die er tusschen Nederland en Indië bestaat.

Tien jaar geleden was Banjoewangi, de haven aan straat Bali, nog niet per spoor bereikbaar. Het gebeuren in Besoeki scheen de aandacht van publiek en Regeering niet te kunnen trekken. Zoo moest de verbazende opbloei van het gewest een verrassing worden.

Hoe meer de woeste gronden erfpachtsperceelen werden, hoe meer de landbouwindustrie er arbeid, werktuig en handel tot zich riep, des te dringender werd ook de vraag naar uitbreiding van bestuurszorg en van openbaren dienst. Die uitbreiding begon te komen — weinige jaren geleden. Besoeki deed toen denken aan zoo'n duister schilderstuk van Gerard Dou of een zijner navolgers, waarop men bij goed zoeken wel eenige lichtpunten ontwaart. Thans is er iets waar te nemen van spoed, matigen spoed, in de bijwerking van achterstand. Daar wordt gewerkt aan wegen, spoorwegplannen, irrigatie, bestuursuitbreiding en uitbreiding van politie. De lichtpunten op het schilderstuk van zoo even willen wel zonnen worden, maar de toevoer van licht en kracht moet grooter zijn.

De opbloei van Besoeki is grootendeels te danken aan de particuliere landbouw-industrie, welke in de jongste jaren tal van ondernemingen

in het leven riep, voornamelijk voor de cultuur van koffie en rubber. Tijdens een paar kortere verblijven en op een groote reis tusschen de jaren 1909 en 1911 heb ik mij daarvan kunnen overtuigen. Aan welwillende hulp heeft het mij nergens ontbroken en gaarne spreek ik hier mijn dank uit aan allen, die mij met woord en daad hebben gesteund bij een ondernemen dat zoo velerlei inspanning vergde.

Van oordeel, dat in ruimen kring belangstelling behoort te worden gewekt voor Besoeki, heb ik mij niet beperkt tot de uitbreiding der cultures, doch ook getracht de toestanden te schetsen, welke in centra van cultuur kunnen voorkomen en in Besoeki inderdaad bestaan. Tal van aangelegenheden vielen te bespreken, welke ook elders op Java voorkomen, zoodat, naar ik hoop, dit boek sommigen nader zal brengen tot de kennis van Java in het algemeen. In het beschrijven van eigenaardigheden der inlandsche samenleving en in het bezingen der schoone natuur, hoe belangrijk die bezigheden overigens kunnen zijn, heb ik mijn kracht niet gezocht, meenend dat de lezers beter gediend worden met het proza van Java's economie, dan met de poëzie van zijn natuur. Alleen heb ik getracht de beteekenis van eenige natuurverschijnselen in het Idjen-gebergte te schetsen.

In hoofdzaak heb ik den toestand weergegeven, zooals ik dien medio 1911 vond. Zooveel mogelijk is met de veranderingen, sedert dat tijdstip ingetreden, rekening gehouden. De photo's zijn meerendeels het werk van den kunstzinnigen heer Lewis, chef van het atelier Kurkdjian te Soerabaja, werk dat hij voor particulieren heeft uitgevoerd en dat mitsdien niet in den handel is. De kaart is genomen naar die van den Topographischen Dienst.

Er bestaat behoefte aan een litteratuur over Java, welke zonder overstelping met details nochtans wat meer biedt dan het overzichtelijke van een reisbeschrijving. Zonder een behandeling van Java's gewesten in den trant van die, welke hier van Besoeki is beproefd, waarbij dus elk gewest naar zijn aard en belangen wordt onderzocht, zal men naar mijn meening niet komen tot een werk over het geheele eiland, dat inderdaad kan voldoen aan de belangstelling, die in den laatsten tijd ijverig en allerwege voor Neerlands koloniaal bezit wordt opgeroepen.

DE SCHRIJVER.

INHOUD.

Bladz.

HOOFDSTUK I. TANGGOEL 1
Een gezondheidstad op het Yang-plateau. — De komst der rubbercultuur in Besoeki. — De Rubbercultuur-Maatschappij Amsterdam. — Verkoop van erfpachtsperceelen. — De koffiebranderij. — De Liberia-onderneming Gerengredjo.

HOOFDSTUK II. POEGER 12
Inlandsche visscherij. — Aanplantingen van het Boschwezen.

HOOFDSTUK III. IN DE STREEK DER TABAKSCULTUUR 16
Vrij en onvrij. — De vestiging van George Birnie te Djember. — Zijn werkwijze en pionierschap. — Verschil van opzet tusschen Oud Djember en Djatiroto. — Erfpachtsgronden voor de tabakscultuur. — De oud-ondernemers en hun concurrenten. — De wilde tijd. — Waarom inhuur van gronden voor de tabakscultuur. — De wetgeving voor de tabakscultuur in Besoeki. — Schuurbrand en dakbedekking. — De ethische critiek op wetgeving en regeling. — De vooruitgang van Djember door de cultuur. — Soekowono, Djelboek en Soekokerto—Adjong. — De Amsterdam-Besoeki-Tabak-Maatschappij en de Besoeki-Tabak-Maatschappij. — Zuid-Djember.

HOOFDSTUK IV. HET PROEFSTATION TE DJEMBER 49

HOOFDSTUK V. GEËMPLOYEERD ZIJN IN DE CULTURES 53
Behoefte en voorwaarden. — Een bond van tabaksgeëmployeerden.

HOOFDSTUK VI. OP WEG NAAR BANJOEWANGI 60
De eruptiekegels bij Kalisat. — De spoorweg langs Mrawan. — De wegen, die in het district Genteng ontbreken. — De ondernemingen van zuid-Banjoewangi. Glenmore, Kali Sepandjang, Kali Telepah.

HOOFDSTUK VII. ROBUSTA EN HEVEA 70
Achteruitgang van Java-koffie en Liberia. — Opkomst der Robusta en verwachtingen. — Verwante soorten. — Aanvang der rubbercultuur. — Robusta of Hevea? — Behoefte aan wetenschappelijk onderzoek. — De voorlichtingsdienst te Delft.

Bladz.

HOOFDSTUK VIII. HET WERKVOLK-VRAAGSTUK 86
Toenemende behoefte in de bergcultures. — Om een poenale sanctie. — Het Besoekisch Immigratie-Bureau. — Een request uit Banjoewangi. — De planters van Banjoewangi in hun ongelegenheid. — Hun plichten jegens het werkvolk. — Gedwongen winkelnering als humaniteit. — Javaan en Madoerees.

HOOFDSTUK IX. BANJOEWANGI. ROND STAD EN HAVEN 98
Is verlegging der haven naar Meneng wenschelijk? — In- en uitvoer. — De cultuur van klappers en padi. — Rijstpellerij en suikerfabriek. — Inlandsche visscherij en Europeesche leiding. — Madoereesch bestuur over Javanen. — Blambangers.

HOOFDSTUK X. NAAR HET IDJEN-GEBERGTE 113
Langs Litjen en Tamansarie. — De rijstvelden van Tamansarie. — Djamboe. — De tocht naar Kawah-Idjen. — Ongop-Ongop. — De krater en zijn meer. — Het zwavelzure water. — De hoogvlakte. — Kalisat. — De veeteelt-onderneming Djampit. — De ondergang der zon in den krater. — De onderneming Blawan. — Haar merkwaardigheid op het gebied der economie. — Stations voor metereologisch onderzoek.

HOOFDSTUK XI. OP DE NOORDELIJKE HELLING VAN DEN KENDENG-RUG. 129
De ondernemingen Kajoemas en Pantjoer. — Inlandsche vrijbuiterij op de afgelegen helling.

HOOFDSTUK XII. EEN BOSKOOPSCHE BOOMKWEEKERSFAMILIE OP JAVA. 133
Hollandsche tuinbouw en Indische landbouw. — De oud-planter. — De komst der Ottolanders op Java. — De inlandsche christen-gemeente op Kajoemas. — Een geniaal landbouwer. — Teun Ottolander te huis en op reis. — De voorzitter van het Ned.-Ind. Landbouw-Syndicaat.

HOOFDSTUK XIII. IN DE AFDEELING PANAROEKAN 144
Suikerindustrie in de afdeelingen Panaroekan en Besoeki. — Rietbranden. — Grondhuur voor suiker en tabak. — Assembagoes en het water. — De Panaroekan-Maatschappij. — De „stille kracht" te Sitoebondo. — Ooftteelt.

HOOFDSTUK XIV. HET BOSCHWEZEN IN BESOEKI 160

HOOFDSTUK XV. IRRIGATIE IN BESOEKI 162
De irrigatie-afdeeling Pekalen—Sampean. — Over de rentabiliteit van irrigatie-werken. — Wie moet het beheer voeren?

HOOFDSTUK XVI. DE SPOORWEG IN BESOEKI 169
Uitbreiding en stijging van het verkeer. — Spoorwegtarieven en koffie-cultuur. — De smalspoor-plannen voor zuid-Banjoewangi.

HOOFDSTUK XVII. DE BESTUURSZORG IN BESOEKI 173
Bezigheid van den gewestelijken raad. — Uitbreiding van het bestuurs-personeel. — Financiën. — De verrassing.

EERSTE HOOFDSTUK.

TANGGOEL.

HET is geen „blyde inkomste", wanneer men met den trein over Besoeki's westelijke grens gaat. Over het vlakke veld, met noordwaarts wat gebergte in nevelen, rolt huiselijk de trein, rustig blijvend in den koers van de enkele lijn, zich niet storend aan de eentonigheid van dit vrije veld. Java is niet overal een wondertuin en het is niet indrukwekkend Besoeki te naderen uit het westen.

Niettemin houde de reiziger zich verzekerd dat hij zich al in een belangrijke omgeving bevindt en dat ook zijn trein meer beteekent dan hij, afgaande op zijn eerste indrukken, vermoedt. De spoorlijn heeft heel wat op haar rekening van den opbloei in Java's oostelijkste residentie en wie zou haar willen vergeten in een verhaal van Besoeki's opkomst? Maar thans laat ik haar nog rusten, want het eerste station in Besoeki is Tanggoel en, hoe onaanzienlijk het gebouwtje er ook uitziet, Tanggoel ligt aan den voet van het met ondernemingen bezaaide Yang-gebergte.

Als er op het, enkele jaren geleden veel besproken, Yang-plateau een gezondheidstad komt, zal het station Tanggoel stellig worden vergroot, verfraaid, verliefelijkt. Dat plateau heeft indertijd de menschen, die op Java couranten lazen, doen watertanden. Een assistent-resident die, zooals het gelukkig meer gaat, door verblijf en arbeid voor de streek was gaan vóelen, had ingezien dat daar op dat plateau een byzonder gunstig klimaat naast andere gelukkige omstandigheden aan de menschheid een nieuw paradijs biedt. Als men daar eens kon krijgen een welzalig oord, een villa-stad met electrische verlichting, electrisch vervoer, ja een gansch electrisch leven vol gezondheid en kracht, met

zoete rust naast modern amusement! Er kwam een comité aan te pas en voorts geld van menschen met initiatief en durf en vertrouwen. Die waren er ook wel, maar zij vonden toch zoo'n paradijsstad op het Yang-plateau iets dat in het rijk der chimères moet blijven. En het is er in gebleven.

Wie dus van het station Tanggoel den weg westwaarts opgaat om na een half uurtje rijdens — de sado's zijn daar het duurst ter wereld, want de gewone prijs voor dat ritje is een gulden — bij een wachthuis het karretje te verwisselen met een paardje en noordwaarts de heuvelen binnen te trekken, verwachte vooral geen plateau-steden. De koffiebranderij, die men op den hoofdweg voorbijgaat en waarover straks nader, ziet er al niet naar uit, dat men verderop luxueuse scheppingen van menschenhanden zal aantreffen. Toch, een paar uur rijden brengt ons op de terreinen der *Rubbercultuur-Maatschappij Amsterdam* welke, na de Malacca-Cultuurmaatschappij in de Straits, de grootste rubbermaatschappij der wereld is. Luxe vindt men er niet, maar men vindt er een modelinrichting voor rubberbereiding. Men komt hier in bet gebied, waar een eenvoudige Hollander een kwart eeuw heeft gearbeid van meet aan; waar hij een tiental jaren geleden schroomvallig een hevea-cultuurtje beproefde; waar hij nu als overwinnaar staat en als de man, die de rubber in oost-Java heeft gebracht. Hij weet het best, hoe onvolkomen zijn en anderer kennis van rubber is en misschien ook dáárom is hij de toonaangevende rubberplanter van oost-Java. Ik bedoel den heer E. du Bois, die in 1880 op Java kwam als onderwijzer.

De onderwijzer du Bois bezat ook een acte als landbouwkundige en des te begrijpelijker was het, dat hij in 1883 in Blitar een plaatsing vond in de koffie.

Nu er toch behalve over rubber ook over koffie zooveel moet worden gesproken, mag wel even worden aangestipt hoeveel koffiekennis in Besoeki is gekomen van Kediri uit.

Het is een halve eeuw geleden, dat in de afdeeling Blitar van het gewest Kediri de tabak schitterend ging. Er kwam een crisis en weg was alle tabak.

Wanneer men dat zoo zegt, klinkt het een beetje dwaas in 1913.

Maar vijftig jaren geleden, in de dagen van wat men nu den oud-planter noemt, ging dat inderdaad zoo. Men had toen geen voorbereiding en respectabele kennis van cultuurzaken. Men had practische ondervinding of men had den moed om iets te probeeren. En omdat de grond op Java zoo goed was, omdat de markt nog niet zoo veeleischend was, omdat de menschen in de buurt zeer hulpvaardig waren, ja omdat er nog vele andere factoren waren waarmee men tegenwoordig geen rekening meer zou kunnen houden, lukte het vroeger wel aan den planter-van-den-kouden-grond. Maar gewapend tegen groote tegenvallers was hij heelemaal niet en het zou nog lang duren eer de Wetenschap beschermend over Java's landbouw streek. Daarbij, de verhuur van grond was niet voldoende geregeld, de politie volbracht haar taak niet en de cultuur werd grootendeels aan den inlander overgelaten.

Alzoo, er kwam een crisis en weg was de tabak. Toen werden de Blitarsche tabakkers allen koffieplanters en alle koffie op Java was toen Java-koffie. Na 1870 ging het met de koffie in Kediri schitterend. In 1883 kwam er weer crisis, de groote bekende, en veel van de koffie was weg. Kwade jaren kwamen sinds dien nog wel terug, de tuinen bleven geteisterd door bladziekte en door de oerets (larven die de wortels der boomen stuk vreten). Na de ongelukkige jaren kon een kapitaalkrachtig lichaam in Kediri gemakkelijk grond koopen en zoo is omstreeks 1895 de Handelsvereeniging Amsterdam daar in het bezit van vele landen gekomen, waarop zij o. a. suikerriet en cassave liet planten.

Het ongeluk had ook den heer du Bois uit Blitar verdreven en hem de wijk doen nemen naar het Tanggoelsche.

In 1891 werd opgericht een naamlooze vennootschap voor de exploitatie van het land „Tanggoel". Dat was het eerste koffieland in die afdeeling. Twee jaar later ontstond het tweede, begonnen door de N. V. Cultuur-Maatschappij Kalie Soeko, met den heer du Bois als administrateur. Het grensde onmiddellijk aan het land „Tanggoel", dat ongeveer hetzelfde bestuur had en den heer du Bois als commissaris-adviseur. In 1895 werd begonnen met het derde koffieland, Soember Ajoe; in 1897 met het vierde, Soember Boeloes.

Het ging echter met die koffielanden niet naar wensch. Zij leden

door de regens, die er voor Java-koffie al te overvloedig bleken. Dan berokkende de oeret-plaag groote schade, vooral ook omdat de verspreiding der oerets in de mooie losse gronden zoo gemakkelijk was. En eindelijk waren het de slechte koffieprijzen, die aan de ondernemingen het loon onthielden.

Het gevolg was, dat reeds in 1899 het perceel Tanggoel werd verkocht aan Kalie Soeko, waarvan het maatschappelijk kapitaal toen steeg van 130 tot 157 duizend gulden en de omvang tot 1500 bahoes.

Maar Kalie Soeko had zelf een moeilijk bestaan. Om de onderneming financieel sterker te maken, richtte de heer du Bois in 1903 een koffiebranderij op. Aanstonds bleek zij levensvatbaarheid te bezitten.

Intusschen had de administrateur, de koffie niet vertrouwend, overwogen of hier niet een andere cultuur kon worden beproefd. De regenval, de kleiachtige grond van vulcanischen oorsprong, de hoogte van 200 tot 300 meter schenen een proef met Hevea te gedoogen. En zoo richtte de heer du Bois met den heer J. J. van Gorsel, die bezig was zijn sporen te verdienen in de tabak — hij was administrateur der Besoeki-Tabak-Maatschappij — een rubberonderneming op, de eerste in het gewest Besoeki. Dat gebeurde in 1904. Het land heette „Zeelandia", was ongeveer 500 bahoes groot en lag vlak naast Kalie Soeko. Het Hevea-zaad werd verkegen van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg.

Dat was de inzet der rubbercultuur in Besoeki en het had er nog niets van, dat hieruit groeien zou de rubbermaatschappij, thans op één na de grootste der wereld. In 1907 werd Zeelandia verkocht aan de firma Van Leeuwen Boomkamp te Amsterdam voor twee ton. Daarbij werden gevoegd 500 bahoes van Kalie Soeko en toen kon gevormd worden de Rubbercultuur-Maatschappij Amsterdam, waarvan de heer du Bois administrateur werd. De Maatschappij kocht in 1908 de onderneming Karang Anom, welke drie uur van Kalie Soeko verwijderd en 500 bahoes groot was. De aanplant, die er stond, besloeg ongeveer 100 bahoes, maar na twee jaar besloeg hij al het heele perceel.

Profijt willende trekken van de gunstige omstandigheden des tijds, verkochten de aandeelhouders van Kalie Soeko in 1910 dat land aan de Rubbercultuur-Maatschappij Amsterdam voor 175 duizend gulden.

ADMINISTRATEURSWONING EN ETABLISSEMENT VAN ZEELANDIA.

Nog in hetzelfde jaar werd er bijgevoegd het perceel Poember Patri, groot 375 bahoes, dat nog niet beplant was en is.

Zoo ontstond in enkele jaren hier de groote rubberonderneming met circa 2200 bahoes aanplant van Hevea en Robusta. Deze cultuurmaatschappij heeft het terrein harer werkzaamheden uitgestrekt ook tot Sumatra. Haar omvang was van dien aard, dat het personeel aanzienlijk moest worden uitgebreid en het bestaat dientengevolge uit een hoofd-administrateur, twee administrateurs en elf geëmployeerden. De productie van rubber bedroeg in 1910 aan halve kilogrammen 29870, welk cijfer in 1911 steeg tot 76690; de opbrengst van koffie was over 1911 in picols 7350.

Binnen tien jaar groeide dat groote lichaam uit het bescheidenlijk begonnen „Zeelandia" langs den weg van veel studie, veel proefneming, veel uitgaven. Want de geheel machinale bereiding kon niet op de hoogte worden gebracht, waarop zij thans staat zonder verschillende machinerieën te probeeren en onvermijdelijk waren daarbij de teleurstellingen. Van de door den heer du Bois verworven kennis profiteert zijn eigen land niet alleen. Telkens trad hij op, in Besoeki het meest, als een wegwijzer in de rubbercultuur en, al plantte noch bereidde hij aan den grooten weg, hij had niettemin veel bekijks.

Het welslagen van „Zeelandia" was in de eerste plaats voor de naaste omgeving een trekkend voorbeeld. Nu vindt men de ondernemingen voor rubber en Robusta op de Yang-hellingen en de uitloopers van de Yang verspreid, maar die navolging is meerendeels van de jongste jaren. En meestal is het aardig te zien, hoe sober begonnen wordt, hoe het steeds een zoeken en tasten is met de beschikbare middelen en hoe men, bemoedigd door de reeds mooie resultaten, zich opwerkt en verbreedt. Hier zij tevens aangeteekend, dat het Boschwezen op de Yang-hellingen terreinen op het oog heeft, die zeer geschikt moeten zijn voor den aanplant van Ficus elastica. Het plan is een onderneming te vestigen te Soember Klopo.

Als voorbeeld van een zoo jong en veelbelovend land kan „Soeko Koelon" dienst doen, dat niet ver van het oude Zeelandia verwijderd ligt en 560 bahoes groot is. Toen ik het bezocht, was de oudste Hevea er vier jaar. Er werd al een weinig getapt en Soeko Koelon

was dus in 1911 een van de zeer weinige ondernemingen in den Oosthoek, waar reeds rubber werd gewonnen. Er stonden in het geheel 170 duizend boomen, zoodat de aanplant van een forschen vooruitgang getuigde, terwijl bovendien de Robusta zich als het sieraad der onderneming gedroeg. Het etablissement was echter nog in wording, de rubberbereiding was handenarbeid. Hier geen coaguleermachine, geen waschmachine, geen crèpe-machine. De latex werd gezuiverd door ze te werpen door mousseline; dan werd ze in pannetjes gedaan met een paar druppels glacial acid voor de coaguleering; na een paar uur werd ze eerst met een houten, vervolgens met ijzeren rol gerold; om de droging te bevorderen werden de biscuits tusschen twee gegalvaniseerde platen gebracht welke van boven en van onderen met dril waren bedekt; dan moesten ze op een gazen netwerk indrogen; en eindelijk getjapt met den stempel der onderneming, werden ze om een lichtere kleur te bekomen gekookt in water van 171 graden Fahrenheit.

Zoo zal het er nu wel niet meer gaan; het karakter van huisvlijt zal de bereiding wel niet meer dragen. Maar eigenaardig genoeg is zij om hier te worden medegedeeld.

Soeko Koelon is ook van Hollandsche tot Engelsche onderneming verheven en het is niet onaardig eens de stijging na te gaan der waardeering in een periode waarin de waarde niet noemenswaard stijgen kón. Er is in den laatsten tijd op Java zooveel wonderlijks vertoond op het gebied van taxatie en inbreng van gronden, dat een enkel staal hier wel mag volgen.

Soeko Koelon dan werd in 1905 gekocht door den toenmaligen administrateur van Soember Ajoe voor zes duizend gulden. De directie van Soember Ajoe, te Haarlem gevestigd, nam het van den kooper over, sloot een obligatie-leening van 100 duizend gulden en stond den administrateur toe 150 bahoes te ontginnen. Een der commissarissen kwam intusschen een kijkje nemen, vond het perceel niet heel mooi en adviseerde tot verkoop. Aldus werd besloten, toen er 24 duizend gulden inzat, namelijk de koopsom en 18 duizend gulden die men verwerkt had. De administrateur zelf kocht het met een collega samen voor de som van 35 duizend gulden. Het duurde niet lang of een bekend Engelschman op Java kocht het land ongezien voor 40 duizend gulden

Dr. R. Broersma, Besoeki.

EEN HEVEA-RUBBERAANPLANT.

en verkocht het in dezelfde maand van 1906 aan eenige heeren te Colombo voor 52 duizend gulden. Die heeren kozen een ander bekend Engelschman op Java, vertrouwensman van vele landhongerende Britten, tot superintendent en lieten den aanplant uitbreiden. Toen de 560 bahoes beplant waren, werd het perceel voor 55 duizend pond aan een Engelsche firma verkocht, nadat er ongeveer een ton verwerkt was. Die firma bracht het aanstonds in bij een maatschappij met een kapitaal van 85 duizend pond.

Zoo kon het perceel, dat in 1905 voor 6000 gulden gekocht was, binnen vijf jaar, waarin, laat ons zeggen, anderhalven ton was verwerkt, het brengen tot bezit eener maatschappij, welke daarvoor een millioen over had.

Alvorens naar de vlakte terug te keeren en kennis te maken met de koffiebranderij te Tanggoel, een enkel woord over het werkvolk.

Met inlandsch nieuwjaar en in den snijtijd der padi, Mei en Juni, komt het volk van Tanggoel stellig niet op de ondernemingen werken. Maar ook buiten die periodes is het volk van Tanggoel niet gezind tot arbeid op de perceelen. Het bezit veel sawah's en kan zich de weelde der luiheid in ruime mate veroorloven. De ondernemingen hebben dan ook meest Madoereezen en volk uit Malang in dienst. De behoefte er aan is stijgend, naarmate het oogsten op de jonge landen toeneemt.

De desabevolking is zeer vertrouwd met het stelen van koffie; over de desapolitie verneemt men de gewone klacht, maar met ongewoon zware betoning. Hier en daar moet het spaansch zijn toegegaan, aangezien de benden koffiedieven driest te werk gingen en de bewakers van afgelegen tuinen eenvoudig neerlegden. De verhalen, die er van gingen, waren kras. Het optreden van sommige geëmployeerden moet onder den invloed van de brutale rooverij hebben geleden. Koffiediefstal werd met virtuositeit gepleegd ook door de vrouwen. Het is voorgekomen op een onderneming, waar de huiskeerende vrouwtjes werden gevisiteerd, dat men bij een vrouw gestolen koffie vond... onder de partes posteriores van haar kind in de selendang.

* * *

Reeds is aangestipt, dat op de onderneming Kalie Soeko in 1903 een koffiebranderij werd gebouwd, welke in zooverre aan haar doel bleek te beantwoorden, dat zij de onderneming financieel versterkte.

Toen in 1906 het consignatie-contract met de firma Van Leeuwen Boomkamp te Amsterdam overging op den heer D. Birnie, werd deze tevens directeur van Kalie Soeko. Weldra bleek, dat de branderij niet op de onderneming kon blijven, doch verplaatsing behoefde naar Tanggoel. Immers was het transport van koffie en van benoodigdheden veel te duur. Dat was een belemmerende omstandigheid, waarvan reeds gebruik werd gemaakt door den administrateur eener naburige onderneming, die in concurrentie met de branderij van Kalie Soeko te Tanggoel zelf een kleine branderij vestigde. Het overbrengen had plaats in 1908. Kort daarop deed de concurrent zijn branderij met een kleine winst aan die van Kalie Soeko over. De branderij werd in 1910 een zelfstandige zaak, toen het perceel Kalie Soeko verkocht werd aan de Rubbercultuur-Maatschappij Amsterdam.

Ziedaar de uitwendige geschiedenis. Thans de inwendige.

Een koffiebranderij is niet zoo eenvoudig als zij er uitziet. Het werk gaat echter gemakkelijk. De koffie komt van de makelaars te Soerabaja of rechtstreeks van de perceelen; wordt in de goedang opgeborgen tot de bewerking moet plaats hebben. Dan wordt ze te voorschijn gehaald en na afgewogen te zijn in de branders gedaan, die met behulp van een stoommachine worden gedraaid boven het vuur. Het branden duurt ¾ tot 1 uur. Vervolgens wordt zij op een cementen vloer of in een koelbak gekoeld, waarna het vuil wordt uitgezocht. Wederom wordt ze nu gewogen en dan gemalen. Ten slotte heeft de verpakking plaats in blikken en in pakjes.

Aan het hoofd der branderij staat een administrateur, bijgestaan door enkele Europeesche geëmployeerden. Verder zijn er inlandsche machinisten en meer dan honderd inlandsche mannen, vrouwen en kinderen voor de verschillende bezigheden. Achter de branderij vindt men een kampong van de onderneming zelf en van wege haar onderhouden, waarin dat volkje meerendeels woont. Het komt van Madoera. De mannen verdienen per dag 35 cent, de vrouwen 25, kinderen 10 à 15 cent, waarvoor zij bezig zijn van 6 uur tot 's namiddags 4 à 5 uur met tweemaal een half uur rust.

Het voornaamste komt aan op den administrateur zelf. De branderij toch is niet een gewone arbeid-in-opdracht, doch is een handelsbedrijf. Daar is vooreerst de opkoop der boonen, welke door den administateur moet plaats hebben op de geschiktste tijdstippen. Zijn taak is het op de prijzen te speculeeren. Dan de menging van koffie met koffie. Zuivere Java-koffie en Liberia krijgt men zoo min op Java als in Nederland in de winkels. In Nederland wordt gaarne gedronken, wijl ze pittig is, Liberia gemengd met Santos. Het spreekt van zelf, dat koffie ook wel met wat anders dan koffie kan worden gemengd en dat men daarbij verschillende graden heeft te onderscheiden — tot geknoei toe. Overigens moet de bereiding nauwkeurig zijn, waartoe het toezicht goed geregeld dient te worden, terwijl men in Indië ook nog heeft te waken tegen diefstallen.

De Tanggoelsche koffiebranderij koopt Java-koffie en Santos-koffie en brengt in den handel drie, soms vier qualiteiten. De eerste qualiteit wordt als dessertkoffie in blikken van één pond in den handel gebracht; de tweede qualiteit in blikken van 2½ kattie. Voorts wordt een inferieure koffie in pakjes van $^1/_{10}$ kattie voor 3 cent verkocht aan de Javaansche bevolking. Dat is een mengsel, waarin behalve een weinig koffie een quantum djagong (maïs) komt. Om een dergelijke vermenging behoeft niemand te meesmuilen. De inlander drinkt graag een koffie-achtig nat en, wanneer hij de koffie niet gemakkelijk kan bekomen, neemt hij maïs en brandt die, waardoor ze inderdaad een koffiesmaak krijgt. Hij noemt dat dan ook „koppie-djagong". Om nu aan de inlandsche behoefte aan goedkoope koffie te kunnen voldoen, heeft de branderij te Tanggoel die goedkoope pakjes in den handel gebracht.

De branderij werkt voor het verbruik op Java, meerendeels voor dat in den Oosthoek. Het plan bestaat ook in de buitenbezittingen afzet te zoeken. De Chineesche handelaar is de tusschenpersoon van branderij en publiek.

De koffiepellerij kan in het algemeen een belangrijke taak vervullen, juist in deze tijden, waarin de ondernemingen, niet beschikkend over genoeg werkvolk voor sorteering en andere werkzaamheden, geen raad zullen weten met groote oogsten. Dan zal een redmiddel worden

de opzending van het product naar pellerij, sorteerderij en branderij. In verband daarmee staan pogingen van den jongsten tijd om te Banjoewangi een koffiepellerij op te richten.

* *
*

Aan de baan van Tanggoel naar Djember ligt de halte Petong, waar een mooi bezit te vinden is van de Internationale Crediet- en Handels-Vereeniging Rotterdam, namelijk de koffieonderneming *Gerengredjo*.

In den aanvang was Gerengredjo een tabaksland, maar nu is het al ruim twintig jaren een land voor Liberia. Het was de eerste jaren sukkelen, maar toen de heer C. H. de Blij kwam, werd het beter en thans verheugt zich Gerengredjo in den roep van de mooiste Liberia in den Oosthoek te bezitten. Volgens het verslag der „Internationale" over 1911 heeft Gerengredjo in dat jaar 2373 picols opgeleverd en „een zeer bevredigende exploitatie-winst" gegeven.

De heer De Blij is een van de weinige oud-planters op Java; het is ruim een halve eeuw geleden, dat hij in Indië kwam. Zijn leven was gewijd aan de koffiecultuur; leermeester was hem de Solosche koffieplanter R. Blok en met den ouden heer Geul, die nog niet lang geleden overleed, beleefde hij wel en wee in de Kediri-koffie. In 1896 kwam hij op Gerengredjo, toen het daar zóó kwaad geschapen stond dat de eigenaresse er de Liberia wilde vervangen door een ander gewas. Maar dat ontried de nieuwe administrateur ten sterkste; hij wilde volhouden en zoo werd zijn eer gemoeid met het behoud en het welslagen van een aanplant waaraan men wanhoopte. De heer De Blij heeft overwonnen.

Gerengredjo was in 1896 maar 250 bahoes groot. Langzamerhand werd de onderneming uitgebreid, zoodat ze nu 800 bahoes omvat, waarvan ongeveer 550 beplant. De Liberia heeft 438 bahoes, de Robusta 130 bahoes en tusschen een gedeelte daarvan zijn 11 duizend Hevea's geplant. De Robusta- en Hevea-aanplant is in 1908 begonnen. De echte koffieboer op Java vindt in den regel de Hevea geen prettigen boom in de mooie koffietuinen en ook de heer De Blij kan de Hevea niet met dezelfde oogen aanzien waarmee hij het zijn Liberia doet.

In het jaarverslag over 1911 van den zaadtuin Soember Assin,

behoorende bij het Proefstation te Malang, kan men lezen [1]), dat er zes bahoes beplant waren met Liberia-zaailingen, enten op Liberia-onderstam, hybriden-zaailingen en Abeocuta. In dien tuin stonden alléén „eenigszins bevredigend" de Liberia-enten op Liberia-onderstam van Gerengredjo. Ook hier dus weinig succes met de Liberia, waarvoor de belangstelling op Java sterk is afgenomen. Des te merkwaardiger blijft de praestatie dier soort op Gerengredjo.

---

1) In de „Publicaties van het Ned.-Ind. Landb.-Syndicaat" 4e j. afl. 8.

TWEEDE HOOFDSTUK.

POEGER.

WIE zich wel eens te Djember ophield, vernam zeker dat een uitstapje naar het strand van Poeger de moeite loont en dat het zich uitmuntend leent tot het houden van een genoegelijken pic-nic.

Men komt er niet zoo heel gemakkelijk, tenzij men met een auto van Djember over Rambipoedji gaat. De andere manier is deze: per spoor tot Rambipoedji en vandaar 17 paal (= 26,6 K.M.) met een karretje. Er is pas een trambaan gelegd van 60 cM. breedte over den weg van Rambipoedji tot Poeger met een zijtak Balong Lor—Amboeloe en zoo is de dienst der Staatsspoorwegen bezig deze streek uit haar afzondering te verlossen [1]). Een nuttig werk, maar het ontsiert den mooien weg.

Dicht bij zee de gemoedelijke pasangrahan, door Junghuhn al geprezen, omdat men in zoo'n afgelegen oord geen betere rustplaats zou kunnen vinden. Even door de desa heen bereikt men de rivier, de Besini, welke zich vereenigt met de Gradji. Men neemt dan een vlerkprauwtje en zakt daarmee de rivier af naar zee. De rivier is 40 à 50 meter breed en wordt allengs breeder tusschen haar begroeide oevers. De linkeroever draagt een hoogen heuvelrug van kalkrots; het is het eind van het Watangan-gebergte. Bij de laatste bocht ontmoet men het ruischen der zee, die straks aan haar kustlijn een spel van kleuren zal vertoonen: het zilverwit der branding, daarachter

---

[1]) Over deze lijn kan men een en ander vinden in het Verslag der Staatsspoorwegen over 1909.

een grijsbruin en in de verte, de verte waarachter geen land meer is, het eindelooze blauwgroen. De Noesa Barong, waarop men een uitzicht heeft, is onbewoond.

Poeger heeft een grootendeels Javaansche bevolking. Het is opvallend, dat de woningen er zoo armoedig uitzien, terwijl alleen hier en daar vrij groote steenen huizen voorkomen. Dat zijn de huizen der desahoofden. Het verschijnsel wekt argwaan en inderdaad moeten hier, naar mij werd meegedeeld, ongeoorloofde practijken voorkomen. Geklaagd wordt er weinig of niet, want wie klaagt, kan daarvoor later bij de oplegging van heerendienst en dergelijke bloeden.

De contrôle op desahoofden is moeilijk en in menig district onvoldoende. Voor hun geknoei liggen verscheidene wegen open. Worden bij voorbeeld nieuwe gronden uitgegeven, dan kunnen gemakkelijk enkele stukken clandestien worden geschonken tegen een vergoeding in geld of in natura. Alles is welkom. Een andere knoeierij is deze: padjek heffen van nieuwe gronden, die nog niet in het register worden geboekt. Of wel: gronden, die wezenlijk sawah zijn, worden in het register als tegalvelden geboekt en het overschot der belasting wordt in den zak gestoken.

Er is visscherij te Poeger, maar veel zaaks is het niet. Er zijn ongeveer 150 man met de visscherij bezig. Zij visschen met de lijn, dat wil zeggen met een lang touw waaraan een haak. Zij zijn dus aangewezen op den honger der visschen. De vangst wordt grootendeels aan inlandsche wederverkoopers overgedaan, die met hun waar een eind het binnenland ingaan. Zoodra de tram er is, wordt de vischverkoop beter, want nu zijn de afstanden nog groot.

Herhaaldelijk is er de aandacht op gevestigd, dat de visscherij op Java niet kan voldoen, of althans niet voldoet aan de groote vraag naar visch. Men heeft het vischverbruik berekend op een bedrag van meer dan dertig millioen gulden per jaar, maar jaarlijks wordt ook voor eenige millioenen aan visch ingevoerd. Het welvaartsonderzoek heeft zich zeer met de inlandsche visscherij ingelaten, maar daarmee alleen kon de ontwikkeling van het bedrijf niet worden verkregen.

Enkele jaren geleden begon men te overwegen of een Europeesche visscherij op Java den gewenschten en mogelijken vooruitgang zou kunnen brengen. Daaromtrent waren de meeningen niet gelijkluidend. Resultaat is ook niet verkregen, zooals de voorstanders zich dat voorstelden, want een maatschappij tot beoefening der zeevisscherij op Java met een voldoend kapitaal werd niet opgericht.

Wel kan men hier en daar Europeanen vinden, die voor eigen risico een kleine visscherij hebben. Dat is meer het geval op Java's zuidkust en op de zuidoostkust. Het is kleinbedrijf, niettemin is het de aandacht ten volle waard, alleen al omdat de inlandsche visscher in die streken wel het goede voorbeeld kan gebruiken. Een soort maatschap van den Europeeschen visscher met de inlandsche visschers is hoogstwaarschijnlijk het middel om vangst en bedrijf plaatselijk tot ontwikkeling te brengen.

De Europeesche visscher, die de visscherij als kleinbedrijf begint, heeft geen wijsheid in pacht, doch sluit zich aan bij den inlander, die zijn arbeid eenvoudig en ook gebrekkig heeft ingericht. Maar spoedig weet de Europeaan verbetering te brengen in de bestaande methode en dat is de weg waarlangs de Javaan het vlugst iets beters overneemt. Komt men hem met iets geheel nieuws aan boord in een bedrijf, dat hij van ouds meent te verstaan, dan wordt hij gewoonlijk afgeschrikt en het nieuwe krijgt geen vat op hem.

Een aardig bewijs, hoezeer de Europeaan den inlander in de visscherij kan vooruitbrengen door een eenvoudige aanpassing in het bedrijf, kan men te Poeger vinden.

Op zekeren dag vestigde zich in de buurt een Indo, die daar aan kleinen landbouw deed en ook graag de visscherij beoefende. Hij was in staat met netten te visschen, bezat een schuit, had ruim twintig man in zijn dienst en bereikte op die wijze een heel aardig resultaat. Maar die man was een ongeluksvogel. Hij verongelukte ten oosten van Poeger, verloor zijn schuit en zijn netten en was heel zijn kapitaal voor de visscherij kwijt. Of hij nu den weg tot het crediet niet heeft kunnen vinden, dan wel of er voor zijn visscherij geen crediet bestond, kan hier niet worden meegedeeld. Zeker is, dat hij zijn bedrijf op die schaal niet hervatte. De man verloor trouwens een been door den beet van een slang en een pink door een hamerslag.

Maar nu vischt hij toch nog. Hij doet het gelijk de inlanders in de buurt met een lijn en een haak. Alleen: hij heeft het gebrekkig tuig verbeterd door in zijn lijn oogen aan te brengen. Aan elk oog wordt een zijlijn met een haak bevestigd en derhalve heeft hij zonder de moeite te vergrooten de kansen op vangst sterk vermenigvuldigd. De inlanders vonden het heel mooi, want het was toch een lijn en een haak gebleven en de oogst nam toe. Wanneer nu morgen deze Europeaan beproefde bij het volkje een werkelijk nieuwe methode ingang te doen vinden, zou hij eenige kans van slagen hebben omdat hij intusschen het vertrouwen heeft gewonnen.

Nabij Poeger heeft ook het Boschwezen belangen: aanplantingen van sadengs en van Ficus elastica en 750 H.A. djati-bosch.

De gouvernements Ficus-aanplant ligt bij desa Menampo, ten westen van Poeger en beslaat ongeveer 120 H.A. Aangelegd in 1901 en volgende jaren, had men er al lang met het kappen kunnen beginnen. Maar er was geen personeel. Het onderhoud draagt daarvan de sporen en toch wil men de Ficus hier winst laten afwerpen. Ook in deze streek heeft het Boschwezen zijn Ficus-aanplantingen slecht onderhouden en er onvoldoende gelden aan besteed.

De sadeng-palm komt in de residentie Besoeki het meest voor; in de afdeeling Djember alleen 80 duizend boomen benevens nieuwen aanplant. De sadeng is byzonder hard en daardoor de geschiktste boom voor den bouw van tabakloodsen. En aangezien er geen overvloed is en de boom meer dan een halve eeuw noodig heeft om volwassen te worden, dient men er economisch mee te werk te gaan. Een geluk is het, dat ook op enkele erfpachtperceelen aanplantingen van sadengs voorkomen. De boschopziener der afdeeling Djember heeft acht stapelplaatsen voor sadengs en ongeveer dertig voor bamboe.

De bevolking houdt zich ook in het district Poeger druk met padibouw bezig. De rijstpellerij te Djember koopt wel op hetgeen men missen kan. Thans is de dienst der Burgerlijke Openbare Werken (B. O. W.) bezig met irrigatiewerk en zoo zal over enkele jaren wel heel wat meer padi worden verkregen. Over de bevloeiing uit de Bedadong zal elders in dit boek nog worden gesproken.

DERDE HOOFDSTUK.

IN DE STREEK DER TABAKSCULTUUR.

HET woord „djember" beteekent modder, moeras. Er is in de afdeeling Djember geen strook meer, die aan het ontstaan van dien naam herinnert; het is de tabakscultuur, die de sporen van het ontstaan heeft weggenomen.

De eerste tabaksplanters voor de Europeesche markt wisten dat zij met moeilijkheden zouden hebben te kampen, maar het lijdt geen twijfel dat zij gehoopt hebben na de overwinning aan hun zonen en kleinzonen een gevestigde cultuur te kunnen nalaten. Zouden zij zich ooit hebben voorgesteld, dat de opvolgers in hun werk eenige tientallen van jaren zouden staan voor moeilijkheden van gansch anderen aard? Zouden zij ooit hebben gedacht, dat nog eens de planters zelve van de Regeering een verordening zouden vragen, welke het mogelijk zou maken het heele bedrijf te regelen? Nooit hebben zij vermoed dat, lang na de vervanging van het moeras door beplante velden, een ander moeras zou ontstaan, waaruit men met practische en juridische kennis te zamen ternauwernood zou geraken.

Een twistvraag wordt altijd dubbel zwaar, wanneer daarin het begrip „vrijheid" wordt gemengd. Toen de pioniers der tabakscultuur in Besoeki hadden aangetoond, dat de Europeesche markt voor hun tabak, nog maar kort geopend, zou worden gesloten bijaldien de „vrije" cultuur bleef gehandhaafd tegenover de onvrije, waarbij zij de leiding gaven aan de tabakplantende bevolking, kwamen er strijders op voor de „vrije" concurrentie, die als een geweldig wapen het grootere voordeel voor den inlander hanteerden. Nauwelijks was aangetoond en althans door den wetgever aangenomen, dat een „vrije" concurrentie,

welke in teugelloosheid en tuchteloosheid haar krachtigste uiting vond, moest worden verijdeld, of er kwamen weer nieuwe strijders in het perk, blijkbaar sterker in ethische beginselen dan in inzicht op het stuk van Java's cultures, die de oude leuze van „vrije" cultuur kozen.

Er zal nog wel lang gestreden worden over de tabak in Besoeki, maar voor de practische gevolgen van dien strijd zal men niet behoeven te vreezen, indien de Overheid wil letten op de les, welke de historiën der Besoekische tabak aanbieden.

In de afdeeling Bondowoso, waarvan Djember in 1883 als afzonderlijke afdeeling werd gescheiden, is het tabakplanten al zeer oud. De bevolking had er velden, waar een product werd verkregen, dat buiten den Oosthoek van Java geen markt vond. Omstreeks het midden der vorige eeuw werd het anders, toen namelijk de Europeesche planter zich in Bondowoso op de tabak ging toeleggen en onmiddellijk streefde naar een product, dat in Europa een afzet kon vinden. De methode was dezelfde als die welke in Loemadjang reeds werd gevolgd, namelijk er werd bibit verstrekt aan den inlandschen planter onder verplichting de tabak tegen den overeengekomen prijs te verkoopen aan den verstrekker der bibit. Tusschen 1850 en 1860 werden gevestigd wat men gemeenlijk noemt „de vier oud-ondernemingen". Het waren Soekowono, Oud Djember, Djelboek en Soekokerto-Adjong.

Omdat Oud Djember de grootste uitbreiding kreeg in den loop der jaren, omdat het stellig het meest bewogen leven achter den rug heeft en omdat de familie Birnie (Oud Djember is nog steeds hetzelfde familiebezit) in Besoeki zoo enorm veel heeft bijgedragen tot de verbreiding der cultures, meen ik over Oud Djember, dat de tabakscultuur steeds hoog heeft gehouden, eenigszins uitvoerig te mogen zijn. Daarbij zal zich de gelegenheid voordoen de quaesties der Besoekische tabakscultuur uiteen te zetten.

* * *

Den 21^{en} October 1859 zette George Birnie zich neer te Djember. Hij was controleur bij het binnenlandsch bestuur geweest en had na Blitar het district Djember van de afdeeling Bondowoso onder zijn

toezicht gehad. Onafhankelijk in zijn wijze van denken, kwam hij met zijn resident in een conflict, dat zijn uittreden uit 's Lands dienst tot slot had.

Op zekeren dag was de resident in de gouvernements koffietuinen in Birnie's district geweest en klaagde er bij den controleur over dat in die tuinen schade was aangericht door de zwarte apen, die in te grooten getale in de schaduwboomen zaten en ze vernielden. De controleur vond de opmerking niet aangenaam en niet juist en schreef in het dagboek, hetwelk hij als ambtenaar te houden had, dat er „sedert het bezoek van den resident geen apen meer in de gouvernementstuinen te zien waren".

De Regeering kon een dergelijke vroolijkheid in het dagboek niet goedkeuren en plaatste den controleur over naar de Lampongsche districten. Hoewel de overplaatsing gepaard ging met tractementsverhooging, zag Birnie er een soort verbanning in. Hij nam een kort besluit en verliet den gouvernementsdienst voor goed.

De gewezen controleur vestigde zich in Djember, ter plaatse waar bosch was en een kampong Djember. Het was één groot moeras, maar Birnie had nagegaan dat de gronden hier van dien aard waren dat, gegeven den klimatologischen toestand, tabak er moest slagen. Het byzondere van de streek is, dat men er in Juli, Augustus en September òf regens als voorloopers van den westmoesson heeft, òf een zwaren mist. Hij vergeleek alles met den toestand der hooger gelegen ondernemingen in de afdeeling Bondowoso en van tabaksaanplantingen in de buurt. Een aanvraag van gronden had men in dien tijd niet noodig, men had zich maar te vestigen. Birnie nu associeerde zich met Mr. C. Sandenberg—Matthiesen en A. D. v. Gennep, zoodat elk één derde had van het gemeenschappelijk bezit; Birnie dreef echter de zaken en had het recht de aandeelen der beide anderen over te nemen tegenover een vooraf vastgestelde som.

De vestiging had plaats op bescheiden voet. Het bijeengebrachte kapitaal was gering, men had geen werkvolk ter beschikking en het vervoer was moeilijk. Birnie koos natuurlijk eerst de ladangs, de droge velden, en liet die door de bevolking beplanten. Gaandeweg kapte hij bosschen en bereidde de daardoor verkregen gronden tot den aanplant voor. Allereerst werden zaadbedden aangelegd. Dan gaf hij de

bibit uit aan de bevolking om te planten. Was dat uitplanten gereed, dan kwamen er drie maanden welke een voortdurende zorg en oplettendheid van den ondernemer eischten. Dat waren de maanden Juli-October, als wanneer de beheerder voor bepaalde werkzaamheid het juiste tijdstip moest kiezen, moest waken tegen vervuiling van de tuinen, tegen beschadiging door de rupsen enz. Bedenkt men dat de geheele campagne slechts ongeveer vier maanden duurt, dan is het duidelijk dat de tabakscultuur voor de bevolking byzonder geriefelijk is, aangezien zij gedurende de overige zeven of acht maanden haar gronden vrij kan gebruiken voor het verbouwen der padi. Grondhuurquaesties met de bevolking waren er niet.

Birnie kwam bij de menschen en vroeg hun of zij voor hem tabak wilden planten, een systeem dat in Loemadjang reeds gevolgd werd. Hij gaf hun dan de plantjes en zij namen op zich hem den oogst te leveren tegen een bepaalden prijs per „boom" (plant). De prijs was nooit beneden de twintig gulden per duizend *geslaagde* boomen. Aangenomen mag worden dat van ongeveer 13 duizend geplante boomen per bahoe ongeveer de helft slaagde, zoodat de bevolking voor haar vier maanden tabaksbouw dikwerf buitengewone inkomsten verkreeg.

Echter meene men niet dat Kromo zich haastte om een of twee of meer bahoes te beplanten. De Javaan ziet nu eenmaal niet spoedig in wat voor hem voordeelig is en hij is niet de eenige inboorling in den oost-Indischen archipel die wars is van arbeid welke niet strikt noodig is om te bestaan. Vele inlanders dus namen slechts aan, een gedeelte van een bahoe met tabak te beplanten, de rijst was er immers ook nog. En voorts hing het af van de talrijkheid van het gezin of Kromo wat meer dan wel wat minder aanplant voor zijn rekening nam.

George Birnie is een pionier genoemd op het gebied der tabakscultuur. Inderdaad heeft hij haar gebracht, niet in heel Bondowoso, doch wel in Djember. Hij is pionier geweest niet slechts om het invoeren eener voordeelige cultuur in een streek, waar wel niet alles was „woest en ledig" doch waar de woestheid samenging met het onbenut laten van de gesteldheid des bodems. Neen, al heeft het hem zelden ontbroken aan de medewerking van Europeesch en inlandsch bestuur, Birnie is pionier geweest vooral ook omdat hij begon van meet aan

en ontzaggelijke bezwaren te overwinnen had, welke hij ook overwonnen heeft. Juist het veroveren van heel een streek op den afkeer van cultuur voor de Europeesche markt eener bevolking, welke zich uit haar sleur ongaarne verlossen laat, maakte George Birnie tot een pionier.

Wanneer men denkt aan strijd, dien hij te voeren heeft gehad in zijn veeljarig leven van cultuurondernemer, dan onderscheide men er drie: strijd tegen den afkeer en de onkunde der bevolking, strijd tegen de eerlijke concurrenten en strijd tegen de oneerlijke concurrenten. De drie soorten zijn elkander gevolgd. De eerste was de mooiste, de tweede was de zakelijkste, de derde de bitterste.

De eerste was niet ontbloot van de poëzie, welke het woord „pionier" reeds in de gedachte roept, poëzie welke echter alleen gevoeld wordt wanneer de strijd voorbij is en de verovering voltooid. Wie schetst de verlegenheid van den planter, die zich zoo pas gevestigd heeft in een onontgonnen streek, die van zijn klein kapitaal weinig te verliezen heeft, die eenzaam woont en weinig vreugd beleeft zoo zij niet tot hem komt van het lachend veld onder den zonnegloed; — wie schetst zijn verlegenheid, wanneer de jonge plant moet worden gebracht in den grond en de handen ontbreken; wanneer de tuinen moeten worden verzorgd en de liefde van den landman niet gereed staat; wanneer de arbeid in de schuren moet aanvangen en de nijvere vrouwen en kinderen onder dat dak op het veld niet willen verkeeren, alsof het een gevangenis dekte?

Wat zou George Birnie vreemd hebben opgekeken, indien men hem gewaagd had van poëzie in den strijd!

En toch, zij was er en zij blijft er voor wie achteraf het verloop gadeslaat.

Men kent de fraaie trotsche administrateurswoningen van sommige ondernemingen, kleine paleizen die het verblijf in het afgelegenst oord tot een genoegen maken. In zóó'n huis heeft George Birnie nooit gewoond. Zelfs niet een steenen huis heeft hij gehad. De woning zijner onderneming was hoogst eenvoudig, was van kepang en atap gelijk de kamponghuisjes het waren. George Birnie leefde met de bevolking mee, hun doen en laten kende hij en wel was er heel wat vertrouwen noodig om hen aan den arbeid te krijgen voor de tabak. Hij echter

was bereid tot concessies aan hun eigenaardige opvattingen. Toen hij op een gegeven dag veel vrouwen en meisjes noodig had voor arbeid in de schuur en hij daartoe het volk van een bepaalde nabijgelegen desa moest gebruiken, merkte hij op dat, wanneer hij zich vertoonde, de vrouwen en meisjes angstig wegschuilden. Deze schuchterheid ontmoedigde en verdroot den planter wel zeer. Het toeval wilde dat een heel oud vrouwtje zich mededeelzaam toonde en hem zei dat de lange baard, dien hij droeg, hem in de oogen der kampongvrouwen tot een te vreezen man maakte. En Birnie, bedenkend dat het herkrijgen van zijn baard minder dringend was dan het werk in de schuur, „paya de sa personne". Hij ging naar huis, scheerde zijn baard weg en kwam den volgenden dag met een minder afschrikwekkend gelaat in de kampong terug. Het oude vrouwtje en de gelaatsverandering deden het hare: de vrouwen en meisjes kwamen binnen en de planter was geholpen.

Er zijn meer anecdoten uit het pioniersleven van George Birnie te vertellen, desgelijks uit dat van andere oud-tabakkers; ware verhalen die aardig klinken nu de feiten zelf tot het verleden behooren. Zij behooren tot de poëzie van het oude plantersleven... voor het nageslacht.

Voor mannen als George Birnie lag de poëzie in het welslagen, in een gestadigen vooruitgang, in het geluk van beloonden ijver, van erkende bekwaamheid, van wassende welvaart. George Birnie werd, deelende het gemoedelijk buitenleven met de bevolking, geen Javaan. Hij had tal van betrekkingen te onderhouden en nieuwe aan te knoopen om zijn product ter markt te brengen. Zijn geestelijk leven taande niet omdat hij was landbouwer geworden. Hij was bestuursman geweest en, al had hij een resident tot aap gedegradeerd, hij vond er bekoring in de bevolking te helpen, haar belang te bevorderen mét zijn eigen belang tegelijk. Dat was hem een prikkel, dat was een drijfkracht in zijn pioniersbestaan. Maar als de avond daalde, de berekeningen en correspondenties voor een enkele maal een eind hadden, wanneer daar wind en regen speelden rondom het sobere huis, dan viel er wel eenzaamheid in het bewustzijn van den bewoner en hij zou schatten hebben gegeven voor de muziek van een kinderlach. Ook in dit opzicht zijn de tijden veranderd, dat een buitenman, die

tegenwoordig zich een vrouw des lands tot deelgenoote zijns levens kiest iets anders doet dan de buitenman van dertig of veertig jaren geleden. De eenzaamheid van weleer is niet meer algemeen, dank zij wegen, verkeersmiddelen, en... toenemende Europeesche bevolking. Ook in den ernst en in de gehechtheid van den cultuurman jegens de vrouw des lands is verandering gekomen. Toen George Birnie gevoelend dat het, naar bijbelwoord, niet goed is dat de man alleen zij, zich een hulpe koos, was er geen zweem van wat men tegenwoordig verindisching noemt. En hoezeer zijn gezellin waarlijk een hulpe is geweest, een vrouw die hem de moeiten en bezwaren van den omgang met de bevolking verlichtte, waag ik niet te beslissen.

Moeiten en bezwaren in den omgang met de bevolking — zij werden overwonnen; maar eenmaal overwonnen, konden zij niettemin weerkeeren. Moeilijke jaren waren 1865 en 1866. De moeilijkheden rezen soms juist uit pogingen om aan de bevolking grooter voordeel te verschaffen. George Birnie stond voor den geest een inniger verhouden tusschen hemzelf, den planter, en de inlanders die, zaad of bibit van hem ontvangen hebbend, hun product afleverden. Hij had zich gedacht een soort coöperatie, in elk geval een vorm van deeling in de winsten, waardoor inniger samenwerking zou worden verkregen. Derhalve voerde hij in een betaling die verband hield met de opbrengst, iets wat geleek op het participatiestelsel en „sliding scale" beide. Waar de meeste zorg aan het gewas werd besteed, rees de beste kans op hooger loon. Maar dat verstond de inlander niet en op zijn wanbegrip stuitte de gunstiger loonsberekening ten slotte af. Want zag de een, dat een ander meer verdiend had dan hij, dan vond hij daarin iets onbillijks. Te verklaren viel er voor den desaman niet veel, doch jalousie werd wakker en uitte zich in... schuurbrand. Toen het betalingsstelsel herhaaldelijk tot bisbilles en tot misdrijf aanleiding gaf, werd het prijsgegeven.

Vrij spoedig werd het duidelijk hoezeer de tabakscultuur onder de bevolking een tot nog toe ongekende welvaart bracht, welke door het ontstaan van nieuwe ondernemingen en de daarmee gepaard gaande stijging van de vraag naar arbeidskrachten niet weinig werd verhoogd. Daar werden karren gekocht en vee, men bouwde zich degelijker huizen en verwierf grond. Alle grond werd toen erfelijk individueel bezeten. En de welvaart, die zoo spoedig over het Djem-

EEN TABAKSAANPLANT VAN DELIZAAD OP JAVA.

bersche kwam, ging er niet gepaard met een merkbare toeneming van weelde en ondeugd. Het feit dat er geen groote kotta in de buurt was en het verkeer niet gemakkelijk, heeft er stellig toe bijgedragen dat de bevolking sober bleef en haar levensstandaard niet snel verhoogde.

In 1884 bestonden er verschillende grootere en kleinere ondernemingen in de afdeeling. Kwam er een nieuwe tabakschuur, dan vormde er zich omheen een nieuwe desa. In vijf en twintig jaren werd het aantal desa's meer dan verdrievoudigd.

Rondom de hoofdplaats Djember vindt men thans de prachtige en uitgestrekte velden van „Oud Djember" met zijn vijf tabaksondernemingen, elk onder een administrateur, en drie koffieondernemingen. Het Europeesch personeel is betrekkelijk klein, ongeveer zestig personen, maar er wordt gewerkt met ruim vijf honderd mandoers en een onbepaald getal arbeiders.

Deze groei van „Oud Djember" roept de vergelijking op met het naburige „Djatiroto" in de residentie Pasoeroean, welks groei even merkwaardig is, maar niettemin met dien van „Oud Djember" een groot contrast vormt.

De groei van beide ondernemingen is van dien aard, dat, evenals men na een tiental jaren ten opzichte van Oud Djember reeds niet meer kon begrijpen hoe het gouvernement er toe kwam die streken in erfpacht uit te geven, men ook ten opzichte van Djatiroto de vraag zal stellen of de uitgifte van zulke gronden in erfpacht wel te verantwoorden was. Wie dat vragen, vergeten dan dat er eerst zooveel energie en volharding is geweest, die moeras en wildernis in bouwgrond veranderden. Men moet een vroegere uitgifte van gronden niet beoordeelen naar den huidigen toestand.

Maar in het karakter van den opzet is een teekenend verschil. George Birnie begon klein, ging niet harder vooruit dan hij raadzaam en mogelijk achtte in verband met de beschikking over grond, volk en kapitaal. Hij volgde een natuurlijken groei en voelde zich zeer afhankelijk van de bevolking.

De „Handelsvereeniging Amsterdam" daarentegen heeft „Djatiroto" opgezet met veel kapitaal en een energie welke door haar stoutheid verbaast. Ook met veel kunde en ervaring. Zij wenschte niet slechts de moeilijkheden te overwinnen doch ook de omstandigheden te

dwingen. Voelde Birnie zich af hankelijk van de bevolking en trachtte hij haar langzaam aan te gewennen aan arbeid in de tabak, de H. V. A. moest het anders doen, heeft het althans anders gedaan en importeerde het volk bij duizenden.

In Djatiroto Amerikaansch van opzet, Oud Djember is van opzet Hollandsch.

Reeds is het een en ander meegedeeld over bezwaren, waarmee George Birnie te worstelen had. Al zijn de donkerste wolken eerst opgekomen met de concurrentie die na 1870 begon, ook tusschen 1860 en 1870 zag het er soms verontrustend uit. Er is wel eens verteld dat Birnie zijn toen nog kleine onderneming wilde verkoopen voor een onbeduidende som, mits hij zelf het beheer hield en de kooper kapitaal leverde ter voortzetting van het bedrijf. Zóó erg was het niet. Toen de compagnon van George Birnie, de advocaat Matthiesen, na een jaar van groot verlies van de aansprakelijkheid wel af wilde, deed hij zijn half aandeel in de onderneming aan Birnie over. De heer Van Gennep was reeds in 1861 overleden ; toen was zijn aandeel overgegaan in handen der twee andere vennooten. Na de uittreding van Mr. Matthiesen kwam in 1875 in diens plaats George's neef Gerard David Birnie, die reeds sedert 1860 op Oud Djember werkzaam was.

Later is het gebeurd, ik meen in 1883, toen er drie jaren van verlies waren geweest, dat Birnie zijn employé's bijeenriep en, na hun den stand van zaken te hebben blootgelegd, hun voorstelde op half tractement in dienst te blijven onder beding dat, zoodra de toestand zou zijn verbeterd, niet alleen hun oude bezoldiging weer zou gelden, doch ook het vroeger te min ontvangene zou worden uitgekeerd, verhoogd met veertig procenten van de winst welke onder hen zouden worden verdeeld. Enkelen gingen heen en zullen er nadien niet weinig spijt van hebben gehad; want er werd in de volgende jaren enorme winst gemaakt.

Waren er in Besoeki zoowel vóór als na 1870 slechte jaren in de tabak, de Fransch-Duitsche oorlog zal voor de oud-tabakkers steeds een gedenkwaardige periode blijven, omdat daarmee een verandering in hun handel en cultuur intrad.

Tijdens en na den oorlog stegen de prijzen buitensporig (tot 120 à 160 cent per pond)[1]). Voor alle tabak werden fabelachtige prijzen betaald. Wie tabak had, had geld en wie in tabak deed kon geld krijgen. In die jaren was de donkere tabak in trek en Besoeki kon haar leveren. De Deli-tabak begon al wel zich op de markt te doen gelden, maar zij was nog niet die uitnemend gesorteerde, waarmee tweemaal zooveel sigaren kunnen worden gedekt als met eenzelfde hoeveelheid van het beste Java-dekblad. De vraag van het publiek ging later meer en meer naar lichte en lichtkleurige tabak, zooals Deli-Langkat ze in noemenswaardige hoeveelheden eigenlijk alleen kan leveren. Het was een geluk voor Besoeki dat het publiek veertig jaar geleden een voorkeur toonde voor donkere tabak, want zonder die omstandigheid zou de tabakscultuur de beteekenis niet hebben verkregen, waarover men zich thans terecht mag verheugen.

Gesteund door een bij uitstek geschikt klimaat en door een zeer geschikten bodem kon de Deli-planter voortgaan de qualiteit van zijn product te verbeteren en daarvoor de plaats op de wereldmarkt veroveren, welke het thans inneemt.

In oost-Java ging het heel anders. Een zwerm tabakkers streek neer, optimistisch en luchthartig in de hoogste mate waar het gold de kansen te berekenen. Deze heeren concurrenten deden niet deloyaal, doch traden roekeloos op en gaven daarmee aan den stand der cultuur een stoot waartegen zij bijna niet bestand was. Er werden prijzen opgedreven, koelies zeer hoog betaald en de risico, aan het bedrijf verbonden, nam daartoe zeer toe.

George Birnie begreep in welk gevaar hij verkeerde en twijfelde er aan of hij de cultuur kon volhouden. Toen was het, dat hij op de gedachte kwam erfpachtsgronden te gaan gebruiken. Wanneer het bedrijf op de gouvernementsgronden hachelijk werd, aangezien de concurrenten, homines novi in de cultuur, wien het door de wilde beweging der marktprijzen naar het hoofd gestegen was, den werkman met bovenmatige loonen bedierven, was de eenige uitkomst, naar Birnie meende, het erfpachtsperceel.

Het was ongeveer 1875 dat hij zijn eerste aanvrage indiende en

---

[1]) Gedenkboek der N. V. Landbouw-Maatschappij Oud Djember. 1909.

wel voor „Soekoredjo", 500 bahoes. Het werd in 1879 ingeschreven; thans is het omstreeks dertig maal zoo groot. In 1881 kwam er bij „Moektisarie" I en „Adjong" I; in 1882 „Moektisari" II en „Adjong" II; in 1883 „Adjong" III. Zoo is het een heelen tijd gebleven.

De wilde tabakkers bleken het niet te kunnen volhouden; niet beschikkend over een genoegzaam crediet van geldschieters, gingen zij na ongeveer vijf jaren over den kop.

Toen in 1884 Djember als afzonderlijke afdeeling was gescheiden van de afdeeling Bondowoso, waren de Birnie's de bezitters der meeste erf pachtsperceelen, terwijl zij later door aankoop nog eigenaars werden van enkele o. a. die van Van Rheede van Oudshoorn in Tanggoel, die van de Djember-tabakmaatschappij welke had gekregen „Kaliwining" I, II en III tezamen 1600 bahoes; dan „Moemboel" I, II en III, ook ongeveer 1600 bahoes. Thans zijn nagenoeg alle erfpachtsgronden in het Djembersche, welke geschikt zijn voor de tabakscultuur, in handen der Birnie's.

Al heel vroeg had George Birnie ingezien en er als controleur in Bondowoso op aangedrongen, dat de tabakplanters niet hun bedrijf door elkaar heen zouden voeren, niet „door elkaar heen zouden gaan zitten" zooals de term luidde. Hij was dus voorstander van rayonneering. En zoo bestonden er in de afdeeling Bondowoso tusschen Oud Djember en de andere oud-ondernemers afspraken welke zeer gunstig werkten. Het waren de kongsie Franssen v. d. Putte-Lorentz in het district Soekowono, de kongsie Lebret-Schiff, thans de Cultuurmaatschappij Djelboek, Van Rheede van Oudshoorn in Tanggoel en de erven Baud met Adjoong. De grenzen bestaan feitelijk nog, worden tenminste trouw in acht genomen.

Op de toestanden had de eerbiediging van grenzen een gunstigen invloed. De goede trouw werd er door betracht en bij de bevolking door het voorbeeld bevorderd. Immers mocht geen desaman zijn tabak leveren aan een ander dan dengene van wien hij plantmateriaal had bekomen, met wien hij dus afspraak had gemaakt. Bleek het mogelijk elders hoogere prijzen te bedingen, welnu, de desaman kon er een volgend jaar van profiteeren. Voor het loopende jaar was hij echter gebonden en door de onderlinge goede trouw der planters was hij genoodzaakt zich aan de afspraak te houden.

Juist tijdens den groei van het erfpachtgebied pakten zich donkere wolken boven de onderneming samen. Nooit werd de toestand zorgelijker voor Oud Djember, ja voor de heele tabakscultuur in den Oosthoek, dan toen de episode der deloyale concurrentie begon.

Als bijna alle begrippen is ook het begrip deloyaal rekbaar. Daar is ongetwijfeld onder de oude ondernemers wel eens een handelwijze deloyaal geheeten, welke door anderen en evenzeer fatsoenlijke menschen minder hard gequalificeerd wordt. De zaak was, dat omstreeks 1880 enkele geëmployeerden van Oud Djember meenden zelf ook wel te kunnen tabakken. Zij deden dat door van de inlanders het product op te koopen, dat anders op last van den verstrekker der bibit werd weggegooid. Zij kochten het zoogenaamde zandblad, lieten het de inlanders zelf drogen en betaalden er ongeveer vijf gulden per picol voor. Een schuurtje werd gebouwd, er werd gefermenteerd en ten slotte maakte men op de markt een verrassenden prijs.

De beteekenis van dat initiatief ontging den oud-ondernemers geenszins. Hadden zij het bij het rechte eind, toen zij verklaarden dat die opkoop ongeoorloofd was, wijl ook dat zandblad hun als bibitgevers toekwam? Hier is plaats voor individueel voelen en persoonlijk meenen. Maar het civiele recht was hun bondgenoot niet.

Toen de opkoop van dat product betwist werd en ook bemoeilijkt, begonnen de nieuwe concurrenten zelf bibit te verstrekken. Daartegen viel niets in te brengen. Er viel wel te bestrijden en het strijdmiddel is geweest de grondhuur.

Zoo waren dan in Bondowoso en Djember nieuwe tabakkers opgekomen, menschen, die inderdaad de cultuur beoefenden, nadat zij echter vooraf hadden bewezen, dat ook hier zonder te planten tabak kon worden verkregen.

Dat voorbeeld nu trok menschen, die het nooit tot eenige cultuur zouden brengen.

Het was er hun om te doen tabak te bekomen en met den verkoop er van winst te behalen. Over de wijze waarop zij zich vestigden, loopen de verhalen uiteen en hun waarde is op zijn minst twijfelachtig.

Immers viel ook onder deze tabakkers te onderscheiden. Tegen een eerlijken opkoop toch van volksproduct kon men alleen inbrengen, dat het bedrijf niets uitstaande had met cultuur, dat het noch de

beschikking over gronden noch een verstrekking van plantmateriaal noodig maakte. Slechts schuren moesten worden gebouwd.

Maar er waren er ook onder hen, die als avonturiers te werk gingen en geen schroom toonden in de keuze hunner middelen. Zij waren het, die de goede trouw der bevolking ondermijnden door afspraken tusschen de gevestigde ondernemers niet te achten.

De verschijning van mala fide tabakkers moest de verkrijging van product wel onzeker maken. Hun manier van „concurreeren" demoraliseerde de bevolking, hun schuren werden in de wandeling „dievenschuren" genoemd. Zij boden de bevolking een hoogere betaling per boom, maar ondervonden daarvan spoedig zelf den last en sommigen moesten onder dien last bezwijken.

Wat lag meer voor de hand dan dat men den schuurbrand, die veelvuldig voorkwam, in verband bracht met hun worstelen om staande te blijven? Een tabaksschuur is zeer brandbaar en bluschmateriaal in Indië, gesteld al dat het in de binnenlanden op tijd aanwezig zou kunnen zijn, werkt weinig uit. De hardnekkigheid van het euvel der schuurbranden was te vergelijken met die van de rietbranden in enkele suikerstreken en de ware daders waren niet te vatten, al werd wel eens een brandstichter gesnapt. Als een olievlek breidde zich het kwaad uit, het werd een panacée tegen moeilijkheden van financieelen aard. Wanneer bijvoorbeeld een mandoer bemerkte, dat zijn schuurboeken niet uitkwamen, wist hij niet beter te doen dan den rooden haan te laten kraaien, zoodat met de tabak ook zijn bedrog in de vlammen verloren ging.

„Ik kan aan een blad tabak niet zien of het van mijn veld of van eens anders veld afkomstig is", ziedaar een teekenend gezegde uit den fatalen concurrentietijd. Het bevat een volkomen waarheid en te goeder trouw heeft elke ernstige tabakker wel bladen in ontvangst genomen, waarop hij geen recht had. Maar bedenkelijk is het, wanneer het een gevleugeld woord wordt, een leus waaronder alles wordt aanvaard.

In naam der „vrije" concurrentie kan men de meening huldigen, dat de tabakscultuur moet worden overgelaten aan de bevolking en dat de Europeesche bemoeienis slechts heeft te bestaan uit opkoop en verhandeling. Men kan er ter wille van de „vrije" concurrentie vrede

mee hebben, dat de inlandsche boer uit gemakzucht den grond slecht of niet bewerkt, de plant onverzorgd laat en slordig oogst, maar dan hebbe men er evenzeer vrede mee, dat de cultuur binnen enkele jaren ten onder gaat. De tabakscultuur is een zaak van tabaksplanters en niet van opkoopers, die zich ten slotte met alles vergenoegen mits er maar een penning op te verdienen valt. Men meene niet, dat uitsluitend Europeanen zich op dat bedrijf toelegden. Het kwam evenzeer in handen van Chineezen en inlanders.

Kon nu de planter tegenover den opkooper, die „aan een blad tabak niet zien kon of het van eens anders veld afkomstig" was, zijn recht handhaven op planten, waarvoor hij zelf de bibit had verstrekt? Neen. De Regeering gaf te kennen, dat die handhaving niet mogelijk was op grond van het Burgerlijk Wetboek en dat de rechten van den bibitgever eerst dan zouden vaststaan, indien hij ook rechten op den grond zou kunnen doen gelden.

In 1884 gingen de groote ondernemingen over tot inhuur van gronden. Die inhuur van sawahgronden voor vijf jaren sloeg geweldig in. Er waren er, die nu hun bedrijf moesten staken; er waren er ook, die het voorbeeld konden volgen. Over de wijze, waarop gronden werden verkregen ook door bona fide planters, zijn harde noten gekraakt. Ongetwijfeld is er een wedijver bij het inhuren geweest, waarbij men voor minder fraaie handelingen niet terugdeinsde en gunsten genoot van de zijde van het bestuur, die noch verleend noch aanvaard hadden mogen worden. „De een steelt de tabak, maar de ander steelt den grond", kon men de toeschouwers hooren zeggen. Maar niet alle tabakkers hebben zich zóó geweerd bij de inhuring van gronden. Stelen is een groot woord; hier doelde het op allerlei trucs, min fraaie en minder fraaie.

De krossokkoopers [1]) waren nu genoodzaakt zich op de een of andere

---

1) „Krossokkooper" was voor velen het woord, waarmee iemand werd aangeduid, die geen echte tabaksplanter is en aan wien het onverschillig is wèlke bladen en hòe hij ze krijgt.

Krossok is een algemeene naam voor tabaksbladeren, welke niet in een droogschuur zijn gedroogd; het is een minderwaardig product. Maar in Besoeki is de aanplant altijd te groot dan dat hij geheel in de droogschuren kan worden geborgen. Het overschot wordt daarom door de bevolking zelf gedroogd. Het kan in Besoeki voorkomen dat goede bladeren onder de krossok behooren. Het woord is in den loop der jaren van beteekenis veranderd en tegenwoordig is de ernstigste tabaksondernemer op zijn tijd krossokkooper.

wijze te vestigen. Hadden zij niet voldoende gronden kunnen inhuren door de tegenwerking van machtiger ondernemers, dan moesten zij zich òf tevreden stellen met het oogsten op de weinige van huur vrij gebleven gronden òf zich op handige wijze tusschen de huurgronden van anderen dringen. Deze methode, een doorn in het oog van ondernemers, die onderlinge afspraken hadden om „niet door elkaar te gaan zitten", vond inderdaad toepassing.

De gevaarlijkste momenten waren voortaan die, waarop de grondhuurcontracten moesten vernieuwd worden. Tegen concurreeren met hooge prijzen zagen oude nog jongere ondernemers op. Tegen trucs en streken werden telkens nieuwe maatregelen bedacht, een wisseling van spitsvondigheden, slimmigheden en listen welke met de cultuur niets uitstaande hadden. De uitvinders van de grondhuur wilden liefst heimelijk te werk gaan, maar het ging niet, omdat de grondhuurcontracten moesten worden geregistreerd. In 1889 is het voorgekomen, dat om anderen uit te sluiten alle zegels in oostelijk Java, ja tot Semarang toe, door bepaalde personen werden opgekocht.

In later jaren werd door sommigen in de huurcontracten zelfs van zeer kleine uitgestrektheden in de desa, welke niet voor de tabakscultuur geschikt waren, een bepaling opgenomen volgens welke een verhuurder zich verbond alle gronden, die hem tijdens den loop van het contract mochten toebehooren en waarover hij hetzij door expiratie van loopende contracten, hetzij door koop of erfenis de beschikking krijgen zou, alleen te verhuren aan dengene met wien hij contract had. Den inlandschen grondbezitter stond het natuurlijk vrij een dergelijke bepaling te bewilligen of te verwerpen. Had hij haar opneming goedgevonden, dan wisten anderen echter raad. Verhuur van wooneerven was verboden. Welnu, hij liet de omheining van het erf binnenwaarts verplaatsen en huurde den nu buiten vallenden grond. Op die wijze kon hij zich bij de expiratie van contracten laten gelden. Minder op Oud Djember dan wel op de noordelijke ondernemingen Soekowono, Djelboek en Adjong is de toeleg gelukt, daar zij verzuimden tegen de krossokkoopers, wanneer zij zich wilden nestelen tuschen en in de aanplantondernemingen, de maatregelen te nemen waarmee Oud Djember zich tegen die concurrentie hoedde. Die maatregelen waren: inhuring van *alle* gronden der bevolking, de inhuur der

tegallans en van sawahgronden, welke minder geschikt waren voor de cultuur.

Maar het spreekt van zelf dat de inlandsche eigenaren dan ook bereid waren gronden aan anderen te verhuren, zoodra deze er iets meer voor betaalden. Oud Djember heeft toen ingezien dat het beter is in dergelijke omstandigheden met wat minder winst tevreden te zijn en dat hoogere betaling de uitbreiding eener buitensporige concurrentie op zijn minst genomen zeer bemoeilijkt.

Bemoeilijkt. De concurrentie gaf echter aan beide zijden sterke staaltjes van handigheid te zien. Zijn velen niet geslaagd, enkelen daarentegen slaagden wel. De oud-ondernemers hebben bij de overhuur van 1898 veel huur van gronden verloren.

Onder de middelen der niet kieskeurige concurrentie moet het volgende worden gerekend:

De bevolking werd overgehaald om het reeds aangegane contract of de gedane belofte niet gestand te doen bij het onderzoek voor de registratie. Men bedenke, hoe nutteloos in de practijk het vervolgen is van vele inlanders, te meer nog, indien zij van andere zijde worden schadeloos gesteld tegen het eventueel verlies van het weinige dat zij bezitten.

Het product werd aan de levering aan rechthebbenden onttrokken door den inlander manieren aan de hand te doen, waarbij hij kwaad kon bedrijven met geen of weinig kans op straf.

Het plantersbedrijf werd onmogelijk gemaakt door het afbranden van droogloodsen.

Verliezen werden voorkomen door zich ruimschoots te dekken tegen schade bij assurantie-maatschappijen.

Mandoers en koelies werden verleid tot het stelen van droge tabak uit de loodsen om die elders te verkoopen.

De lofredenaars der vrije concurrentie in de tabak denken liefst aan deze leelijke practijken niet. Er zij concurrentie in het verkrijgen van gronden bij het afsluiten van leveringscontracten, bij het zoeken naar werkvolk, concurrentie voorts op de markt, maar men demoraliseere de bevolking niet en zette vooral de cultuur niet op losse schroeven!

Waar de cultuur niet rationeel wordt gedreven, is het tabaksbedrijf ten ondergang gedoemd. In Loemadjang, in Kediri, in Malang

is het bewezen. Alleen de Vorstenlanden, waar deze misbruiken onmogelijk waren, en Besoeki, waar de ondernemingen onderlinge afspraken gestand deden, konden zich op de bladtabakmarkt handhaven ondanks de zware concurrentie van Deli.

Een ongebreidelde mededinging leidt de aandacht van de hoofdzaken af. Gebruik van slecht zaad, slordige grondbewerking, gebrekkig onderhoud der aanplantingen hebben heel wat tabak tot krossok verlaagd. Een paar jaren geleden was de gemiddelde prijs voor Besoekitabak aanmerkelijk minder dan die der Vorstenlanden, waar de gronden weliswaar minder goed zijn, doch het bedrijf rustig is te beoefenen. Een prijsverschil van één cent per pond veroorzaakt een vermeerdering of vermindering der winst met tonnen. Java produceerde in 1907 niet minder dan 123 millioen pond (½ K.G.).

De laakbare mededinging had niet alleen nadeelen ten gevolge voor de cultuur in het algemeen doch bracht ook allerlei verdrietelijkheden in de samen leving. In 1893 viel het voor, dat David Birnie, die in 1884 op de onderneming was gekomen, ontwaarde hoe anderen op een stuk grond, waarop hij meende huurrechten te hebben, een woning hadden gezet. Een lang proces zou noodig zijn om de schuren te doen wegnemen. Beter was het in de gegeven omstandigheden eigenmachtig te handelen en daarmee een veroordeeling door den rechter te trotseeren. Zelfs het hoofd van het gewest vond het wegbreken der woning de beste oplossing. Zóó moest men maar optreden indien men zich verongelijkt achtte. David Birnie trad op, werd vervolgd en veroordeeld tot gevangenisstraf van veertien dagen. In het arrest van het Hoog Gerechtshof kwam het volgende voor:

„Overwegende wijders, dat ook den hoogeren rechter termen zijn voorgekomen om de bij de wet bedreigde straf aanmerkelijk te verzachten op grond, dat ten processe genoegzaam vaststaat, dat tegen den beklaagde in zijn bedrijf een hoogst deloyale mededinging werd gevoerd, die hem in de hoogste mate had verbitterd, terwijl de toegebrachte schade, die de tegenpartij zich ten deele zelf te wijten had, betrekkelijk gering was".

„Hoogst deloyale mededinging". Het spreekt van zelf dat de samenleving er onder gebukt ging. Er was een scherpe onderscheiding tusschen den „toewan lama" of „toewan ladjoe" zooals de Madoerees

zei, en den „toewan baroe" of „toewan anjer" (Mad). Eenige conversatie bestond er niet tusschen die twee groepen. Voor de houders der zoogenaamde dievenschuren was de societeit van Oud Djember natuurlijk gesloten. De geëmployeerden deelden in de achting hunner heeren en, gingen zij over van den geminachten concurrent naar den niet geminachten oud-ondernemer, dan stegen zij dáárdoor alleen van verworpenen uit, tot deelgenooten aan den omgang der fatsoenlijke tabakkers.

Tamelijk lang is verwijld bij de deloyale concurrentie. Zij is na haar hoogtijd in 1890 en volgende jaren verminderd. De gouvernementswetgeving en de gewestelijke wetgeving hebben daartoe meegewerkt. Het was vooral na 1898, dat door enkele ondernemers zeer veel moeite in het werk werd gesteld om verandering en verbetering in den algemeenen toestand te brengen. Eerlang zal men wellicht een sluier werpen over de booze jaren van het verleden.

Op een overzicht van de concurrentie en haar uitwassen behoort een overzicht te volgen van de wetgeving voor de Besoekische tabakscultuur.

De tabaksverordening voor Besoeki, welke in 1908 werd afgekondigd vormt een rustpunt op de baan der wetgeving, geen eindpunt. De periode der wettelijke bepalingen, uitgevaardigd omdat de Regeering niet wilde dat de tabak in Besoeki zou ondergaan, is er eene van langen duur. Er waren twee soorten tabakkers: de eene had belang bij een zuiveren toestand, de andere meer bij een janboel. De eene werd gevormd door de ware landbouwers die orde en zekerheid behoeven voor hun bedrijf, de andere door de opkoopers die vrije tabak en ook wel niet vrije zochten. Was het niet onhoudbaar dat de niet al te standvastige inlander werd overgehaald zijn product, waarvoor een ander hem zaad of bibit verschafte, aan een derde af te dragen die er geen recht op had?

De bona fide tabakkers drongen aan op een wetgeving die hen beschermen zou. Zij wilden paal en perk gesteld zien aan het „door elkaar gaan zitten" en aan den frauduleusen opkoop. Dat kon geschieden door rayonneering en door aan het bouwen van schuren en aan het opkoopen van tabak eenige voorwaarden te verbinden. Er zijn

heel wat besprekingen geweest tusschen de ambtenaren en de tabakkers, de inspecteur voor de agrarische aangelegenheden had er de handen mee vol, maar de Regeering durfde de rayonneering niet aan.

Zij komt het gemakkelijkst tot stand door onderlinge afspraak, zooals de oude ondernemingen die hadden en hebben. Inderdaad hebben de directies in Holland der thans nog bestaande zes ondernemingen in Djember nog eens een regeling van het arbeidsveld getroffen en afgesproken dat men geen gronden van elkaar meer zal af huren. Om tot deze Rotterdamsche overeenkomst van 1907 te kunnen komen moest men toen enkele stukken grond tegen elkaar uitwisselen.

Allen volkomen bevredigend werd de toestand nog niet, maar beterschap viel er te constateeren al was het nog mogelijk dat twee en meer tabakkers in dezelfde desa werkten en al was te kwader ure de opvatting prijs gegeven dat ontduiking van den leveringsplicht, des inlanders als misbruik van vertrouwen door den politierechter mag worden gestraft; de civiele actie, die er voor in de plaats kwam, geeft geen uitzicht op succes van eenige beteekenis.

Bepalingen tegen het vervoer van groene tabaksplanten tusschen zes uur 's avonds en zeven uur 's ochtends, bepalingen op de wederinhuur van gronden, bepalingen op het gebruik van loodsen en schuren waren goed bedoeld en deden misschien iets in de goede richting, maar duurzame verbetering brachten zij niet.

Toen deed in 1908 de Regeering een grooten stap. Zij gaf na een langdurig onderzoek een ontwerp-ordonnantie in het licht welke de rayonneering nader bracht. Het eigenaardige van het geval was dat, zoodra het ontwerp bekend werd, de tabakkers aanstonds beproefden gronden te huren in desa's waar zij dien niet bezaten, opdat zij niet beperkt zouden zijn in de uitbreiding van hun bedrijf.

Hangende het ontwerp, werd de gewestelijke raad van Besoeki ingesteld en de Regeering haastte zich den wetgevenden arbeid op de tabakscultuur in dat gewest uit handen te geven: wel een bewijs hoe penibel haar die arbeid geworden was.

Toen is geboren de gewestelijke verordening, waaronder de rationeele cultuur haar zekerheid moet trachten te herkrijgen.

Behalve de inlander, die vrij is in het planten voor eigen rekening

van tabak voor de inlandsche markt, moet ieder die een bedrijf maakt van het tabakplanten een „aanplantvergunning" bezitten. Wie zijn erfpachtsgrond of eigendom gebruikt, heeft geen „aanplantvergunning" noodig, doch wel een „schuurvergunning". Om een aanplantvergunning te bekomen — slechts de hoofdzaken worden aangegeven — dient aanwijzing te worden gedaan van de desa's of gedeelten van desa's, en van de minimum-uitgestrektheid van aanplant in elke desa. Deze bepaling houdt verband met een andere, volgens welke 's Raads voorzitter geen vergunning uitreikt indien hem blijkt dat de aanvrager minder dan 300 bahoes tot zijn beschikking heeft of wel wanneer diens velden te zeer uiteenliggen voor een rationeele cultuur. Eveneens wordt geen vergunning gegeven, indien de aanvraag betrekking heeft op desa's die reeds tot het arbeidsveld van anderen behooren.

Deze voorschriften zijn van groot belang en zullen bij richtige uitvoering waarschijnlijk doel treffen, te meer waar tevens de gelegenheid openstaat om bezwaren tegen een aanvraag bij 's Raads voorzitter in te dienen.

Naast de aanplantvergunning en de schuurvergunning staat de „opkoopvergunning". Artikel 10 der gewestelijke verordening is eenvoudiger en duidelijker dan artikel 8 van het ontwerp der ordonnantie. De opkoopvergunning is noodig voor wie ongekorven tabak van de bevolking koopt, tenzij men reeds een schuurvergunning bezit en ophoopt binnen het gebouw of den opstal waarvoor de schuurvergunning verleend werd. Aan slecht bekend staande personen wordt de vergunning geweigerd; wie zich schuldig maakt aan kwade practijken, dien wordt zij ontnomen.

Schuurvergunning heeft ieder noodig die een gebouw of opstal bezit tot het opbergen, drogen of bereiden van ongekorven tabak, tenzij hij inlander is die voor eigen rekening plant of ten behoeve van den houder eener aanplantvergunning met wien hij dat werk is overeengekomen. Slechte naam en kwade practijken hebben op de schuurvergunning denzelfden invloed als op de beide andere vergunningen.

De reeds genoemde verbodsbepaling op het vervoeren van ongekorven tabak is ook hier aanwezig. Strafbepalingen en natuurlijk ook overgangsbepalingen die voorloopig de zegeningen der verordening eenigermate vertragen, vormen het slot.

Over de werking der verordening zijn de belanghebbenden tot nog toe wel tevreden. In 1909 deed zich een geval voor, waarbij haar nut duidelijk aan den dag kwam. Een pas beginnend ondernemer wilde namelijk grond huren, zoodanig gelegen dat het hem mogelijk zou zijn in het arbeidsveld van anderen te werken. De inlandsche bezitters hadden de nieuwe verhuur reeds aan de oude huurders toegezegd, maar ontkenden dat bij het grondhuur-onderzoek. Hoe die inlanders tot de ontkenning gebracht waren, kan men licht denken. De verhuur had haar loop, de contracten werden geregistreerd en de overhurende onderneming vroeg conform de bepalingen der verordening een aanplantvergunning. Volgens diezelfde verordening kunnen echter belanghebbenden daartegen bezwaren inbrengen. Dat gebeurde. Na onderzoek heeft toen de voorzitter van den gewestelijken raad de aanplantvergunning aan de overhurende onderneming geweigerd. Het is het eerste geval geweest, dat een der bepalingen, welke kwade practijken moeten weren, werd toegepast. Het gevolg is geweest, dat de nieuwe onderneming geen voortgang kon hebben.

In de Javasche Courant van 5 Mei 1911 is een wijziging in de verordening opgenomen, waardoor de opkoopvergunning van de schuurvergunning geheel is gescheiden. De practijk er van is, dat geen opkoopvergunning wordt gegeven aan iemand, die ze aanvraagt in een streek waar geen vrije tabak of heel weinig vrije tabak is. Waar dus de gronden allen verhuurd zijn, kan geen opkoopvergunning worden verkregen: immers zou de opgekochte tabak onttrokken zijn aan de daarop rechthebbenden, volgens het aangenomen beginsel.

Is daarmee de wetgeving tot wering van kwade practijken en dus tot handhaving der cultuur volkomen? Natuurlijk niet. Nooit zullen wettelijke bepalingen alle euvel voorkomen. Een kwaad kan nog zijn de opkoop van droge krossok. Het gaat voor een ondernemer niet aan schuren te bouwen groot genoeg en talrijk genoeg om àlle tabak te drogen. Hij geeft dus de minder goede bladeren aan inlanders, opdat zij die thuis zullen drogen. Maar er is geen toezicht op te houden, dat àl die droge krossok ook weer wordt binnengebracht. Het is duidelijk, dat hier een weg openstaat voor ongerechtigheden.

Er bleven nog andere onregelmatigheden voorkomen, hierin bestaande dat inlanders, plantend volgens overeenkomst met een onder-

neming, het product bij andere ondernemingen trachtten van de hand te doen tegen een hoogeren prijs. Zoodra dus alle ondernemingen eenzelfden prijs handhaafden, zou het met die onregelmatigheden vrijwel uit zijn. Tot overeenstemming daaromtrent is men het eerst gekomen om de Noord d.w.z. in Bondowoso en wel in 1910. De Amsterdam-Besoeki-Tabak-Maatschappij, de Besoeki-Tabak-Maatschappij, de Cultuur-Maatschappij Boender-Sentong en een paar kleinere ondernemingen sloten een overeenkomst, dat zij voor de tabak denzelfden prijs zouden besteden.

In 1912 is ook in Djember een dergelijke overeenkomst tot stand gebracht.

In de afdeeling Bondowoso werd de uitvoering der verordening zeer bemoeilijkt, doordat het tabaksbedrijf er grootendeels gebaseerd was op den opkoop. Evenwel hebben verscheidene ondernemingen zich sedert aaneengesloten en zijn overgegaan tot inhuur van alle voor tabak geschikte gronden. Dat is de cultuur in die afdeeling in de jongste jaren zeer ten goede gekomen, terwijl voor dien de Bondowoso-tabak niet kon voldoen aan de eischen, welke de markt stelt aan tabak uit Besoeki, omdat de inlander niet zorgvuldig genoeg de velden bewerkte. Weliswaar heeft een byzonder ongunstige weersgesteldheid voor de oogstjaren 1910 en 1911 de resultaten der verbetering onzichtbaar gemaakt, maar het oogstjaar 1912 liet zich zeer gunstig aanzien. Blijken zal, dat de rayonneering, waartoe in 1909 in Bondowoso een eerste schrede werd gedaan, en de vervanging der opkoop-ondernemingen door werkelijke cultuur-ondernemingen een basis vormen voor een cultuur in die afdeeling, welke ook de inlandsche bevolking welvaart brengt.

En in Djember is men in 1912 wederom een stap nader gekomen tot het doel door een nauwere overeenkomst te sluiten betreffende de volkomen erkenning van elkanders rechten op den aanplant. Zoo pogen wetgever en belanghebbenden de cultuur gaandeweg te bevestigen.

Een kwaad, dat te moeilijker te bestrijden is naarmate het vinden der oorzaken bezwaarlijker valt, is de schuurbrand. Schuurbrand in de tabak is als plaag te vergelijken met den rietbrand in de suiker; alleen is de schuurbrand soms een duurder vuur. Een merkwaardig feit is het, dat de schuurbrand geleidelijk afneemt in de streken, waar de inlander bespeurt dat de ondernemers samenwerken.

De voorzitter van den gewestelijke raad, op wien de toepassing der verordening neerkomt, achtte het gewenscht, dat de schuren met pannen zouden worden gedekt en drong daarop voortdurend bij de planters aan. Maar de dakbedekking der tabakschuren is niet een eenvoudig vraagstuk. Het schijnt dat schuren, met pannen gedekt, een donkerkleurige tabak geven. In Deli en in de Vorstenlanden willen de planters er niets van weten en de Besoekische hebben den voorzitter van den gewestelijken raad, die van meening was dat de schuurvergunning in de verordening ook moest worden afhankelijk gesteld van een pannenbedekking, weten te overtuigen. Proeven met onbrandbare dakbedekking zijn wel genomen; de procédé's bleken duur en slecht. Zelfs heeft de vereeniging ter bevordering van Landbouw en Nijverheid te Djember een prijs uitgeloofd voor het vinden van een goed procédé, tevens bruikbaar, maar ook die poging bleef onbekroond. Daarop is een voorstel in overweging genomen tot aanstelling van een djaksa (inlandsch officier van justitie) uitsluitend voor het onderzoek van het ontstaan van schuurbranden in Djember. Enkele ondernemingen hebben reeds aangeboden de bezoldiging van dien djaksa op zich te nemen. Het gouvernement schijnt daarvoor evenwel niet veel te voelen en wil de bezoldiging voor zijn eigen rekening nemen. De ondernemingen zouden dan meer wakers kunnen aanstellen. De planter op Java hecht aan het nut van inlandsche „wakers" weinig waarde, maar de bijdragen der Besoekische tabaksondernemingen voor de gouvernements bewaking der schuren zijn toch niet gering.

Ongerekend de uitgaven voor eigen bewaking betaalde in 1911 [1]) voor de gouvernements bewaking:

Oud Djember	*f*	7000.—
Amsterdam-Besoeki-Tabak-Maatschappij	„	2000.—
Cultuur-Maatschappij Sentong	„	3000.—
Djelboek	„	3000.—
Soekokerto-Adjong	„	1800.—
Soekowono	„	2000.—
Besoeki-Tabak-Maatschappij	„	2000.—

[1]) Publ. Ned.-Ind. Landb.-Synd., 4e Jaarg., afl. 25, p. 803.

Wetgeving en regeling, welke thans nog maar kort bestaan, hebben in veler oog geen genade kunnen vinden. Er werd critiek geoefend, zij het ook veelal door menschen die van de tabakscultuur meer hoorden uit de verte dan zagen van nabij. Als er een vergunning is voorgeschreven, dan weet men daaruit te distilleeren een „dwang", welke den inlander alweer wordt aangedaan ten behoeve van de kapitalistische planters. De „vrijheids"-liefde dezer bedillers wordt aanstonds beleedigd. Nu de tabak op duizenden bahoes prachtig gedijt en een lust der oogen is geworden door ijver, beleid en kapitaal van den Europeeschen planter, zou men opeens de tabak maar aan den inlander willen overlaten, hem alle vrijheid geven, de verordening doen vervallen en den Europeaan uitschakelen als huurder, bibitverstrekker en planter[1]). De Europeaan zou het product mogen opkoopen, bewerken desnoods. Omdat er bedriegelijke handelingen zijn gepleegd bij de grondhuur, is de heele grondhuur uit den booze. Wanneer eenige ondernemingen tot bestrijding van diefstal een gemeenschappelijken prijs bepalen voor den opkoop, heet het dat er een „trust" is gevormd en dadelijk worden de gevaren der trustvorming geschilderd als ware Besoeki een staat in Amerika. Neen, dan komt pas de verkieselijkheid te voorschijn van inlandsche coöperatie! Coöperatie van inlanders, die eerst op cursussen zijn geweest en later de voorlichting der gouvernements landbouw-adviseurs genoten!

Zonder een zweem van geringschatting voor coöperatie, cursus en advies te hebben, zal toch ieder die iets wéét van de geschiedenis der tabakscultuur in Besoeki dergelijke critische wijsheid ter zijde leggen.

Wetgeving en regeling hebben haar gebreken. Indien een inlander, die vrij zijn tabak plant, een vergunning vraagt om zijn product te vervoeren en de inlandsche ambtenaar weigert hem die zonder daarvoor wettige redenen te hebben, dan geschiedt er inderdaad een onrecht; het is een van de honderden vormen van knevelarij, welke bij de toepassing van op zich zelf goede voorschriften mogelijk blijven. Men kan de verordening aanwrijven, dat zij het hoofd van het ge-

---

1) „Volgens een onpartijdige schatting verdient in Djember aan één bahoe tabak door hem aan een onderneming geleverd, de inlander, met inbegrip van grondhuur, *f* 100 à *f* 120, terwijl hij ongeveer maar de helft maakt wanneer hij de tabak zelf op de binnenlandsche markt brengt". M. Treub: Landbouw. Amst. 1910, blz. 30.

westelijk bestuur opdraagt te beslissen in aangelegenheden, welke iemand zonder practische kennis der tabakscultuur bezwaarlijk beoordeelt. Er staat tegenover, dat een resident zich wel een voorlichting kan verschaffen, welke in de leemte voorziet.

Overal, volstrekt niet in Indië alleen, is bewezen dat de Regeering moet ingrijpen wanneer handel of landbouw of industrie wordt bedreigd. Dat ingrijpen is redden. In Besoeki is door de bemoeiing der Overheid der tabakscultuur gered.

* * *

Tot Oud Djember terugkeerend, zal ik in hoofdzaak aantoonen, welk een ontwikkeling op landbouwkundig gebied van die onderneming is uitgegaan in het gewest en welk een invloed zij gehad heeft op den vooruitgang der afdeeling.

Het verschil tusschen de bamboewoning in de desa van 1859 en de nog altijd eenvoudige „toempang" met een kota Djember er om heen van thans is al merkwaardig genoeg. Maar heel de streek heeft door de tabakscultuur een metamorphose ondergaan, welke een der eereteekenen mag genoemd worden van Hollandsche kolonisatie op Java.

De Birnies hebben steeds den aanleg van sawah bevorderd; in alle opzichten was hun ontginning voordeelig: Oud Djember had een waterleiding noodig en het water van Oud Djember bevloeit thans duizenden bahoes van de bevolking op gouvernementsgronden.

Tegenwoordig ziet men het telkens gebeuren dat het gouvernement waterwerken aanlegt ten behoeve van irrigatie en dat dan de ondernemingen, die er byzonder voordeel van hebben, bijdragen in de kosten. Oud Djember echter heeft voor den aanleg van leidingen tonnen gouds uitgegeven en het gouvernement heeft er niets aan betaald.

De naamlooze vennootschap „Landbouw-Maatschappij Oud Djember"[1]) heeft als erfpachtster een wijze van exploitatie gevolgd die eenigs-

---

[1]) De familie Birnie wilde van het heele bezit een boedelmaatschappij maken; vandaar de oprichting in 1893 van een naamlooze vennootschap „Landbouw-Maatschappij Oud-Djember". George Birnie overleed in 1904. Toen George en zijn neef Gerard David zich meer en meer uit de zaken terugtrokken, kwam de leiding in handen van George's zoon David en van Gerards schoonzoon M. Sanders, die de hoofdadministratie al ruim 25 jaren hebben gevoerd.

zins afwijkt van de algemeen gevolgde. De sawahs, welke zij deed aanleggen, zijn in erfelijk individueel gebruiksrecht aan de opgezetenen afgestaan met enkele geringe beperkingen om misbruiken te kunnen tegengaan. De ingezetenen betalen voor het gebruik een jaarlijksche huur van enkele guldens per bahoe onder zekere voorwaarden betreffende het verbouwen van tabak.

De erfpachtster bezit weliswaar rechten, waardoor zij zekere elementen uit de desa kan houden, rechten waarbij een goedgezinde bevolking geen kwaad kan; integendeel. Zij kiest haar eigen hoofden. De betaling voor haar tabak is dezelfde als in de desa der gouvernementslanden en de verplichte diensten voor het onderhoud der wegen en voor de handhaving der veiligheid is eveneens gelijk aan die der gouvernementslanden.

De pionier van een halve eeuw geleden ging over het algemeen gemoedelijker met de bevolking om dan het tegenwoordig den ondernemer mogelijk is. Maar de bemoeienis met haar wel en wee is in vele opzichten dezelfde gebleven. Ook hier.

Het inlandsche personeel bezit niet gelijk het Europeesche een pensioenfonds. Niettemin wordt hun pensioen uitbetaald en de uitgaven tot dit doel worden op de exploitatie-rekening gebracht. Voor het pensioen wordt niets betaald. Weduwen en weezen ontvangen, wanneer de man sterft, het volle pensioenbedrag en in geval de weduwe sterft of de weezen meerderjarig worden valt de helft van het pensioen weg.

Wanneer nu de vraag wordt gesteld of de inlander in Djember er in den loop der jaren door de tabakscultuur op is vooruitgegaan, zou men, gezien zijn ruime inkomsten, geneigd zijn haar bevestigend te beantwoorden. Toch zou dat onjuist zijn. De Djembersche desaman is er thans niet gelukkiger aan toe dan in de jaren van den pionier. Hij heeft de gevolgen, die gemeenlijk te zien zijn wanneer een minder beschaafd volk snel tot grootere welvaart komt, niet kunnen ontgaan. Toen aanvankelijk onder George Birnie den inlander byzonder groote inkomsten ten deel vielen, werd het opgelegde geld besteed aan huizen, grond en vee, en weelde welke aan de Europeesche maatschappij moet worden ontleend, kende hij toen zoo goed als niet.

Dat nu werd mettertijd wel anders. De levensstandaard is gaande-

weg hooger geworden. Waren vroeger de inkomsten der tabak hem een toeslag op hetgeen hij kreeg uit zijn padi en een tusschengewas, thans kan hij de tabak niet meer ontberen.

Een voordeel voor de Djembersche zeden was het niet, dat het verkeer toenam, Besoeki openlegde en aan tal van heen en weer trekkende menschen de baan wees. Slecht volk zette zich voor korter of langer tijd neer. De goede trouw werd ondermijnd zoowel door slechte inlandsche elementen als door de practijken der deloyale concurrentie. Was het bijvoorbeeld vroeger de gewoonte dat geld voor Oud Djember via Panaroekan kwam en dan zonder Europeesch geleide onder toezicht slechts van een paar mandoers werd aangevoerd (het bedrag liep soms over tonnen gouds), al jaren lang kan de braafheid van den inlander deze proef niet meer doorstaan. De aanvoer van pasmunt gaat tegenwoordig per spoor; dat is goedkooper en sneller.

De aetas aurea in het Djembersche is voorbij; nu is er vertier en nog altijd vertoont zich de welvaart ook in degelijker dingen dan feesten. Maar de weelde en het najagen van genoegens zijn sterk toegenomen en de criminaliteit evenzeer.

Oud Djember heeft, om de tegenwoordige afdeeling te kunnen ontwikkelen, de communicatie moeten verbeteren. Eigenlijk was er vroeger geen communicatie.

Het is nog geen twintig jaar geleden, dat een familie, die op het perceel Adjong woonde, het oudejaar te Djember wilde vieren, maar er niet kon komen, omdat het terrein om hun woning moeras was geworden en bovendien alle bruggen over de Bedadong waren weggeslagen. Alles wat aan de Bedadong lag, werd indertijd beschouwd als een wildernis, waarin in de eerste tijden geen verandering zou komen. Als bewijs kan aangehaald worden de aanleg van een djatibosch onmiddellijk aan den overkant van de rivier, thans grenzende aan de kota Djember, en van een proefaanplant van sadengs vlak daarbij, omdat de houtvesterij er over dacht aan den overkant van de rivier sadengbosschen te laten aanleggen. Die proefaanplant van sadeng dateert van ongeveer 1880.

Eenige jaren later werd door dr. Greve, den geneesheer van Djember, die zijn geneeskundige practijk aan den linkeroever van de

Dr. R. Broersma, Pasoeki.

HEVEA-RUBBERAANPLANT MET TUSSCHENBEPLANTING VAN MANILLA-HENNEP.

Bedadong niet kon uitoefenen, in een der Bataviasche bladen in een opstel getiteld: „Een aanklacht tegen den directeur van B. O. W." de aandacht gevestigd op de verwaarloozing van de afdeeling Djember door B. O. W. Het stuk was kalm en waardig gesteld en het sloeg in. Sedert dien tijd verdwenen de houten- en bamboebruggen als sneeuw voor de zon en toen ook brak een tijdperk van buitengewonen voorspoed aan voor de streken aan den overkant van de Bedadong, daar Birnie toen eerst de tabakscultuur aldaar flink durfde aanpakken, omdat hij zekerheid had zijn product te allen tijde over de rivier te kunnen krijgen.

Vroeger had de Bedadong gedurende verscheidene maanden van het jaar wat tegenwoordig de afdeeling Djember is eenvoudig in tweeën gescheiden. Nu verzekeren ijzeren bruggen de gemeenschap en loopen goed onderhouden wegen door het land links van de Bedadong en door de erfpachtslanden Soekoredjo, Moektisari en Adjong.

Toen de gemeenschap was verkregen, was de afstand tusschen sommige erfpachtslanden en de kota verminderd en toen werd ook afgekeurd dat streken in erfpacht waren uitgegeven, die gereserveerd hadden moeten worden voor de uitbreiding dier kota. Of dat wezenlijk zoo is, zal de tijd moeten leeren.

Toen David Birnie den 21^{en} October 1909 tegelijk met het gouden feest van Oud Djember zijn eigen zilveren feest vierde, had hij niet slechts te herdenken wat hij voor deze groote onderneming is geweest, doch ook wat hij voor het gewest Besoeki, voornamelijk voor het oostelijk deel, gedaan heeft. De cultures in oost-Besoeki zijn door hem tot ontwikkeling gebracht. In 1889 begon hij met koffie in Banjoewangi en in Djember. De Java-koffie was er toen beter aan toe dan nu en het voorbeeld van Birnie vond navolging. Tal van aanvragen voor erfpacht kwamen bij het gouvernement in.

Ook in de suiker speelde hij een rol. George Birnie had in 1885 een aandeel genomen in de fabriek „Pradjekan". De goede resultaten dier onderneming deden er toe besluiten — en de verkregen winst stond het toe — een tweede onderneming te vestigen, namelijk „Tangarang". Daarentegen mislukte een suikeronderneming te Nangaän bij Bondowoso opgericht.

Tot het familiebezit behoort ook de „Panaroekan-Maatschappij", een maatschappij tot het drijven van commissiehandel en tot exploitatie van pakhuizen en prauwen. Over deze en enkele andere instellingen, waarmee het kapitaal der Birnie-familie bemoeienis had, zal elders in dit boek nog mededeeling worden gedaan. David Birnie is vertegenwoordiger, gedelegeerde of commissaris van wel meer dan twintig ondernemingen.

Toen den 21^{en} October 1909 het gouden feest voor Oud Djember was aangebroken, ging dat ook in Nederland niet onopgemerkt voorbij. Met Adjoeng en Djelboek en Oud Djember houdt de firma Van Hoboken den import van Besoeki-tabak en de aan de markt stelling daarvan te Rotterdam in leven. Oud Djember vond vijftig jaren in de firma A. v. Hoboken & Co. zijn importeurs en geldschieters. Deze firma hield eenige malen in hachelijke tijden George Birnie staande en heeft sedert met Oud Djember een consignatie-contract gehad.

Oud Djember is een voorbeeld, ja een toonbeeld van Hollandsche kolonisatie op Java. Daar is gekoloniseerd in Hollandschen geest, huldigend het „langzaam maar zeker". Bewezen is hier, dat iets groots kan tot stand komen ook zonder aanpakkerij op z'n Engelsch, waarover zooveel gebluft is. Ik eindig het overzicht van Oud Djember met den wensch uit te spreken, dat dit prachtvol bezit nimmer in handen van den buitenlander kome.

* * *

De andere groote ondernemingen, oudere en jongere, hebben natuurlijk hare geschiedenis, maar er zijn tal van redenen waarom die geschiedenis het karakteristieke verloop mist dat juist die van Oud Djember kenmerkt. Maar zij zijn te belangrijk dan dat ik zou nalaten enkele hoofdzaken te vermelden.

De oudste tabaksonderneming in het Djembersche is *Soekowono*.

Het was een bekende Zeeuw, J. D. Franssen v. d. Putte, die later als minister van Koloniën zulke belangrijke stappen zou doen op wetgevend gebied, die in 1856 in het noordoostelijk deel der tegenwoordige afdeeling Djember een rijstpellerij begon, maar, toen ze geen succes bleek te hebben, overging tot de cultuur van tabak. Soekowono heeft sedert altijd zijn Zeeuwsche betrekkingen onderhouden, Zeeuwen geherbergd en wel Zeeuwsche bezitters gehad.

De onderneming grenst ten westen aan Djelboek, ten zuiden aan Soekokerto-Adjong en omvat 4300 bahoes sawah en 355 bahoes tegalgrond, waarvan zeven afdeelingen in Djember, eene in Bondowoso. Indertijd hebben zich concurrenten in het gebied van Soekowono weten te vestigen, maar al enkele jaren bestaan er overeenkomsten om verder geen gronden van elkaar te huren.

Het bedrijf komt op Soekowono veel overeen met dat van Oud Djember. Getracht wordt de cultuur hoog te houden, al ging men in latere jaren wel over tot opkoop van krossok uit Bondowoso. Evenals alle ondernemingen ten noorden van Djember gebruikt Soekowono voor haar eigen cultuur Kedoe-zaad, een zaad oorspronkelijk van Manilla en vandaar naar Kedoe overgebracht. De onderneming huurt de gronden in, geeft zaad uit en betaalt den inlander het vooraf overeengekomen plantloon naar gelang van het geslaagd zijn der boomen.

De bevolking is grootendeels Madoereesch, slechts enkele desa's zijn Javaansch. Soekowono betrekt het werkvolk uit de desa's en heeft daaraan voldoende, zoodat werving van vreemd volk achterwege blijft. Het is hier aangenaam werken voor den inlander: regel is, dat de desaman één bahoe grond heeft, welke hij eerst met padi, dan met tabak beplant. Zoo is hij steeds op zijn eigen grond en ten opzichte van het plantloon weet hij waaraan hij toe is, aangezien in deze streek de oogst bijna altijd slaagt. Onderdeelen van het cultuurwerk als de bepaling van het plantverband en het onderhoud worden meerendeels aan de bevolking overgelaten.

In verband met hetgeen ik reeds meedeelde omtrent de wenschelijkheid en mogelijkheid van bedekking der schuren met pannen, is het wetenswaard dat Soekowono bezig is de atapbedekking, welke zoo brandbaar is, van alle schuren te vervangen door pannenbedekking. Dat is namelijk bij Kedoe-tabak, mits er goed gestookt wordt, mogelijk.

Vroeger scheepte Soekowono zijn tabak af te Kalboet, de afscheepplaats der suikerfabriek Pandji. Later werd de tabak in karren naar Panaroekan gebracht en daar verscheept. Zoo'n kar laadde 7 of 8 pak en elk pak kostte aan vervoer *f* 1.60. In 1898 werd de spoorlijn geopend. Een enkel bewijs van de verbetering: een wagon laadt 72

pakken en kost tot Panaroekan *f* 29.—, terwijl bovendien het vervoer zekerder is.

De twee andere oude ondernemingen in Djember, namelijk *Djelboek* en *Soekokerto-Adjong* hebben elk een areaal van gehuurde gronden van omstreeks 4000 bahoes.

Aan Djelboek is een naam verbonden, die in deze tabaksstreken zoo bekend is, de naam Douw van der Krap. De oude heer D. v. d. K. was administrateur van Djelboek, toen de families Van Beest Holle en Geertsema eigenaressen waren.

Evenals in vroeger jaren wordt ook nu weer op Djelboek zaad van Kedoe gebruikt. Maar er is een periode geweest, waarin men overging tot Deli-zaad en later tot Kanari en Florida, welke in de Vorstenlanden wordt gebruikt. Het blad was prachtig, maar het gaf een zwarten brand en zoo is Djelboek in 1909 na een ontrouw van vier jaren tot de Kedoe-tabak teruggekeerd.

De groote tabaksondernemingen van jongeren datum zijn de *Amsterdam-Besoeki-Tabak-Maatschappij* en de iets oudere *Besoeki-Tabak-Maatschappij*.

De Amsterdam-Besoeki-Tabak-Maatschappij (A. B. T. M.) werd opgericht in 1902; haar stichter was C. A. Koning.

Er bestond een vrij oude tabak-maatschappij „Goemelar", omvattende een onderneming in de Bondowoso-streek, verder het eigenlijke Goemelar ten zuiden van Djember en een paar ondernemingen in de buurt daarvan, welke vroeger door een broer van C. A. Koning, den ouden beheerder van Goemelar, van de Birnie's waren gekocht.

De Maatschappij-Goemelar had in 1893 een groot verlies en werd een paar jaar later geliquideerd. Geleidelijk is uit hetgeen van de zooeven genoemde ondernemingen overbleef de thans groote en machtige A. B. T. M. gegroeid. Onder leiding van C. A. Koning werd zij voortdurend uitgebreid. Tengevolge van de hevige concurrentie, welke zij het hoofd had te bieden, had A. B. T. M. in de jaren 1900 en 1901 een ernstigen crisistijd beleefd en was haar bestaan aan het wankelen gebracht.

Voor hij zich bij de tabak in Besoeki interesseerde, was C. A.

Koning werkzaam geweest in reederij en importzaken. De tabakscultuur wekte bij hem groote belangstelling en na zich aanvankelijk in een kleine onderneming in Besoeki te hebben geinteresseerd, gelukte het hem na verloop van eenige jaren de groote onderneming op te richten, thans als A. B. T. M. bekend. Aangetrokken tot de cultuur zelf en vol lust tot uitbreiding, was het hem dubbel onaangenaam, dat het zoo moeilijk bleek de voor een goede cultuur benoodigde gronden in te huren. Herhaalde pogingen om met andere ondernemingen tot overeenkomst te geraken mislukten, tot ongeveer zes jaar geleden door hem de eerste stoot kon worden gegeven tot de reeds genoemde Rotterdam-overeenkomst. Vóór dien was de wedijver om den grond in vollen gang. De groote overhuren van 1898 en 1903 hebben de A. B. T. M. duizenden bahoes in huur gebracht, welke zij behoefde voor een winstgevend bedrijf.

De hoofdadministratie der A. B. T. M. is gevestigd te Kottok. Thans behooren haar de ondernemingen Rawatamtoe bij Rambipoedji, Djoeboeng bij Mangli, Gomosarie bij Kottok, Adjong bij Kalisat, Balet Baroe bij Soekowono en Kali Anjer op de grens van Bondowoso. De kleinste oogst der A. B. T. M. bedroeg circa 15 duizend pak, de grootste 50 duizend (1 pak = 100 K.G.). Daaronder is echter zoowel de vooroogst (opkooptabak) als de na-oogst (cultuurtabak) begrepen[1]).

In 1909 is de geheele A. B. T. B. met vier koffie- en rubberondernemingen, welke sedert de oprichting der maatschappij in het bezit van C. A. Koning waren gekomen, ingebracht bij de *Java United Plantations* te Londen. Wel jammer dat de A. B. T. M. in vreemde handen overging en dat die overgang juist plaats had, toen het lichaam na een zware taak te hebben volbracht, het profijt kon trekken van de verkregen resultaten. Naar ik meen te weten, behaalde de A. B. M. T. in 1910 de grootste winst van de tabaksondernemingen in Besoeki.

Onder de nieuwere ondernemers is een employé der Birnie's een der bekendsten geweest, namelijk Houwink. Zijn bescheiden en niet weinig aangevochten begin werd de in Djember en Bondowoso ver-

1) De na-oogst is de eigenlijke groote oogst, omvattend de tabak op sawah's geplant in Augustus en September, dus na den padi-oogst. De voor-oogst is van tabak op onbevloeide gronden, in Februari en Maart geplant en in Juli en Augustus te oogsten.

spreid liggende onderneming „Soemberdjeroek". In 1897 werd zij ingebracht in de toen opgerichte B. T. M., onder directie van Van Leeuwen Boomkamp en Jaeggi. Laatstgenoemde was na Houwink administrateur geweest. De bloeitijd der B. T. M. viel onder de administratie van Van Gorsel, die in 1898 daarmee werd belast.

In het district Poeger liggen enkele perceelen, een aaneengesloten geheel vormend van ruim 4550 bahoes, welke de erfpacht zijn van de N. V. *Cultuur-Maatschappij Zuid-Djember.*

Over de waarde dezer gronden is nogal verschillend geoordeeld, maar het schijnt toch wel dat zij de exploitatie ten volle waard zijn. Onder den invloed der onzekerheid ging de verstrekking van werkkapitaal niet vlot. De eerste moeilijkheden is men nu te boven en verwacht mag worden, dat eerlang de cultures van tabak, caoutchouc en hout er in vollen gang zullen zijn. De oprichting van een suikerfabriek is er overwogen.

Aan het verslag der directie na een bezoek in Juni 1911 ontleen ik het volgende:

Er is 2500 bahoes vlak terrein, terwijl bij gouvernementsbesluit aan deze perceelen 1500 liter water per seconde uit de kali Sanen aan de noordgrens is verzekerd. Er bestaan 250 bahoes sawah, 50 bahoes kampong, 100 bahoes zijn gereed voor rubbercultuur. In 1912 zullen 175 bahoes met tabak worden beplant en, zoo zij slagen, zal er een uitbreiding komen tot duizend bahoes. Er is een aanplant van Ceara, kweekbedden zijn er van Hevea. Het land bezit minstens 150 duizend Sadengpalmen. Voor het houttransport zou een ijzeren baan van 7 K.M. zijn aan te leggen naar Amboeloe, eindstation van een zijlijn der in 1912 te openen S.S.-lijn Rambipoedji—Poeger.

VIERDE HOOFDSTUK.

HET PROEFSTATION TE DJEMBER.

TOEN het Algemeen Proefstation te Salatiga zijn treurig bestaan eindigde in 1910, treurig zoolang het onder onbekwame leiding zijn taak bij lange na niet volbracht, kon uitvoering worden gegeven aan wat allengs wenschelijk was gebleken: de vestiging van verschillende proefstations op Java, elk te midden der cultures waarvoor het zou moeten dienen. Alle die stations zouden voeling houden met elkaar en ten slotte een knooppunt vinden in het Departement van Landbouw. Op die wijze zouden samenwerking en onderlinge hulp zijn gewaarborgd.

Niets begrijpelijker dan dat aanstonds werd gedacht aan een proefstation voor Besoeki met zijn oude cultures van tabak en koffie, met zijn jongere van rubber en vezel.

De Vereeniging tot bevordering van Landbouw en Nijverheid te Djember hield zich in 1910 en 1911 met de voorbereiding bezig en het is wel voor geen enkelen planter op Java noodig te vermelden dat in die voorbereiding de hand had de groote kenner der tropische cultures T. Ottolander, thans voorzitter van het Algemeen Landbouw-Syndicaat.

In 1911 kwam de vereeniging „Besoekisch Proefstation" tot stand en vestigde zich te Djember.

Een moeielijkheid was gelegen in de bepaling van het aandeel dat de machtige en oude cultuur van tabak en van het aandeel dat de bergcultures in het proefstation zouden hebben. Aangezien de tabak allicht de grootste bijdrage zou leveren tot bestrijding der kosten, maakte zij ook aanspraak op het grootste deel der werkzaam-

heid van het proefstation. Voorloopig kon een bevredigende oplossing wel worden gevonden en overigens zal het geheel van de samenstelling van het personeel afhangen, in welk opzicht en hoeveel de instelling kan praesteeren. De tweeledigheid der taak spiegelt zich al dadelijk af in de samenstelling van het bestuur, waarvan drie leden worden gekozen door de tabaksondernemers (voor de eerste maal zijn gekozen D. Birnie, C. A. Koning, A. H. Loeff) en drie leden door de ondernemers van bergcultures (voor de eerste maal E. du Bois, T. Ottolander, G. G. Schrieke). De technische leiding berust bij den directeur. Vroeger bij het Algemeen Proefstation werkzaam, is de benoemde directeur dr. A. J. Ultée medio 1912 te Djember aangekomen om het station in te richten. De contributie werd voorloopig gesteld op $^1/_8$ cent per pond oogst-tabak en voor de bergcultures op 25 cent per beplante bahoe, voor beiden met een minimum van 200 gulden.

Wat den arbeid van het proefstation aangaat, in beginsel is aangenomen dat hoofdzaak zullen zijn de werkzaamheid voor de tabak en het chemisch werk voor de rubber. Daaraan zal zich de directeur hebben te wijden, terwijl de rest grootendeels komt voor rekening van den aan het proefstation te verbinden landbouwkundige.

Voor de tabak werd niet dadelijk een werkplan vastgesteld, maar vast staat, dat er groote invloed van zal uitgaan. Men kan daarin de Vorstenlandsche tabakscultuur tot voorbeeld nemen, die, na eerst op de markt de mindere te zijn geweest van de Besoekische, sedert de hulp van het proefstation te Klaten tot haar beschikking stond, haar voortdurend overtrof.

Voor de bergcultures werd een werkplan opgemaakt dat, oogenschijnlijk overladen, inderdaad niet meer bevat dan een proefstation in Besoeki op den duur zal kunnen verrichten. De bedoeling kan niet zijn, dat alles tegelijk wordt aangevat. Wanneer ik hier uit dat werkplan de hoofdzaken laat volgen, geschiedt dat, wijl men er de behoeften uit leert kennen, welke de Europeesche landbouw in Besoeki gevoelt.

Rubber.

Vooreerst de zaadcontrôle, opdat de leveranciers den planter niet afschepen met zaad, waarvan de zuiverheid, de ouderdom en de

HET ONTPITTEN VAN CACAO-KOLVEN.

kiemkracht te wenschen overlaten. Dan moet het station de beste methode zoeken van sorteering van zaad. Kleine proefaanplantingen moeten aangelegd van tjangkokans en van zaadplanten voor de Hevea en er worde nagegaan welke variaties de beste zijn. Op vragen betreffende den handel in rubber, de markten, prijzen etc. moet het een antwoord kunnen geven. Cultuurproeven doet het in eigen proeftuin en op de ondernemingen, evenzoo proeven met tap en bereiding.

Koffie.

Verschillende koffiesoorten moeten in Besoeki worden beproefd op haar geschiktheid voor den grond en het klimaat en daarna uitgeplant op de landen, die er zich voor beschikbaar stellen. Al kunnen niet alle soorten in één tuin en onder hetzelfde klimaat voordeelig uitkomen toch moet het proefstation in zijn tuin een soortentuin aanleggen ten behoeve van hybridisatie-proeven. In 1907 werd reeds door de heeren D. Birnie, T. Ottolander en dr. P. J. S. Cramer een plan ontworpen tot het behoud van echte Liberia-bibit. Dat plan moet nu worden uitgevoerd en ook voor de Coffea Robusta moeten de nieuw ontstane typen, welke voor de cultuur geschikt zijn, worden vastgelegd. Het proefstation kan een algemeene contrôle houden op het zaad en daarbij letten op uitwendige kenmerken en op kiemkracht, maar het kan ook zelf de leverantie van zaad op zich nemen bijv. voor bibittuinen en daarbij tevens letten op afkomst en zuiverheid. Het proefstation zal moeten deelnemen aan het werk van selectie en hybridisatie bij Robusta en daartoe samenwerken met het Departement van Landbouw en het proefstation te Malang, waarvoor een plan is op te stellen. Verder verschillende cultuurproeven, voornamelijk betreffende het snoeien der Robusta.

Vezel.

Voor de Manilla-hennep moet men bedacht zijn op de kennis der verschillende vormen en op hun qualiteit voor cultuur. Onderzoek naar groei, fijnheid en sterkte der variaties is noodig. Desgelijk het onderzoek van monsters met het oog op den verkoop. Waarneming en studie zijn bij deze nieuwe cultuur alleszins gewenscht.

Voor de Hibiscus Cannabinus (Java-jute), waarop de vezelkenners zooveel hoop hebben, zijn proeven zeer noodig.

Cacao.

Al is het proefstation voor midden-Java het aangewezene voor deze cultuur, toch zijn in oost-Java gemakkelijk entproeven te nemen, ten einde te komen tot een goede entmethode voor de cacaolanden in Besoeki.

Klapper.

Noodzakelijk is het meer kennis te bezitten van de klappersoorten, welke geschikt zijn voor den handel in coprah. Gewenscht is het in Besoeki een soort in te voeren, welke langere vezel heeft dan de gewone, opdat zij voor de bereiding van coir kan dienen.

Ziedaar een ruim arbeidsveld, het is de toekomst van het gewest op het gebied van landbouw. Dat hier tevens zal worden gezorgd voor het registreeren van metereologische waarnemingen, spreekt van zelf. Het plan van het proefstation is royaal opgevat en breed. Op Java bestaan ruim 1400 stations voor weerkundige waarneming, verdeeld in observatorium-stations, irrigatie-stations en particuliere. Het laat zich verstaan, dat een zoo belangrijke inrichting als een landbouwproefstation op metereologisch gebied meer kan verrichten dan een particuliere onderneming.

Men is zeer gelukkig geweest bij het zoeken naar terrein voor den proeftuin, die vooreerst niet te ver van het station verwijderd mag liggen en ten tweede geschikt moet zijn voor de voornaamste cultures. Men heeft een terrein van 50 bahoes gevonden, in de boschreserve Nogosarie, grenzend aan het perceel Kaliwining en aan Mengaran.

De vestiging van dit proefstation illustreert het best de opkomst van den landbouw in Besoeki en . . . de erkenning daarvan.

De eerste mededeelingen van het „Besoekisch Proefstation" zijn nog vóór het eind van 1912 verschenen.

VIJFDE HOOFDSTUK.

GEËMPLOYEERD ZIJN IN DE CULTURES.

WAT het beteekent, geëmployeerd te zijn in de cultures? Het antwoord zal zeer verschillend luiden, indien men de vraag stelt aan een employé in de suiker, aan een employé in de koffie, in de thee, aan den employé van twintig jaar geleden en aan een employé van thans. Veilig kan worden gezegd, dat het lot van den geschikten employé samenhangt en grootendeels afhangt van den bloei der cultuur in het algemeen en van dien der onderneming in het byzonder.

In de jongste tien jaren is niet alleen de maatschappelijke positie doch ook de toekomst van den geëmployeerde in alle cultures zeer verbeterd. Dat is toe te schrijven in hoofdzaak aan verhoogden bloei en aan opkomst van landbouw en landbouw-industrie. De vraag naar deze Europeesche werkkrachten, op wie voornamelijk het toezicht in tuin en fabriek rust, is het aanbod gaan overtreffen. Het aanbod was en is bovendien niet zoo ervaren en deskundig, als men het wel wenschen mocht. Uitzondering daarop vormt de suikercultuur, in wier dienst de onopgeleide volkomen is misplaatst. En omdat de suikercultuur haar krachtige en oude organisatie heeft, kon zij zorgen voor gelegenheid tot opleiding.

Het besef, opgeleid en kundig te zijn, gaf den geëmployeerde in de suiker het bewustzijn van eigen waarde en hij kon vrij de behandeling van de zijde zijns werkgevers onderwerpen aan zijn critiek. De tijd werd rijp voor een organisatie van de ondergeschikten in het bedrijf naast en tegenover die van de hoofden en leiders. Die organisatie werd de Suikerbond, een lichaam dat nog geen tien jaar

bestaat en niettemin financieel al vrij sterk is. De bond was niet altijd gelukkig in zijn actie, omdat men op Java weinig begrip en nog minder ervaring heeft van het wezen der vakvereeniging. Er kwam bij, dat de leden over het algemeen den financieelen nood of de soberheid van inkomsten niet kennen, die in het westen prikkel is tot energiek optreden. Als vakvereeniging heeft hij weinig gepraesteerd, maar men zal hebben te erkennen dat de bond preventief heeft gewerkt en den fabrikant heeft gebracht tot het onderzoek, of hij van zijn kant wel zooveel bijdroeg tot bevordering van het levensgeluk zijner ondergeschikten als rederlijkerwijs van hem viel te verwachten.

In Besoeki komen tabak en koffie op den voorgrond. Toen in „den goeden ouden tijd" de koffie floreerde, vond de geëmployeerde daarbij een vrij goed bestaan en er was voor sommige kans op een voordeelige administratie. Men weet dat vroeger veel meer dan tegenwoordig jongelui, met wie men in Nederland geen weg wist, door bemiddeling van verwanten en „relaties" naar Indië werden gezonden. Van dergelijke jongelui kwam veelal niets terecht en zij brachten zeker de koffie niet vooruit.

Toen de magere jaren voor deze cultuur aanbraken, werd het ambt van opzichter minder begeerlijk. Er werd bezuinigd op personeel en salaris, ondernemingen gingen te niet en zoo raakte het ambt in discrediet: het gaf toekomst noch positie.

De gevolgen van dat verloop doen zich tegenwoordig gevoelen. De prijzen der koffie zijn weer gestegen, nieuwe soorten gedijen op Java voortreffelijk en de combinatie koffie en rubber is bijna mode geworden. Nu dus overal vraag naar opzichters, naar geëmployeerden. Terwijl het vroeger in hoofdzaak koffie was, dingt tegenwoordig op tal van ondernemingen de rubber mee naar de zorg des opzichters en aan de rubber zijn gróóte zorgen verbonden. Derhalve is het niet alleen een streven naar meer Europeesch personeel doch ook naar beter personeel, dat zich op Java openbaart.

Den toestand schets ik het best, dunkt me, wanneer ik enkelen planters zelf het woord geef.

Te Djember had in November 1910 een bijeenkomst plaats van

planters uit Besoeki. Daar werd door een administrateur meegedeeld, dat er in de jaren 1900 tot 1902 op een advertentie om een opzichter in de bergcultures steeds 100 tot 200 sollicitanten kwamen; tegenwoordig hoogstens 10 en dan meest nog slechte werklui. Was er vroeger een zekere naijver op te merken om goed werk te leveren, tegenwoordig vragen de opzichters naar het hoogste salaris bij het minste werk. Dat komt van den Jan Salie-geest onder de jongelui in Holland. Het komt ook van de onbekendheid met de verbetering in den toestand der cultures. Zelfs in een blad dat te Wageningen verschijnt, in een plaats van opleiding voor den landbouw, is een waarschuwing verschenen, dat men niet in de koffie zou gaan!

Een bekend oud-planter was van meening, dat van opleiding op kweekscholen, waarover door anderen was gesproken, voorloopig geen sprake zou zijn. Immers heeft de Regeering er geen geld voor en wat te Buitenzorg in die richting is beproefd, mislukte. Vraagt men waarom er geen volontairs op de ondernemingen komen, waar zij van alles kunnen leeren, dan moet het antwoord luiden, dat de geëmployeerde over het algemeen te laag wordt gesalarieerd om den lust tot een dergelijke opleiding te gevoelen. Goed betalen, het salaris contractueel vaststellen, emolumenten, verlof, pensioen evenzoo, — ziedaar wat noodig is om flinke jonge menschen naar den landbouw te lokken. Zoo de meeste ondernemingen geen pensioen voor haar rekening kunnen nemen, een levensverzekering zouden ze toch kunnen betalen. De positie in de koffie, waarbij men op een afgelegen land woont, hard werkt zonder Zondagsrust en zonder middelen om nu en dan een verzetje te hebben, is niet benijdenswaard.

Een derde spreker, groot man in den landbouw, liet hoopvolle taal hooren. De natuurlijke redenen voor het gebrek aan opzichters zijn opgeheven, zei hij. De toekomst is beter, er wordt meer betaald. Reclame maken om jongelui te lokken, is verkeerd; zij moeten uit zich zelf komen. Bovendien is het beter, dat men let op de Indische jongelui, die gemakkelijker omgaan met de bevolking, dan aan te dringen op de komst van jongelui uit Holland. En betere betaling is mogelijk, indien maar niet de administrateurs en superintendenten te veel ontvangen, gelijk in west-Java ergens het geval is, waar namelijk de administrateur drie duizend gulden per maand krijgt.

Het leven der opzichters kan worden veraangenaamd door woningen te verbeteren, door zoo mogelijk een dag rust in te stellen en dergelijke.

Ziedaar enkele meeningen van deskundigen, die zelf jaren lang met opzichters werkten.

Het salaris van een beginner in de bergcultures is tegenwoordig 125 à 150 gulden. Zoodra hij voldoende op de hoogte is van de volkstaal, in den regel na zes maanden, wordt het salaris met 25 gulden verhoogd. Het klimt in den loop van ongeveer vier jaren tot 250 gulden. Intusschen geniet hij een aandeel in de winst, waarvan geen cijfer valt op te geven, maar een bedrag van 1200 gulden per jaar is volstrekt niet buitengewoon. Vrije woning, vergoeding voor belasting, vrije geneeskundige hulp, een jaarlijksche vacantie van een paar weken behooren in den Oosthoek tot de gewone voordeelen van den employé. Het contract bij indiensttreding wordt gebruikelijk. Over pensioenen wordt gedacht, maar de vestiging van een algemeen fonds heeft groote bezwaren. Het eenvoudigst is, dat de onderneming door een weinig meer te betalen den employé in staat stelt zijn levensverzekering te bekostigen.

Maar dan moet ook de employé eenvoudig zijn. Het is een onloochenbaar feit, dat er onder de jonge geëmployeerden velen zijn, die hun vrijheid in het afgelegen oord noch in de bewoonde wereld kunnen verdragen. Wie roekeloos leeft en zich om eigen toekomst niet blijkt te bekommeren, verliest het recht zich later te beklagen, „dat er zoo weinig toekomst in het landelijke zit".

Wie aanvangt met eischen te stellen omtrent levensgemak en levensgenot, daarbij spoedig tevreden is met eigen arbeid en denkt dat eenige studie in de rimboe tot de onmogelijkheden behoort, wordt nimmer een goed opzichter en bederft zijn toekomst. Maar wie begrijpt, dat de leerjaren moeilijk mogen zijn, echter ten nutte kunnen worden gemaakt tot de kennis van een of meer cultures in haar ganschen omvang, wie alzoo in stoeren ijver zich veelzijdig bekwaamt en zich door te dienen voorbereidt tot het meester-zijn, — die vindt in den landbouw in Indië een mooien en loonenden werkkring.

Aan de voorwaarden van het opzichterschap in Nederland en in Indië algemeene bekendheid te geven, is wel de beste vorm van reclame dien men kan kiezen. Het verdient geen aanbeveling de jongelui bepaaldelijk te lokken. Veeleer moeten zij er prijs op stellen

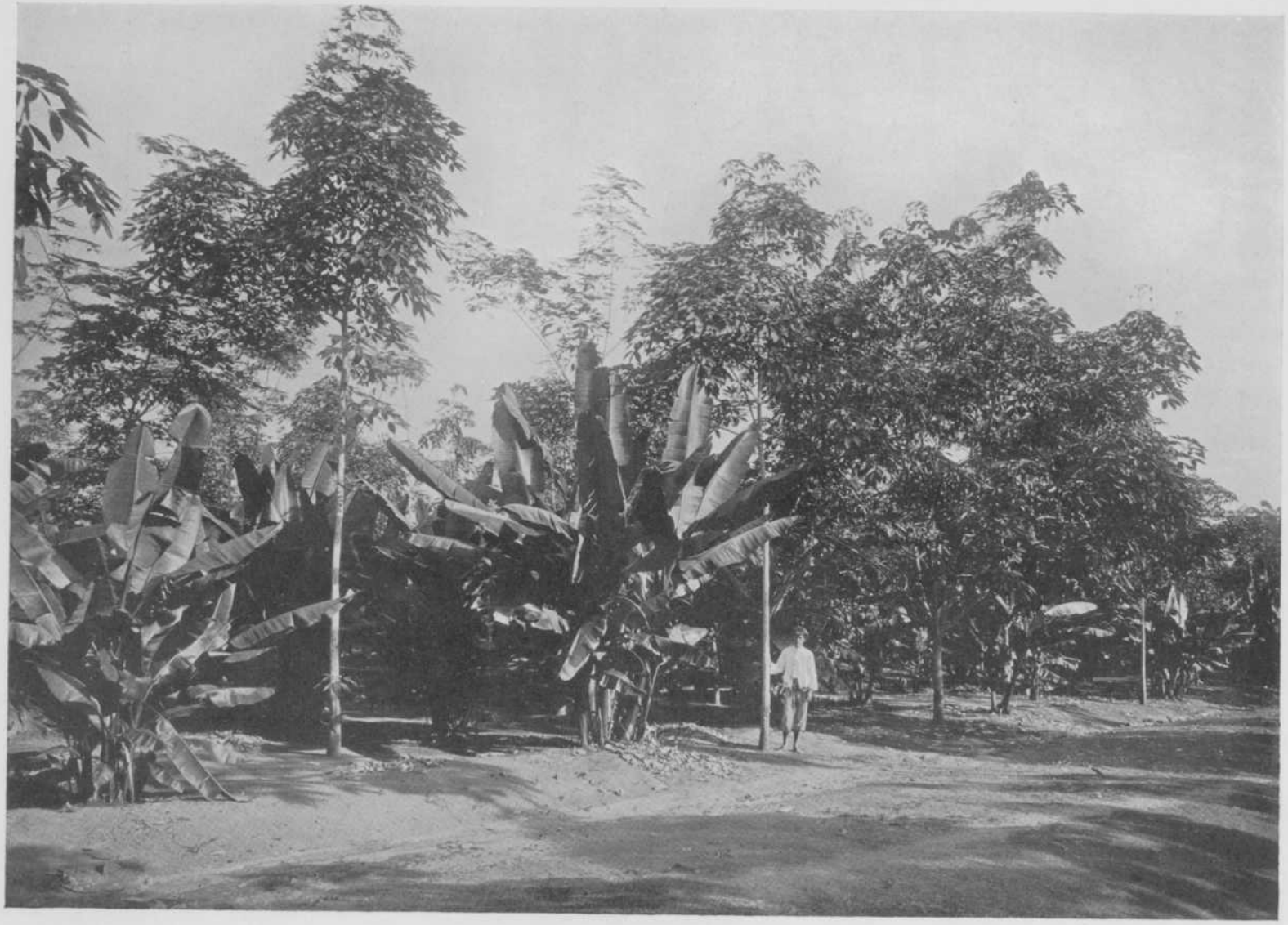

HEVEA-RUBBERAANPLANT MET JONGE MANILLA-HENNEP ALS TUSSCHENBEPLANTING.

zich in den landbouw van Indië een eervollen werkkring te kunnen scheppen.

In verband daarmee zij gewezen op de methode om nieuwe geemployeerden uit Nederland te betrekken, welke met goed gevolg door een groep planters op Java is gevolgd. Men liet door een gemachtigde in Nederland jongelui oproepen. Met de gegadigden werd gesproken, alles werd hun meegedeeld, maar voor het reisgeld moesten zij zelf zorgen ten bewijze dat zij prijs stelden op een plaatsing. En nu stel ik twee gevallen uit de werkelijkheid tegenover elkaar. Een jongmensch werd door den gemachtigde aangenomen, maar kon het bedrag voor den goedkoopsten overtocht niet bijeen krijgen. Men bleef echter op den eisch staan. Het jongmensch heeft toen een jaar moeten wachten om het bedrag met moeite te kunnen sparen. In die inspanning lag een belofte. Maar wat denkt men van het jongmensch, dat bij een cultuurmaatschappij in dienst trad en, naar de gewoonte van dat lichaam een vrijen overtocht in de tweede klasse verkrijgend, het bedrag uit eigen zak aanvulde om eerste klasse te kunnen reizen? Misschien loopt hij nu met een hoog boord en verlakte schoenen weleens in de tuinen en misschien groeit er wel een administrateur uit van drieduizend gulden per maand, maar waarschijnlijk is het niet dat wie zóó begint er door eigen inspanning komt.

Herhaaldelijk is overlegd, hoe men aan jongelui gelegenheid zou kunnen geven zich een weinig te bekwamen alvorens zij op de onderneming in dienst komen. Sommigen wilden een volontairschap instellen, maar het denkbeeld heeft weinig bijval gevonden. De gelegenheid, die van gouvernementswege te Buitenzorg is gegeven, werd te weinig benut om haar in stand te houden. Op Java zal wel de practijk de eenige leerschool blijven en zij is alleen een leerschool voor menschen met vasten wil. Aangezien een opleiding beginselen van landbouwkunde, van technische kennis en van administratie moet omvatten, is het ook in Nederland niet gemakkelijk geweest aan te wijzen waar de aanstaande opzichter eener cultuuronderneming zich kon bekwamen. Immers was opleiding voor de practijk de wensch en het wetenschappelijke mocht daarbij niet op den voorgrond worden gebracht. Toen nu in 1912 de Koloniale Landbouwschool te Deventer werd geopend, was daarmee de gelegenheid geschapen tot opleiding

van jongelui voor de practijk van den landbouw in de koloniën. Het is te hopen, dat men zich aan de jonge inrichting zal hoeden voor geleerdheid en overlading. Dan toch mag worden verwacht, dat in Nederland jongelui een school vinden welke hen inderdaad toerust met geschiktheid voor de Indische landbouw-industrie.

* * *

Ten slotte blijve niet onvermeld de overbodige en onbelangrijke poging, door een aantal geëmployeerden in de tabak op touw gezet om door de vorming van een „bond" hun positie te verbeteren.

Een onderwijzer, die van organiseeren hield maar in Java's landbouw nog weinig had rondgekeken, wilde zijn vrijen tijd wel benutten om de ontevredenen en hen, die zich in onschuld ontevredenheid lieten aanpraten, te vereenigen tot een... bond. Een voorloopig comité was weldra gevormd en het schreef in een circulaire: „Men begint behoefte te gevoelen aan vereeniging ten einde gezamenlijk iets te kunnen doen voor hen, die wel eens aan de willekeur van hun chefs zijn overgeleverd; ten einde de moraliteit van het corps tabaksgeëmployeerden te verbeteren en eindelijk om de misstanden weg te nemen, die bij verschillende ondernemingen bestaan".

De oprichtingsvergadering van den „Bond van tabaksgeëmployeerden uit den Oosthoek" zou 22 April 1911 plaats hebben. „Iemand buiten de tabak, die aan de beweging een flinken stoot heeft gegeven, stelde een concept-reglement c. a. samen". Aldus kon men lezen in een circulaire, destijds aan belanghebbenden toegezonden. Die iemand was de onderwijzer, hij werd aanstonds benoemd tot secretaris-penningmeester en bezoldigd.

In de statuten van den te Bondowoso gevestigden bond werd als doel beschreven: de verbetering van de positie der geëmployeerden, de behartiging van de belangen der ondernemingen en haar Europeesch personeel, de bevordering van den stoffelijken welstand der geëmployeerden en hun nabestaanden. Leden konden zijn alle Europeanen, werkzaam op tabaksondernemingen; eerelid konden zijn „allen die niet direct werkzaam zijn bij een tabaksonderneming, als ook de hoogste chefs der ondernemingen". Voorgesteld werd in het huishoudelijk reglement op te nemen, dat de leden twee procent van

hun maandelijksch tractement als contributie zouden betalen, terwijl de eereleden elke maand vijf gulden zouden hebben te betalen. Instellingen van den bond zouden zijn: een ondersteuningsfonds, een weerstandskas, een raad van beroep, een orgaan van den Bond.

Het is mij niet bekend, dat al die mooie instellingen werkelijk zijn tot stand gekomen. Invloed heeft de „bond" niet gekregen en voor de meeste leden zou het beter zijn geweest zich minder met de vakorganisatie te hebben ingelaten.

Tot illustratie van het bovenstaande zij nog meegedeeld, dat het bondsbestuur in 1912 een stel „voorwaarden" ontwierp, waarop het gaarne zag dat de tabaksgeëmployeerden voortaan in dienst zouden worden genomen. Maar toen het gereed was, nam het bestuur kennis van de „voorwaarden", waarop de Amsterdam-Besoeki-Tabak-Maatschappij haar personeel in dienst neemt. Het stelde die voorwaarden in de plaats van het eigen ontwerp en zond ze met een circulaire aan de beheerders van tabaksondernemingen, op de toepassing van die „vrij gunstige regeling" aandringend.

Na ternauwernood één jaar te hebben bestaan, na veel bemoeienis en uitgaven voor dat ééne levensjaar, is de „bond" ter ziele gegaan.

Het belang, dat elke onderneming heeft bij het behoud van haar goede geëmployeerden, is al een reden om te zorgen voor billijke behandeling van het personeel. Dat klemt te meer, nu overal de vraag naar personeel stijgt. Wat op verscheidene ondernemingen, voornamelijk de oudere, verbetering behoeft, is de woning van den opzichter. Door ouderdom of door het gebruik van zwak materiaal zijn hier en daar woningen in verval en bieden geen behoorlijk verblijf meer. Een dergelijke woning is voor den gehuwden employé geheel onvoldoende; den ongehuwden weerhoudt zij van pogingen om het tehuis eenigszins gezellig te maken. De beteekenis daarvan zal niemand ontgaan, die aan het tehuis wel invloed wil toekennen op het dagelijksch leven van den bewoner. Wie den geëmployeerde goed wil behandelen, verzorge vooral zijn woning.

ZESDE HOOFDSTUK.

OP WEG NAAR BANJOEWANGI.

HET gewest Besoeki wordt beheerscht in de westelijke helft door het Yang-gebergte, in de oostelijke helft door de samenhangende gebergten Raoeng en Idjen. Tusschen die beide berggroepen ligt een strook land, gedeeltelijk vlak, gedeeltelijk heuvelachtig, waardoor de spoorweg zijn noordelijken tak Kalisat-Bondowoso-Panaroekan heenzendt. Westwaarts gaat hij langs de zuidelijke hellingen van het Raoeng-gebergte naar het eindpunt Banjoewangi.

In de omgeving van Kalisat, dat het zuidelijke punt van dien middenstrook is, vertoont het landschap ontelbare kleine heuvels, door Junghuhn „puinbrokken" genoemd. Hoewel zij het onderwerp van degelijk onderzoek zijn geweest, zijn die honderden heuveltjes voor de meeste reizigers nog een raadselachtig verschijnsel. Zij maken een eigenaardigen indruk, zooals zij daar elk op zich zelf liggen in het landschap: los, begroeid met gras, de sawah's er tusschen geglooid houdend. Zij bereiken een hoogte tusschen 10 en 50 meter, maar er zijn er die een hoogte bereiken van 80 meter. Men heeft wel eens gedacht, dat het grafheuvels of terpen waren en, om het geheim te ontsluieren, er een afgegraven. Maar niets werd gevonden dan zand en steenen.

Het geologisch onderzoek[1]) heeft geleerd dat de heuveltjes meest bestaan uit vaste lichtgrijze lava. Het zijn geen zelfstandige eruptie-

---

1) Verbeek en Fennema: Geologische beschrijving van Java en Madoera, Amsterdam 1896.

punten, doch kleine „eruptiekegels", die uit de oppervlakte van een geweldigen lavastroom te voorschijn kwamen. Zij hebben op den top geen krater.

Elders[1]) kan men lezen, dat de heuveltjes mogelijk zijn ontstaan door bergstortingen, waarbij groote massa's aarde en rots onder het vallen werden verbrijzeld. Terreinen met dergelijke kegelbergjes vindt men bij den Gedeh, nabij Temanggoeng en op de zuidelijke helling van den Raoeng. Zoo'n gebied wordt ook aangetroffen aan den voet van den Idjen. Met gras, alang-alang of struikjes zijn ze bedekt; enkelen dienden als begraafplaats.

Ligt het station Djember op 90 meter, de spoorbaan klimt naar Kalisat tot een hoogte van 260, te Sempolan komt zij op 469, te Garahan op 513 meter. Het is de bergbaan van oost-Java, waarvan wel eens wordt gezegd, dat zij door een streek gaat, mooier dan de Preanger. Natuurschoon op Java vergelijken, gaat bezwaarlijk. Trotsche bergpartijen, zooals ze voorkomen tusschen Tjitjalengka en Tjibatoe en liefelijke oorden als er liggen langs de lijn Bandoeng-Soekaboemi, vindt men langs de spoorbaan van Banjoewangi niet. De natuur biedt er hier en daar een andere schoonheid. Daar zijn de zware wouden op de hellingen tusschen Garahan en Mrawan, duistere wild begroeide terreinen die ontzag inboezemen. Het zijn paradijzen voor tijgers en wilde varkens, om van ander gedierte niet te spreken. Wilde varkens benadeelen de aanplantingen der naburige ondernemingen, koningstijgers brengen de desa in gevaar. Hier ligt het goede jachtterrein voor den echten jager en menig mooi dier heeft om zijn huid het leven moeten laten. In deze streken is de naam Ledeboer voorwaar geen herinnering aan jagerslatijn. De gebroeders Ledeboer hebben op het stuk der tijgerjacht menige knappe historie bedreven. Nog niet lang geleden verluidde, dat zij de Regeering hebben aangeboden tegen schadeloosstelling voor reis- en transportkosten op Sumatra in elke door de Regeering aan te wijzen streek de tijgers neer te schieten. Als men weet, hoe groot de tijgerplaag op Sumatra nog is, zal men de waarde van het aanbod kunnen schatten.

---

[1]) Veth: Java, 2e druk, dl. 3.

Heeft men den eersten tunnel, een kleinen, achter den rug, dan ziet men het gebied der onderneming „Garahan". Hier liggen reusachtige ravijnen, overbrugd voor de spoor. Dan, bij de halte Mrawan, de grootere tunnel, waar langs de grens loopt der afdeelingen Djember en Banjoewangi. Het is de tunnel, die zooveel van zich heeft doen spreken, liggend in het hoogste gedeelte van de lijn (516 M.). Toen de baan werd aangelegd, heeft de zuinigheid de wijsheid bedrogen. De tunnel werd ter wille van de goedkoopte zoo kort mogelijk gemaakt, terwijl er op gerekend werd dat de grond langs de baan wel staande zou blijven. Maar dat is anders uitgekomen. Herhaaldelijk waren er afschuivingen van 6000 en 10.000 M³, kleine afschuivingen, die stremming van het verkeer veroorzaakten gedurende enkele dagen. Eindelijk kwam in 1909 de groote afschuiving, gevolgd door een tweede, tezamen een massa van 60.000 M³ over de baan uitstortend. Maanden lang was het verkeer aanzienlijk bemoeilijkt. Toen echter is een verbetering aangebracht, die een dergelijke catastrophe vrijwel onmogelijk maakt. De tunnel is namelijk aan beide zijde verlengd, gezamenlijk met 250 meter.

* * *

Nauwelijks is men de afdeeling Banjoewangi binnen, of men bevindt zich tusschen de koffie- en rubberondernemingen van het district Genteng, die af- en aanvoer hebben op de halten Kalibaroe, Krikilan, Glenmore en Kempit. Het zijn er verscheidene, te veel om ze hier allen te noemen.

Men behoeft maar een blik op de kaart[1]) te slaan om te weten dat het wegennet voornamelijk in het district Genteng volkomen onvoldoende is voor het verkeer en vervoer tusschen de ondernemingen onderling en met de buitenwereld. Over de wegen in zuid-Banjoewangi is heel veel te doen geweest: de belanghebbenden hebben er steen en been over geklaagd, hebben zich tot de Regeering gewend en in de dagbladen uiting gegeven aan een begrijpelijke ergernis.

---

1) Een overzichtskaart van de residentie Besoeki werd door het Topographisch Bureau te Batavia uitgegeven in 1899. In 1912 verscheen een nieuwe uitgave, bijgewerkt tot 1911. Het is jammer dat de bijwerking zich niet heeft uitgestrekt tot de erfpachtsperceelen.

Het moge waar zijn, dat in lang vervlogen dagen hier een bloeiende inlandsche landbouw bestond, even waar is het, dat in zuid-Banjoewangi de Europeesche landbouwondernemer gebracht heeft wat er nu is. Die ondernemingen zijn meerendeels van jongen datum en, toen zij werden gevestigd, waren er haast geen wegen. Daarvan kan men redelijkerwijs de overheid geen grief maken. Maar een rechtmatige grief was het, dat er, toen het besluit tot aanleg van wegen was genomen, met de uitvoering hopeloos werd getreuzeld. Aan de hand van een officieele nota zal ik een overzicht geven van den aanleg van wegen in de afdeeling Banjoewangi, waaruit men kan zien, hoe tot den huidigen dag de bestuursmachinerie nog niet zoo gemakkelijk loopt als de machinisten zelf wel willen. Er is een groot verschil tusschen besluiten en besluiten uitvoeren, een verschil dat in Indië sterk wordt gevoeld. En juist de decentralisatie van het bestuur heeft, in stede van verbetering te brengen in dat opzicht, aangetoond dat de vertraging en verslapping van zoovele goed bedoelde en wezenlijk goede plannen, besluiten en regelingen gelegen is in de uitvoering en in het toezicht op de uitvoering.

Toen Nederland een som had beschikbaar gesteld voor de economische ontwikkeling van Ned.-Indië, werd de aanleg van wegen, behoorende tot de verkeersmiddelen van de inlandsche bevolking, gerekend tot de maatregelen ten bate dier ontwikkeling. In 1905 vroeg de directeur van Burgerlijke Openbare Werken opgave van het bedrag, dat noodig zou zijn voor het wegennet in de afdeeling Banjoewangi. De assistent-resident gaf de wegen op en de kosten werden begroot op 942 duizend gulden. Tot den aanleg werd door den gouverneur-generaal besloten en de chef der 5e Waterstaatsafdeeling kreeg opdracht, in overleg met den resident een werkplan op te stellen dat in 1908 een begin van uitvoering zou kunnen krijgen.

Het allereerste werk, het berijdbaar maken van den toegangsweg naar de halte Kempit, zou nog in 1907 worden aangevangen. In 1908 zou één ton worden verwerkt, vervolgens elk jaar twee ton, zoodat in 1912 het geheel zou zijn voltooid. Mocht er niet genoeg personeel zijn, dan zou de voltooiing in 1914 plaats hebben. Het tweede werk, de aanleg van een weg Genteng-halte Kalisetail en het derde, bruggenbouw in den weg Tjeloring-Gambiran, zouden in 1908 worden begonnen.

Maar toen ontstond er meeningsverschil tusschen den directeur der B. O. W. en den resident: de eerste wilde den aanleg der wegen voor rekening en bemoeienis van den gewestelijken dienst laten, de tweede had er bezwaar tegen en gaf de voorkeur aan een bezorging door den algemeenen Waterstaatsdienst. De bezwaren van den resident werden erkend en er werd een afzonderlijke ingenieur voor den wegenaanleg toegevoegd aan de vijfde Waterstaats-afdeeling.

De eerstbenoemde diende dadelijk een ontwerp van wijziging in het vastgestelde plan in, waardoor een weg Bentjoeloek—Kradenan—Gradjagan in de plaats kwam van een weg Kaliwadoeng—Sempoe. Verder zouden enkele wegen verhard moeten worden en in het plan moest worden opgenomen een verbindingsweg Kalibaroe over het Kendeng-gebergte naar de afdeeling Djember. Een technische commissie te Banjoewangi stelde voor in het plan op te nemen een weg Genteng—Temoegoeroeh en wenschte de volgorde der werken te veranderen. De gewestelijke raad keurde in Juni 1908 een en ander goed en dus stond het plan vast. Bij gouvernementsbesluit van 30 Juli 1908 werd het ontwerp van den toegangsweg naar Kempit bekrachtigd, bij G. B. 19 Febr. 1909 de verbetering van den weg Genteng—Kalisetail, bij G. B. 10 Jan. 1910 de brug over den Setail bij Genteng, bij G. B. 11 Aug. 1910 werd 111,205 gulden verleend voor verbetering van den weg Genteng—Soembergondo.

Toen men nu ongeveer vijf jaar was bezig geweest met het vaststellen van plan en uitvoering en wisseling van personeel daarbij als rem had gediend, was er in 1911 nog *geen enkele verbinding* tusschen de afdeelingen Djember en Banjoewangi behalve de spoorlijn; tusschen Kalibaroe en Kempit was en is er geen weg, slechts een voetpad; de weg van Kempit naar de halte was gereed en goed; de weg van Kempit naar Genteng was in bewerking en wel gedeeltelijk door een Chineeschen aannemer, die opschoot, gedeeltelijk bij een Europeeschen aannemer, die niet opschoot. Het toezicht op al het werk rust op een te Banjoewangi gevestigden ingenieur, die niet elken dag naar het werk, ver weg in de wildernis, komt kijken. Afstand en eenzaamheid hebben op ijver en beleid een ongunstigen invloed.

Intusschen ondervinden de ondernemingen, die Banjoewangi tot bloei moeten brengen, van de gebrekkige gesteldheid der verkeers-

TWEEJARIGE ROBUSTA-KOFFIEAANPLANT MET SCHADUWBOOMEN.

middelen den grootsten overlast. Djolondoro, Sawo Djadjar, Kendeng Lemboe, Treblasala, Pagoendangan en Manoënmoekti hebben tezamen een vrij goeden rijweg aangelegd naar de halte Glenmore en onderhouden dien voor gemeenschappelijke rekening. Het feit is teekenend voor een streek, waarvoor in 1905 werd besloten tot aanleg van wegen.

* * *

De ondernemingen van zuid-Banjoewangi kunnen in twee groepen worden onderscheiden: de eene ligt op de hellingen van den Raoeng, de andere op die van het zuidelijke gebergte, dat verschillende namen draagt als Kendeng-gebergte, Goenoeng Lemboe, Goenoeng Tadjem etc. Tot de Raoeng-groep behooren de ondernemingen Glenmore, Kali Sepandjang, Kali Kempit, Poerwodjojo, Kali Telepah, Kaliredjo, Manoënmoekti. Tot de andere: Djolondoro, Sawo Djadjar, Kendeng Lemboe, Treblasala, Pagoendangan.

Van enkele ondernemingen laat ik hier eenige byzonderheden volgen; over het algemeen gelijken de ondernemingen van koffie en rubber wel op elkaar en het is voor mijn doel volstrekt niet noodig àlle ondernemingen, zij het ook kort, te beschrijven.

Een veelbelovende onderneming voor Robusta en Hevea is *Glenmore*. Oorspronkelijk was het een bezit van een Engelsche maatschappij, die er een kleinen aanplant had van djagong. In 1908 werd Glenmore, toen het nog geen waarde had, gekocht door den heer C. A. Koning, die in 1909 ongeveer 30 bahoes met Robusta liet beplanten. Het geheel beslaat 1800 bahoes woesten grond; daarvan is thans 1040 bahoes in aanplant, waarvan 300 vruchtdragend. Bedroeg het product in 1911 ongeveer 1600 picols, de taxatie voor 1912 bedraagt 8000 picols. De aanplant is zeer mooi.

Indertijd had Glenmore de grootste djagong, een gewas dat om zijn ongelooflijke afmeting de aandacht trok van allen, die zich tot taak stelden den inlandschen landbouw te helpen bevorderen. In het museum te Buitenzorg wordt nog een kolf bewaard van Glenmore's kolossale djagong. Door bemiddeling van de bestuursambtenaren is ook wel zaad van dit gewas aan de bevolking verstrekt, maar resultaat

middelen den grootsten overlast. Djolondoro, Sawo Djadjar, Kendeng Lemboe, Treblasala, Pagoendangan en Manoënmoekti hebben tezamen een vrij goeden rijweg aangelegd naar de halte Glenmore en onderhouden dien voor gemeenschappelijke rekening. Het feit is teekenend voor een streek, waarvoor in 1905 werd besloten tot aanleg van wegen.

* * *

De ondernemingen van zuid-Banjoewangi kunnen in twee groepen worden onderscheiden: de eene ligt op de hellingen van den Raoeng, de andere op die van het zuidelijke gebergte, dat verschillende namen draagt als Kendeng-gebergte, Goenoeng Lemboe, Goenoeng Tadjem etc. Tot de Raoeng-groep behooren de ondernemingen Glenmore, Kali Sepandjang, Kali Kempit, Poerwodjojo, Kali Telepah, Kaliredjo, Manoënmoekti. Tot de andere: Djolondoro, Sawo Djadjar, Kendeng Lemboe, Treblasala, Pagoendangan.

Van enkele ondernemingen laat ik hier eenige byzonderheden volgen; over het algemeen gelijken de ondernemingen van koffie en rubber wel op elkaar en het is voor mijn doel volstrekt niet noodig àlle ondernemingen, zij het ook kort, te beschrijven.

Een veelbelovende onderneming voor Robusta en Hevea is *Glenmore.* Oorspronkelijk was het een bezit van een Engelsche maatschappij, die er een kleinen aanplant had van djagong. In 1908 werd Glenmore, toen het nog geen waarde had, gekocht door den heer C. A. Koning, die in 1909 ongeveer 30 bahoes met Robusta liet beplanten. Het geheel beslaat 1800 bahoes woesten grond; daarvan is thans 1040 bahoes in aanplant, waarvan 300 vruchtdragend. Bedroeg het product in 1911 ongeveer 1600 picols, de taxatie voor 1912 bedraagt 8000 picols. De aanplant is zeer mooi.

Indertijd had Glenmore de grootste djagong, een gewas dat om zijn ongelooflijke afmeting de aandacht trok van allen, die zich tot taak stelden den inlandschen landbouw te helpen bevorderen. In het museum te Buitenzorg wordt nog een kolf bewaard van Glenmore's kolossale djagong. Door bemiddeling van de bestuursambtenaren is ook wel zaad van dit gewas aan de bevolking verstrekt, maar resultaat

heeft de bemoeienis niet gehad en tegenwoordig groeit er op Glenmore geen djagong meer.

De onderneming *Kali Sepandjang*, sedert 1910 een Engelsch bezit, ligt vlak bij de halte Kempit. Die ligging is een voordeel, maar zij is overigens oorzaak van de sombere atmospheer, waarin de onderneming, vooral de woning van den administrateur en het etablissement, verkeert. Ik was er kort na den geruchtmakenden moord op den tijdelijk waarnemenden administrateur Jolly, toen de sporen van het akelig misdrijf nog niet geheel waren weggewischt en de verwarring tengevolge daarvan nog volkomen was. De sombere geschiedenis in dit sombere oord mogen thans evenals haar oorzaak blijven rusten. Maar de administrateur, na den moord uit Europa teruggekeerd, had een ontredderden boedel in orde te brengen.

In hoofdzaak Hevea en Robusta verbouwend, heeft Kali Sepandjang ook andere koffiesoorten o. a. Quillou en verder enkele bergcultures. Van de 1200 beplantbare bahoes zijn er 800 in aanplant. De specialiteit der onderneming is de verkoop van Robusta-zaad. Er zijn op Java veel meer ondernemingen, die dat zaad verkoopen, maar Kali Sepandjang heeft een groot debiet en een goeden naam.

De mooie boomen, waarvan men zaad denkt te winnen, worden omringd met volièregaas en genummerd. Alles gaat heel nauwkeurig in zijn werk. Menige koffie-onderneming in Indië dankt haar aanplant aan zaad van Kali Sepandjang en het wordt behalve naar Sumatra, Borneo, de Molukken, ook vervoerd naar de Straits en Britsch Indië.

De oudste Hevea-boomen zijn op deze onderneming zes jaar, zoodat wel spoedig met tap en bereiding zal worden begonnen. De Hevea is tusschenplanting in de koffietuinen.

Ligt Kali Sepandjang even ten noorden van de halte Kempit, even ten zuiden ligt de onderneming *Kali Kempit* en oostelijk daarvan *Poerwodjojo*, beiden verbouwend Hevea, Robusta, Liberia en Cacao.

Voortgaande in zuidoostelijke richting bereikt men de ondernemigg *Kali Telepah*, een Hollandsch bezit, omvattende 1545 bahoes. Zij werd begonnen in 1906 en wel met een proefaanplant van Manilla-hennep en twee bahoes Robusta. In 1909 leverden die twee bahoes, elk

AANVOER VAN MANILLA-HENNEPSTAMMEN EN DROGING VAN HENNEP.

dragend 1600 boomen, 40 picol ieder. Zoo'n groote opbrengst is meer voorgekomen, maar zij blijft toch een byzonderheid, daar de gewone opbrengst 20 à 25 picol bedraagt. En dergelijke hooge producties worden ook nimmer op groote complexen verkregen. Dat de Robusta hier gedijen wil, is intusschen wel gebleken.

De aanplantcijfers ultimo 1912 zijn: 686 bahoes in cultuur gebracht met Robusta, Hevea en Manilla-hennep[1]). De aanplant van vezel, 147 bahoes, en die van Robusta, 539 bahoes, hebben Hevea als tusschenplanting. De lange rijen Manilla-hennep vormen sierlijke lanen, waardoor men onder een boog van blaren wandelt als in een toovertuin. Van 80 bahoes werd in 1910 verkregen ruim 160 ton vezel, die, te Amsterdam, Londen en Hamburg verkocht, 286.5 gulden per ton opbracht, terwijl het totaal der kosten 175.5 gulden per ton beliep. Wat zou het voordeel stijgen, wanneer op de onderneming zelf het touw en de trossen konden worden vervaardigd! Men stelt zich thans tevreden met een kleine maar volledige vezel-installatie, de eenige naar ik meen in Besoeki. Het was dan ook van deze onderneming, dat over de cultuur en de bereiding van Manilla-hennep op het vezelcongres te Soerabaja licht werd ontstoken, al was het geenszins het eenige licht.

Kali Telepah bezit zaadbedden van Robusta, Liberia en Hevea, maar het heeft bovendien aan enkele ondernemingen, bijv. Djolondoro, bibit verstrekt van Manilla-hennep.

De ontginning over 1912 bedroeg 112 bahoes, zoodat de aanplant thans bedraagt 798 bahoes.

Westwaarts gaande langs *Kaliredjo*, (Margasoeghi) een jonge onderneming voor Robusta en Hevea met een aanplant van ruim 300 bahoes, komt men aan de zeer jeugdige onderneming *Manoënmoekti*[2]), pas in 1910 geopend met een ontginning van 350 bahoes.

---

1) Volgens een enquête van het Landbouw-departement waren er op 1 Jan. 1911 op Java 80 vezelondernemingen, waarvan in Besoeki 6, welker aanplantcijfers zijn 199 bahoes kapok, 491/2 sisal, 154 Manilla-hennep. Ind. Merc. 20 Juni 1911. Het zou beter zijn te zeggen: 6 ondernemingen waar een weinig vezel voorkomt, dan te spreken van zes vezelondernemingen.

2) Eigenlijk luidt de naam der streek „Mènoewoenmoekti".

Manoënmoekti wordt een rubber-onderneming met tusschenplanting van hoofdzakelijk Manilla-hennep.

De ontginning gaf in 1911 een geweldigen aanblik. Daar lag een uitgestrektheid van een paar honderd bahoes aan den voet der administrateurswoning, welke, uit tijdelijk materiaal opgetrokken, zoo volkomen in overeenstemming was met den arbeid die te verrichten viel. Ondernemen is toch altijd min of meer wagen en wie zóó ver van „de bewoonde wereld" midden in het bosch van reusachtige boomen en slingerende lianen zijn tenten opslaat om den volgenden dag met een troepje inlanders die woudreuzen aan te vallen en ze neer te leggen totdat het verlangde terrein is verkregen, die is waarlijk voor geen klein gerucht vervaard. Hem deert het gekrijsch niet van zijn naaste buren, de apen in het bosch, en op zijn goed geweer vertrouwend kan hij inslapen onder het gebrul der ronddolende tijgers. De ergste vijanden zijn de kleine gedierten, muskieten, duizendpooten, scorpioenen en slangen, die bij een ontginning vaak de huiselijke rust verstoren. De toegangswegen zijn in den aanvang gewoonlijk moeilijk en zwaar; zij zijn het smalle pad dat hoop laat op een gelukkige uitkomst. Smalle paden door het woud leiden naar den verren buurman, smalle paden nu en dan door ravijnen heen, waarbij het knapste inlandsche paardje al zijn verstand noodig heeft om er het eigen leven en dat van zijn ruiter af te brengen.

De „Rubber-Cultuurmaatschappij Kendeng Lemboe" heeft twee vlak naast elkaar gelegen ondernemingen: de eene *Kendeng Lemboe* is begonnen in 1907, de andere *Sawo Djadjar* dateert van 1911. Ongeveer even groot, omvatten zij te zamen 4200 bahoes, waarvan omstreeks 3000 bahoes geschikt zijn voor beplanting met Hevea en Robusta.

De zusterlijke vereeniging van die twee gewassen is hier gebleken van korten duur te moeten zijn. Hevea is hoofdcultuur, Robusta tusschenplanting. De ervaring was, dat de Hevea's beter groeiden na het wegkappen der schaduwboomen, de dadaps. Maar vervolgens bleek, dat de Hevea zich ook niet langer met de Robusta zou verdragen zonder belemmering in den groei voor beiden te veroorzaken.

De takken der Hevea's groeiden naar elkaar, wat voor de koffieboomen nadeelig werd, terwijl omgekeerd de aanwezigheid der Robusta zoowel onder als boven den grond hinderlijk werd voor de rubberboomen. Zoo moest de koffie hier en daar al worden gekapt, al zal dat wel niet beteekenen, dat de onderneming aan die cultuur het afscheid heeft gegeven.

Kendeng Lemboe heeft een aanplant van ruim 700 bahoes, welke nog voortdurend wordt vergroot. Sawo Djadjar heeft ongeveer 600 bahoes ontgonnen, waarvan de helft reeds beplant.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

ROBUSTA EN HEVEA.

ER is een tijd geweest, dat de Java-koffie (Coffea Arabica), thans een fancy-soort met byzondere prijzen, op Java algemeen werd geplant. Vóór 1885 kon het gemiddelde der opbrengst worden berekend op 800 duizend tot een millioen picol. Dat gemiddelde daalde na 1885 tot ongeveer 450 duizend en verminderde verder geleidelijk tot 80 duizend. In 1910 was de opbrengst 96,593, in 1911 bedroeg zij 114,409 picols[1]).

De achteruitgang der Java-koffie werd toegeschreven aan de bladziekte, die tusschen 1880 en 1890 de tuinen op Java aantastte. Het gaat niet aan, de bladziekte alleen de eer te geven, dat zij de rijen der edelste koffie op Java heeft gedecimeerd. De gemakkelijk verkregen overvloed van vorige jaren had menig planter een weinig zorgeloos gemaakt en bracht er haast van zelf toe met de minst mogelijke uitgaven en inspanning de winsten op te strijken. En hoe vaak is het nagelaten, te overwegen of de gekozen bodem en streek wel geschikt waren voor het gewas! De huisvesting is zoowel bij plant als mensch een eerste vereischte en niet straffeloos wordt ze veronachtzaamd.

De Java-koffie is van één boom afkomstig, van één type dus, en blijft den voorrang behouden boven andere soorten, ook sedert zij in de meeste streken ten onder ging. Er zijn op Java gelukkig nog landen, waar hoogte en droogte, waar bovenal de bodem bij uitstek geschikt bleef voor de Java-koffie, waar zij handhaafde den ouden roem.

---

1) Koffie-statistiek der makelaars Gijselman & Steup op Java.

Dr. R. Broersma, Besoeki.

ROBUSTA-KOFFIE IN BLOEI.

In de opbrengst der jongste jaren had oost-Java het leeuwendeel, en in oost-Java is Besoeki een voorname producent van Java-koffie.

	1910.	1911.	1912.
Pasoeroean . . .	16,671	32,627	69,752
Kediri.	30,035	25,163	52,104
Soerabaja . . .	4,495	2,282	8,772
Besoeki	19,412	37,837 [1]	41,973
Oosthoek. . . .	70,613	97,909	172,601
Totaal Java. . .	96,593	114,409	244,371

Als men deze cijfers [2] beziet en er bij weet, dat ongeveer de helft van Besoeki's opbrengst afkomstig is van landen op het Idjen-gebergte dan zal men daaruit besluiten, dat dáár vooral de mooie gronden voor Java-koffie liggen. En wanneer een boom niet slaagt op ongeschikten bodem in een voor hem ongeschikt klimaat, draagt dan de boom schuld of de planter die hem liet groeien?

Toen de cultuur van Java-koffie moest worden opgegeven, kwam de Liberia in eere, een uit de Neger-republiek Liberia afkomstige boom, die, naar men dacht, veel sterker was dan de Java-koffieboom. De bladziekte liet de Liberia, welke bovendien het voordeel had van op lage gronden te kunnen gedijen, aanvankelijk ongemoeid, maar tastte haar ten slotte aan en thans is een echte Liberia-koffieonderneming op Java een byzonderheid.

Ging de boom achteruit, toch werd de cultuur niet geheel prijsgegeven. De nieuwere Liberia-tuinen zijn weliswaar niet wat de oude waren, doch men verwacht veel van proefaanplantingen en van zaad van aparte moederboomen, waarbij is nagegaan wie goede afstammelingen geven. Gebleken is, dat de Liberia, waar grond en klimaat zeer gunstig zijn, bijna onaantastbaar is voor bladziekte.

---

1) Volgens een opgave van de Vereeniging ter bevordering der Landb. en Nijv. te Djember (Publ. N.-Ind. Landb.-Synd., 4e jaarg., afl. 25) bedroeg deze hoeveelheid 36,217 pic.; een gering verschil dus.

2) Koffie-statistiek der makelaars Gijselman & Steup op Java.

Hier volgen voor Liberia dezelfde opgaven[1]) als voor Java-koffie.

	1910.	1911.	1912.
Pasoeroean . . .	12,775	11,663	10,222
Kediri.	2,437	3,277	1,999
Soerabaja . . .	432	596	388
Besoeki	6,761	6,518[2])	5,691
Oosthoek. . . .	22,405	22,054	18,300
Totaal Java. . .	76,057	64,467	57,662

* * *

De herleving der koffiecultuur op Java is te danken aan een soort, uit Afrika afkomstig en na 1900 op Java geplant. Het is de Robusta, die haar naam met eere draagt. Het vertrouwen in haar dateert van slechts enkele jaren geleden. Op alle niet te hooge en te droge landen kan zij de Java-koffie vervangen en inderdaad werd zij op uitgebreide schaal aangeplant. Dat te meer, omdat de productiviteit der Robusta vroeg begint: in het derde jaar levert zij onder vrij gunstige omstandigheden al ongeveer 20 picol per bahoe. Aan krachtigen snellen groei en vroege productie paart zij een rijke opbrengst in de latere jaren en een voordeelige uitlevering der bessen.

Het zijn die eigenschappen, welke de Robusta hebben gemaakt tot een toeverlaat van vele ondernemers van bergcultures.

De Robusta geeft den indruk van overvloedigheid. Groot en blinkend is het blad en de vruchttrossen zijn vele. Zij zijn een ware dracht en het komt vaak voor, dat de boom daar door scheef groeit, zelfs omvalt. In Banjoewangi is de bevinding geweest, dat de penwortel, in tegenstelling met dien der Coffea arabica, te zwak is met betrekking tot den bovenbouw. Op een vergadering der Malangsche Landbouw-Vereeniging in Februari 1911, verklaarde Dr. Wurth, dat op hooggelegen landen de Robusta een stevigen stam vormt, die niet ombuigt, maar daalt men tot duizend voet, dan worden de stammen

[1]) Koffie-statistiek der makelaars Gijselman & Steup op Java.

[2]) In de opgave der Ver. t. b. v. Landb. en Nijv. te Djember (Publ. N.-I. Landb. Synd., 4e jaarg., afl. 25) luidt dit cijfer 6271.

minder stevig en wel de helft buigt om. De spreker kwam tot het besluit, dat het op landen, hooger dan duizend voet gelegen, onraadzaam is de Robusta-boomen te laten doorschieten, wijl ongetopte boomen al na zes jaren meer dan 20 voet hoog worden en dan zoowel de pluk als de contrôle met het oog op ziekten en plagen uiterst moeilijk worden; dat voorts de voordeeligste cultuurmethode bij Robusta het werken schijnt te zijn op 2 tot 4 stammen, die op 7 tot 8 voet worden getopt. Gaat een dier stammen in vruchtdracht achteruit, dan moet hij worden verwijderd[1]).

Het vertrouwen in de kracht der Robusta mag nimmer leiden tot verwaarloozing der goede zorgen. Robusta heet bestand tegen zware regens en zij geeft ook in droge jaren een winst leverende productie. Van bladziekte had zij nog niet beduidend te lijden. Aaltjes, die de wortels aantasten, kunnen gevaarlijk worden; boeboek (een klein kevertje dat gangen boort in de takken), witte motten, luis en schimmel misschien ook, maar men heeft van die vijanden nog weinig last gehad in de Robusta. Haar weerstandsvermogen wordt derhalve zeer geroemd. Er zijn intusschen planters, die het er voor houden dat de Robusta het eenmaal zal afleggen, bijvoorbeeld over tien jaren; die nu al de teekenen van degeneratie meenen waar te nemen en uitkijken naar een geschikten vervanger. Volgens sommigen zou bepaaldelijk de zoogenaamde Mexicaansche bladziekte zich reeds hebben vertoond.

Als het waar is, wat deskundigen hebben verklaard, dat namelijk de Robusta noodig heeft een regelmatigen regenval en warm klimaat; dat zandige gronden op een hoogte van 1000 tot 2000 voet het geschiktst zijn; dat de tuinen moeten worden schoongehouden en er vele schaduwboomen noodig zijn, — dan mag de vraag worden gesteld of het wel goed is, dat er vaak geplant is op plaatsen waar geen ernstig onderzoek naar bodem en klimaat vooraf had plaats gehad.

Wil men lang de Robusta behouden als den voordeeligen koffieboom op Java, dan dient men zich voor te bereiden tegen de kwalen, voornamelijk de bladziekte, die, evenzeer als eertijds de Liberia, zullen trachten de Robusta te ondermijnen. Al wat men doet tot

---

[1]) Publicaties van het Ned.-Ind. Landb.-Syndicaat, 3e jaarg., afl. 3.

versterking van het gestel der Robusta, zal arbeid zijn in de goede richting. Het is mogelijk, dat nieuwe soorten worden gevonden met grooter weerstandsvermogen, dat hybridisatie een sterker gestel oplevert en dat selectie den weerstand vermeerdert.

In die richting wordt nu wel gearbeid. Het Departement van Landbouw heeft er met klem op gewezen, „dat men niet weder in de fout moet vervallen van alle aandacht te wijden aan ééne nieuwe soort, hoe veelbelovend ook. Willen de gegronde verwachtingen, die men van de cultuur van nieuwe koffiesoorten op Java koestert, ook voor een langere periode, niet worden beschaamd, dan dient op twee dingen nauwkeurig te worden gelet. Ten eerste op het op Java bijeenbrengen van zooveel mogelijk nieuwe soorten, die op haar productiviteit en resistentie tegen ziekten worden onderzocht in aanplantingen van voldoende uitgestrektheid". En „ten tweede, dat men niet wederom als vroeger voor aanplantingen in het groot zaad bezigt van allerhande willekeurige moederboomen, maar dat men nauwkeurig weet van welke, door goede eigenschappen uitmuntende, moederboomen het zaad afkomstig is"[1]).

Soorten, die met de Liberia verwant zijn als: Abeocuta en Excelsa, soorten aan de Robusta verwant als: Quillou, Canephora en Uganda, zouden derhalve volgens Treubs oordeel beproefd moeten worden. Daartoe dienen de proeftuinen en soortentuinen als de Buitenzorgsche cultuurtuin, de gouvernements koffieproeftuin te Bangelan (Malang) en de soortentuin der onderneming Bajoe Kidoel, welke wordt beheerd in samenwerking met het Landbouw-departement.

Men weet nu al wel, dat elke soort haar eigen voor- en nadeelen heeft. De eene is meer geschikt voor zandgrond, de andere meer voor kleigrond.

Op Bangelan zijn tusschen 1901 en 1910 proefnemingen[2]) aangevangen o. a. met hybridisatie tusschen verschillende soorten, met het veredelen door zaadselectie en met de cultuur van nieuwe koffiesoorten. De administrateur van Bangelan deed voorts aan planters mededeeling van zijn bevindingen[3]).

Quillou en Uganda zijn soorten, waarop vooral de planters in den

---

1) Mr. Treub: Landbouw, Amsterdam 1910, blz. 8 en 9.

2) De verslagen vindt men in de jaarboeken van het Departement van Landbouw.

3) Publ. Ned.-Ind. Landb.-Synd., 3e jaarg., afl. 10; 4e jaarg., afl. 7.

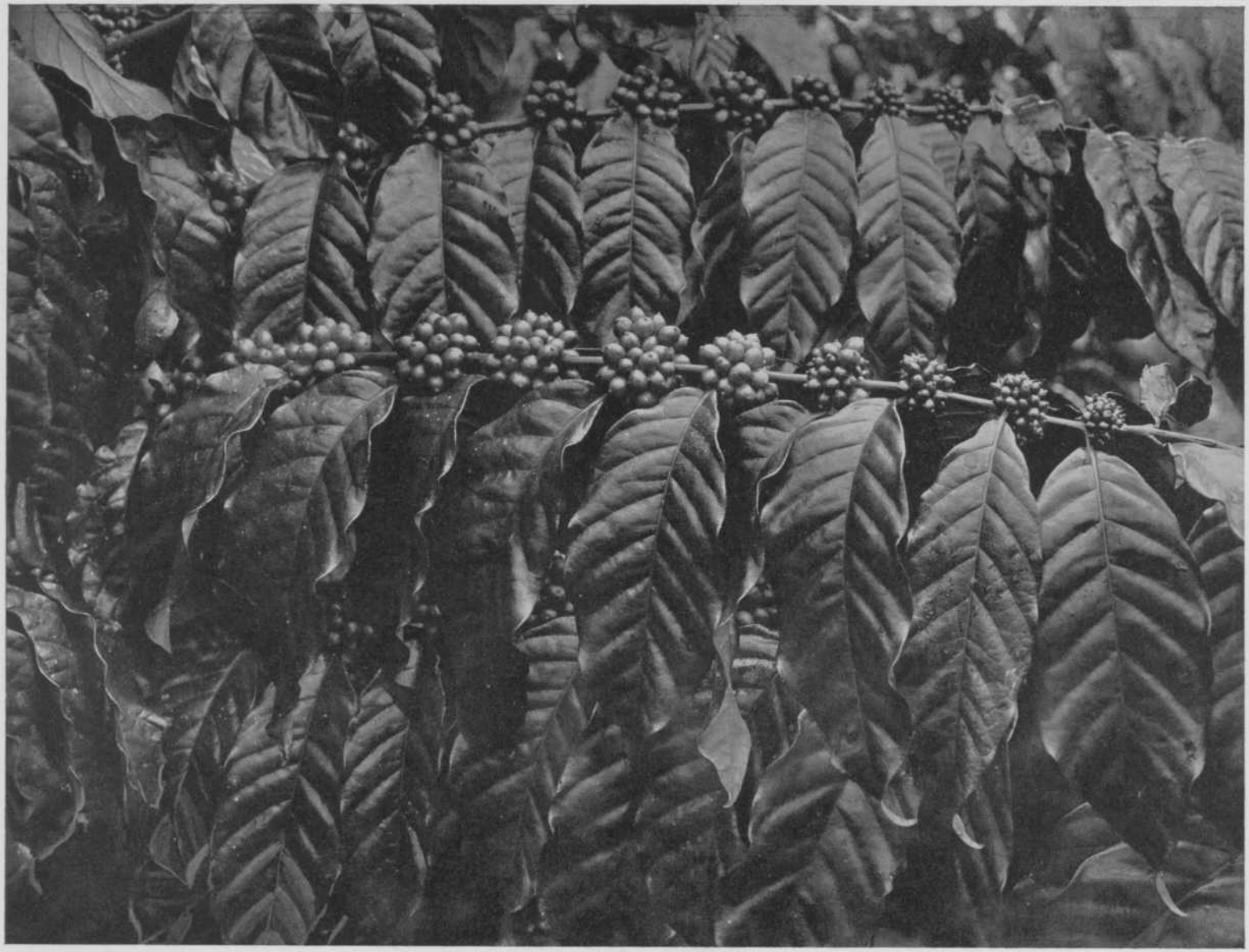

ROBUSTA-KOFFIE IN VRUCHTDRACHT.

Oosthoek hun aandacht houden gevestigd[1]). Nog lang zal men zich moeten toeleggen op selectie, eer met vertrouwen een beslissing kan worden genomen.

Toen de Robusta op Java nog een zeer jonge verschijning was, scheen zij op de markt niet in tel te komen. Bij de koopers veroverde zij het hart niet zoo snel als bij de planters. Het is haar gegaan als de Liberia, die indertijd onaangenaam werd gevonden, maar allengs, vooral door andere en betere bereiding, een gezochte koffie werd, zoo gezocht dat er in den jongsten tijd prijzen zijn bereikt van 60 tot 64 gulden per picol, alzoo die der Java-koffie nog te boven gaande. Er openen zich voor de Robusta meer en meer débouché's en zij begint op Java de Santos-koffie te vervangen als gewone gebruikskoffie van matigen prijs.

Een merkwaardig bewijs, hoe zij, die belang hebben bij Rio- en Santos-koffie, de Robusta vreezen, is geleverd te New-York, waar bewerkt is dat de New-York Coffee Exchange heeft verboden na 1 Maart 1913 de Java-Robusta te leveren op beurscontracten. Het heet, dat de boon er mooi uitziet maar inwendig van lage qualiteit is en nu zou het kùnnen gebeuren, dat de verbruikers de Java-Robusta hielden voor Java-koffie[2]). Stelt u voor, dat de Amerikaansche koffiedrinkers door de Robusta eens niet „pure food" kregen! De drijfveer der úitsluitende makelaars is zichtbaar genoeg. Maar zooveel is wel zeker, dat, mocht de Robusta van Java een markt willen vinden in Amerika, die markt voor haar en door haar zal moeten worden veroverd.

Waarde heeft wellicht nog het advies van 1909 van een Amsterdamschen koffiemakelaar[3]), samen te vatten in: rijp plukken, lang wasschen, niet snel drogen, het afgewerkt product eenigen tijd laten liggen vóór het afgezonden wordt. En het advies van een andere Amsterdamsche makelaarsfirma[4]): „men zorge er voor steeds zorgvuldig west-Indisch te bereiden, nauwkeurig toe te zien, dat de koffie

---

1) Teysmannia, 19e Jaarg. en 22e jaarg., bevat een gunstige beoordeeling door dr. P. J. S. Cramer en W. M. v. Helten. In den 23en jaargang deelt Dr. C. J. J. v. Hall „gegevens over Robusta en aanverwante koffiesoorten" mee.

2) Korte Berichten (uitgave van het Landbouw-departement te Buitenzorg) van Mei en Sept. 1912.

3) Publ. Ned.-Ind. Landb.-Synd., 3e jaarg., afl. 2, bijlage 6.

4) Indische Mercuur, 10 Oct. 1911.

ontdaan zij van alle zilvervlies, geheel vrij van zwart en gebroken, gelijkmatig van kleur, liefst zacht blauwachtig alhoewel ook kleurschakeeringen als zacht groen, groenachtig en andere toegelaten zijn, mits, en hierop kan geen voldoende nadruk worden gelegd, steeds gestreefd worde naar gelijkmatigheid van kleur. Wat aangaat de grootte der boon, alhoewel ongelijkheid van deze in het algemeen niet bevorderlijk is aan den prijs, is zij toch bij Robusta minder van invloed; en men drijve de zucht der Indische planters om naar gelijkmatigheid in deze te streven niet zóó ver dat men sorteere in grof, middel, klein en rond"[1]).

De thans volgende cijfers[2]) blijven ver beneden de productie van het volgende jaar, dat evenals zijn opvolgers met geweldige cijfers zal prijken, omdat dan de groote ontginningen van 1910 en 1911 in productie komen. De raming der Robusta-opbrengst over 1913 in Besoeki alleen bedraagt 118,025 picol.

	1910.	1911.	1912.
Pasoeroean . . .	7,168	40,131	105,510
Kediri.	6,885	22,735	36,962
Soerabaja . . .	69	242	694
Besoeki	10,751	49,180 [3])	88,612
Oosthoek. . . .	24,873	142,288	231,778
Totaal Java. . .	30,265	156,498	262,552

1) De bereiding is G. B. (gewone bereiding) of W. I. B. (west-Indische bereiding). Bij G. B. worden de bessen in de zon of kunstmatig gedroogd, waarna de schil wordt verwijderd door stampen of malen. Vervolgens wordt de koffie gezuiverd en eindelijk gesorteerd. Bij W. I. B. of natte bereiding worden de bessen aanstonds van het vruchtvleesch ontdaan, daarna gewasschen, gedroogd, van hoornschil en zilvervlies bevrijd.

De ouderwetsche planter kent en verheerlijkt nog de veel eenvoudiger bereiding van vroeger dagen, toen de Java-koffie in de schil werd gedroogd, vervolgens gestampt. Bij deze G. B. geeft de droging van vruchtvleesch en boon tezamen de fijne aroma. De Liberia-koffie, hard van schil, laten de oude koffieboeren stuk bijten door Javaansche vrouwen. Dat heette „kletah". Het vereischt sterke tanden en ook hier baarde de oefening kunst. De G. B. met of zonder „kletah" gaat tot het verleden behooren.

2) Koffie-statistiek der makelaars Gijselman & Steup op Java.

3) In de opgave der Ver. t. b. v. Landb. en Nijv. te Djember (Publ. N.-I. Landb. Synd., 4e jaarg., afl. 25) luidt dit cijfer 59,117.

Dr. R. Broersma, Besoeki.

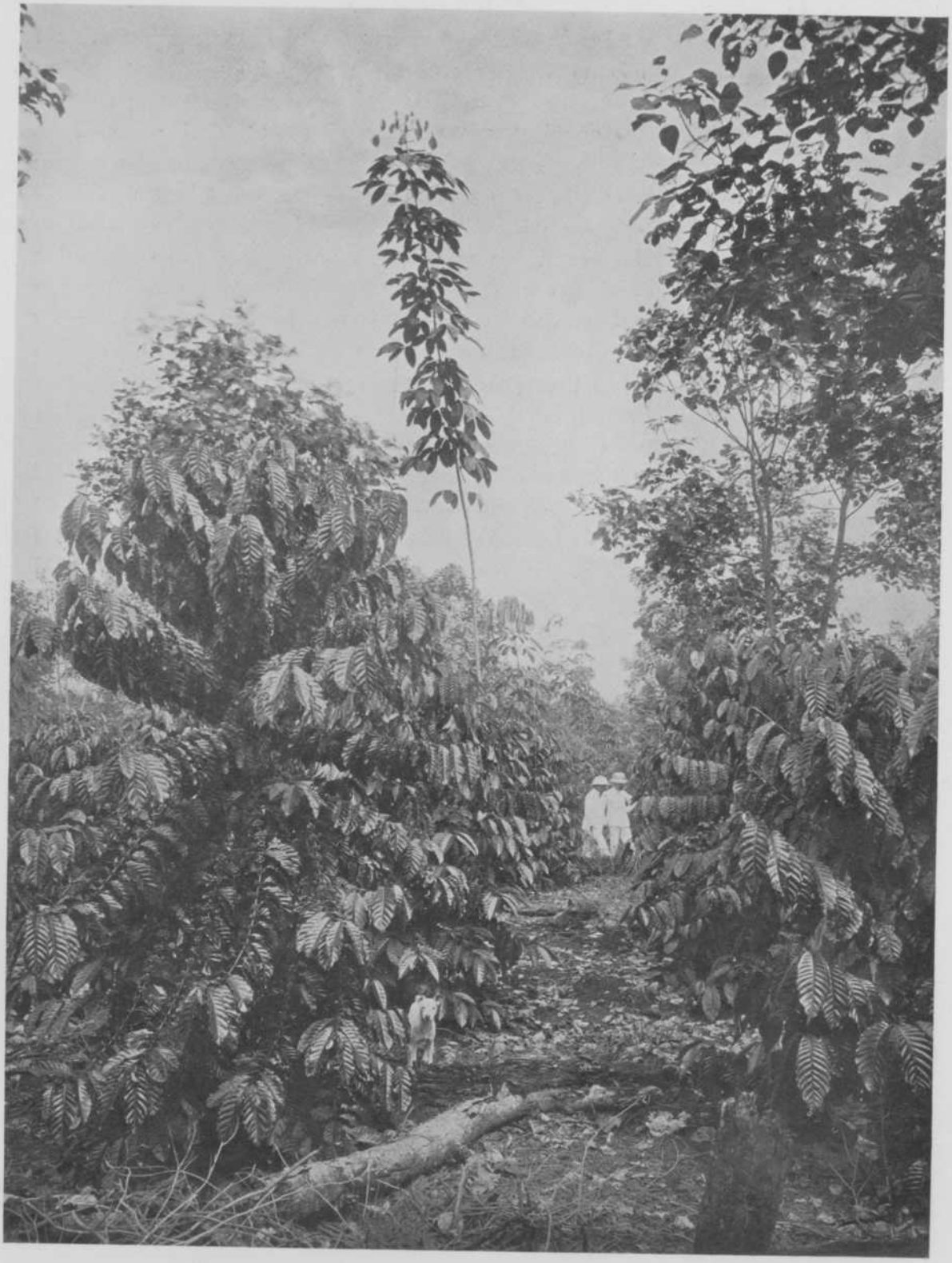

ROBUSTA-KOFFIEAANPLANT MET HEVEA'S ALS TUSSCHENBEPLANTING.

Wat de waarde der koffie kan en waarschijnlijk zal worden, blijkt uit het feit, dat koffiemakelaars, die eerst om de Robusta niet veel gaven, later adviezen uitreikten omtrent de bereiding. Maar van beteekenis is ook, wat prof. Treub meende te moeten meedeelen[1]): „volgens een mij sedert zeer kort bekend geworden raming van een uiterst bevoegd beoordeelaar, zijn binnen vier jaar (Treub schreef dat in 1909) oogsten van een millioen pikol Robusta-koffie van Java te verwachten".

* * *

Toen de Robusta nieuw leven bracht in den Europeeschen landbouw van oost-Java, had men reeds het oog gevestigd op een heel andere cultuur, waarvan men bij de naaste buren in Engelsch-Indië zoo gunstige resultaten zag. Dat was *de cultuur van rubber.*

Op Java onbekend was zij geenszins. Men had kleine aanplantingen van Ficus elastica, van Ceara, Castilloa, die wat meer of minder mooi stonden, maar van bloeiende cultuur kon men niet spreken. Hoe zou het ook? Men wist van de cultuur en de bereiding zoo weinig. De Ficus elastica was de best bekende, ook de gemakkelijkste cultuur. Aan den bodem stelt zij geringe eischen, zij is de inheemsche caoutchoucboom en kent haast geen plagen. Maar de productie was veel geringer dan wat men vernam van de rubberplantages in de Straits en op Ceylon, waar bijna uitsluitend Para-rubber werd verbouwd. Zou niet de Hevea Brasiliensis een goede cultuur op Java kunnen worden, vroeg men zich af.

Reeds werd verhaald, hoe in de afdeeling Tanggoel in 1907 de Rubbercultuur-Maatschappij Amsterdam ontstond uit een paar kleinere landen, waar in 1903 en 1904 met rubber was begonnen, de eerste ondernemingen van dien aard in Besoeki. Toen nu Engelsch kapitaal een buitengewone belangstelling aan den dag legde voor landen op Java[2]), vooral landen die vanwege de teleurstellingen der laatste

---

[1]) M. Treub: Landbouw, Amst. 1910, p. 8.

[2]) Om een paar voorbeelden te noemen van ondernemingen in Engelsche handen, zij voor het gewest Besoeki gewezen op *The Java United Plantations Ltd.* met de ondernemingen der A. B. T. M. (zie pag. 47), het land Goenoeng Goemitir, Garahan *A*A, Kali Telepoe en Goenoeng Passang, Soember Pandan — tezamen 2½ millioen

jaren door de bezitters met een gemakkelijke hand werden verkocht, en men daar veelal de Hevea zag geplant worden, werd dat een prikkel te meer voor de planters in oost-Java om ernstige proeven te nemen met de cultuur van Hevea. Er kwam bij, dat de noteeringen van Para-rubber aanlokkelijk werden.

Toen deed zich de behoefte aan kennis en aan voorlichting van ervaren rubberplanters gevoelen. Om er aan te voldoen nam de „Vereeniging tot bevordering van Landbouw en Nijverheid te Djember" het initiatief tot een Caoutchouc-Congres, dat in 1907 te Djember werd gehouden. Het lijdt geen twijfel, dat menige Oosthoek-planter daar veel heeft opgestoken, maar wanneer men thans het verslag van dat congres ter hand neemt, ziet men aanstonds dat het verouderd is. Intusschen hebben de verschillende landbouw-vereenigingen op heel Java niet stil gezeten en telkens werden bijeenkomsten grootendeels aan bespreking der rubbercultuur gewijd. De wetenschappelijke voorlichting bleef daar bij monde van het personeel der proefstations en van de aan het Landbouw-Departement verbonden geleerden niet in gebreke. En hoeveel planters van Java voor kort of lang een studiereisje naar de Straits ondernamen, kan bezwaarlijk worden nagegaan; maar vele hebben het met profijt gedaan.

De arbeid, door Hollandsche planters, zij het ook aanvankelijk omzichtig en zelfs schoorvoetend verricht ten behoeve van de rubbercultuur, strekt hun tot groote eer en pleit voor onze natie, wier ondernemingsgeest vaak zoo laag wordt aangeslagen.

In 1907 hief de Regeering het invoerrecht op landbouwzaden op en bewees daarmee speciaal aan de rubberplanters een dienst.

Tientallen van landen in Besoeki dragen nu Robusta en Hevea. Thans is de vraag aan de orde, of die twee ook elkander verdragen.

Toen de cultuur der Hevea werd uitgebreid, werd het duidelijk,

---

koffieboomen en 300,000 rubberboomen; verder op Glenmore (2 millioen koffieboomen en 180,000 rubberboomen); Kali Sepandjang, Bajoe Kidoel, de „Glen"-landen en nog enkele landen in Djember en Tanggoel zijn een Engelsch bezit. Men weet, dat het Engelsch kapitaal niet altijd goed en goedkoop uit is geweest in den Oosthoek. Honger is een slechte keurmeester voor eetwaren.

Dr. R. Broersma, Besoeki.

HEVEA-RUBBERAANPLANT MET TUSSCHENBEPLANTING VAN ROBUSTA-KOFFIE.

dat er een tusschenplanting van leguminosen of een nevencultuur moest zijn, zou het tuinonderhoud niet te duur worden. In de Robusta werd een goede nevencultuur gevonden. Nu zij in het derde jaar al een aardig product blijkt te leveren en in de volgende jaren een zeer ruim, terwijl de Hevea eerst in het vijfde of zesde jaar wordt getapt, rijst op meer dan één land de vraag of Robusta niet de hoofdcultuur, Hevea de bijcultuur zal wezen. Vooral waar de aanplant nogal gesloten was en een uitkapping noodzakelijk, baarde die vraag zorg. Welig groeiende Robusta bleek den groei der Hevea aanmerkelijk te vertragen en terwijl de Robusta haar schaduwboomen verlangt, vraagt de Hevea het zonlicht voor haar kroon.

Veel hangt in deze zaak af van de persoonlijke waardeering des planters. Ook hangt veel af van den toestand der financiën. Wanneer een onderneming niet aanstonds inkomsten uit haar aanplant noodig heeft, kan daar eerst de Hevea worden geplant en pas een jaar later de Robusta met haar schaduwboomen. Mogelijk is het ook, de Hevea en de Robusta gelijk te planten met een klein plantverband, waardoor het onderhoud gering wordt. Een ervaren planter gaf den raad, dat men, zoo men lang het profijt van de Robusta wilde hebben, haar zoodanig zou planten, dat zij de Hevea niet hindert; bijvoorbeeld twee of drie rijen koffieboomen tusschen de Hevea-rijen, maar geen koffie in de Hevea-rij. Misschien zal men er toe komen op hooge landen de Robusta als blijvende cultuur te behandelen, maar op lage, waar de Hevea goed wil gedijen, de Robusta als catchcrop.

Een vaste methode is nog niet aangewezen. Daarom zal toch geen nauwgezet planter te werk gaan zonder degelijke overweging. Uit een oogpunt van rentabiliteit en acht slaande op de toekomst, zijn velen tot het besluit gekomen dat een verstandige combinatie der beide cultures het beste is. Een bekend planter schreef daaromtrent[1]), dat hij als verstandige combinatie beschouwt een zoodanige, „waarbij men gedurende de eerste tien of twaalf jaren uitsluitend het oog gericht heeft op de Robusta-oogsten en die in die jaren zoo hoog mogelijk tracht op te voeren door de Robusta even dicht te planten

[1]) Ind. Mercuur, 12 Sept. 1911.

als geschieden zou zonder tusschenplanting van Hevea; de daartusschen te planten Hevea op zoodanige onderlingen afstand te plaatsen, dat zij na tien of twaalf jaren dicht gegroeid zal zijn en dus de Robusta zeer zal gaan hinderen".

Toen op Java, gedeeltelijk onder invloed van den „rubberboom", met de Hevea-cultuur op groote schaal werd aangevangen, beschikte men niet over ervaring omtrent de aanplanting, men kende niet de variëteiten en men was niet zeker omtrent de afkomst van het zaad. Thans weet men meer, al is het nog niet genoegzaam. Voor verdere uitbreiding behoeft men zaadtuinen; aangaande de te kiezen plantwijdte, het al of niet dagelijksch tappen en dergelijke punten bestaat nog geen zekerheid. Het internationale rubbercongres, dat men in 1914 te Batavia wil houden, kan veel licht ontsteken. Maar ik wil hier toch aanhalen, dat een zoo kundig rubberplanter als de heer E. du Bois drie vormen van wetenschappelijk onderzoek wenschelijk acht: 1°. Hoogwetenschappelijk werk d. i. oorspronkelijke onderzoekingen gedaan aan gouvernements inrichtingen; 2°. wetenschappelijk werk aan een rubber-proefstation, dat voeling houdt met de practijk; 3°. wetenschappelijke onderzoekingen op de ondernemingen, bedoeld als contrôle op het bedrijf [1]).

Alvorens iets over de keuring van rubber voor de markt mee te deelen, mogen thans enkele cijfers [2]) volgen:

Aangenomen mag worden, dat in 1911 op de heele aarde ruim 500,000 bahoes met rubber waren beplant, waarvan de particuliere industrie op Java er 75,000 had. In heel Ned.-Indië bestonden op het eind van 1911 ruim 200 ondernemingen met rubber als hoofdcultuur, waarvan meer dan 100 op Java. De productie op Java zal wellicht hebben bedragen 600 ton.

Voor de residentie Besoeki zijn de volgende opgaven gedaan [3]) over 1911:

Met Hevea alléén waren beplant 831, met Hevea en tusschenplanting

---

1) Publ. Ned.-Ind. Landb.-Synd., 3e jaarg., afl. 16.

2) Ontleend aan het jaarverslag der Soekaboemische Landbouw-Vereeniging over 1911. Publ. Ned.-Ind. Landb.-Synd., 4e jaarg., afl. 9.

3) Publ. Ned.-Ind. Landb.-Synd., 4e jaarg., afl. 25, opgave van de Ver. t. B. v. Landb. en Nijv. te Djember.

KWEEKBEDDEN MET HEVEA-PLANTJES.

26,880 bahoes. In productie waren 581 bahoes, de productie bedroeg 84,950 pond, de taxatie voor 1912 was 201,350 pond.

Voor Ficus elastica werden de volgende cijfers genoteerd: 168 bahoes in productie, 219 nog niet in productie; opbrengst 109 pond, taxatie voor 1912 18,200 pond. De cijfers voor Castilloa en Ceara zijn zeer onbeduidend.

* * *

Hierboven werd reeds gezegd, dat men op Java tot de rubbercultuur werd aangelokt door de mooie marktprijzen. De oudste rubberproducenten op Java hebben over het algemeen niet te klagen gehad over de behaalde prijzen. De vraag was groot en de concurrentie van elders gaf nog geen moeite. Daarin is echter reeds verandering gekomen, want andere rubber produceerende landen laten zich meer en meer op de markt gelden. Het komt er dus op aan, dat de rubber van Java zich door zijn qualiteit weet te handhaven. De grootste waarde heeft dàt product, dat zich het best leent tot de vervaardiging van artikelen. Uit de omstandigheid, dat de groote toename der rubberproducties op Java samenvalt met het ruimer worden der gelegenheid tot selectie door de koopers, valt het te verklaren dat er onder de planters een streven is tot vermeerdering hunner kennis en tot het verkrijgen van duurzame voorlichting. Dat met wederzijdsche voorlichting niet kan worden volstaan, heeft men sedert 1907 genoeg leeren inzien. Vreemde experts, over Java reizende, konden het planten prijzen; omtrent de bereiding lieten zij zich weinig uit. Het weinige was ook niet onverdeeld gunstig. Van de volledige en juiste beproeving daarentegen bleef men verstoken en men bleef de daaruit spruitende voorlichting missen. Deed de wetenschap, die te Buitenzorg aan het Departement van Landbouw is verzameld, haar best om in de behoefte aan licht eenigszins te voorzien, in de centra van rubbercultuur ontbraken de proefstations, die aan de eene zijde in nauwe betrekking staan met de planters en aan den anderen kant steeds voeling houden met de hoogere wetenschappelijke beoefening.

Thans vraagt men proefstations en men heeft aan het jonge Besoekisch Proefstation ook den rubber een plaats ingeruimd. Maar men heeft nog iets anders noodig, gelijk blijken zal.

Wanneer de landbouw-industriëel in Indië zijn taak volkomen heeft

volbracht, dan is er nog altijd een groote keurmeester voor zijn product aan de overzijde van den Oceaan: de Europeesche fabrikant of de importeur of de makelaar. De planter kan met een voorbeeldige zorgvuldigheid zijn tap, bereiding en verpakking behandelen, hij is echter niet bij machte den invloed eener wekenlange zeereis te regelen. De waardeering van zijn product in Europa kan licht zoo heel anders uitvallen dan hij zich op grond van zijn arbeid voorstelde en juist daarom behoort die waardeering betrouwbaar te zijn. Daar mag voor den planter geen plaats zijn voor twijfel aan de nauwkeurigheid van het onderzoek, waaraan zijn product in Europa wordt onderworpen en dat beslist over de marktwaarde. Een beoordeeling, welke afgaat op kleur en geur, biedt geen waarborg voor juistheid, al geschiedt zij ook door den kundigsten makelaar. Heeft de beoordeeling van een monster door verschillende deskundigen of belanghebbenden plaats, dan ontstaan er vaak zeer uiteenloopende waardeeringen, welke elkaar de betrouwbaarheid betwisten. Wanneer boschproducten, in uiterlijk zeer overeenkomend, toch een groot verschil in vuilgehalte kunnen vertoonen bij de analyse; wanneer het watergehalte bij Djeloetong kan varieeren tusschen 15 en 73 procent; het harsgehalte bij monsters Castilloa-rubber, die elkaar zeer gelijken, kan schommelen tusschen 9 en 33 procent; en eindelijk — om de voorbeelden te noemen, welke in de 3e aflevering der „Verslagen en Mededeelingen van de afdeeling Handel van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel" (Den Haag) worden gegeven — wanneer twee monsters Hevea-rubber van dezelfde cultuur-maatschappij op grond van het vochtgehalte in waardeering zeer verschillen, terwijl het verschil in vochtgehalte bij de analyse slechts een tiende procent bleek te bedragen, — dan wordt het toch duidelijk, dat de ondernemer der rubbercultuur niet kan berusten in een zoo oppervlakkige wijze van beoordeeling als de tegenwoordig gebruikelijke.

De vraag rijst, hoe die ondernemer zich aan een betere beoordeeling kan onderwerpen. Hij kan zich wenden tot rubber-experts in den vreemde. Hij kan ook zijn monsters zenden aan den pas geopende *Voorlichtingsdienst te Delft*, waarvan de inrichting op dit tijdstip moet geacht worden van de grootste beteekenis te zijn voor de Ned.-Indische cultuur, bereiding en verhandeling van rubber.

De chemische keuring van rubber door den Rijksvoorlichtingsdienst, ingericht door den hoogleeraar in de microscopische anatomie G. v. Iterson Jr., werd op 1 Aug. 1911 geopend met een vast tarief. De dienst is dus verbonden aan het Laboratorium voor microscopische anatomie der Technische Hoogeschool te Delft, terwijl een technoloog voor den dienst werd aangesteld.

Dit chemisch onderzoek is van groote beteekenis, wijl het ongetwijfeld een aantal verschijnselen, welke zich bij de bereiding van de latex voordoen, zal leeren verklaren en op den duur in staat zal stellen wenken te geven voor de winning en behandeling van de latex.

Maar bij chemisch onderzoek alleen kan een voorlichtingsdienst zich niet bepalen, aangezien ook de technische waarde moet worden beoordeeld ten behoeve van den fabrikant en eindelijk dient ten behoeve van den afnemer der rubberartikelen te worden nagegaan hoe de eigenschappen eener rubbersoort zich houden onder zekere bewerkingen. Behalve de chemische analyse moet dus de mechanische en physische keuring worden uitgevoerd. De voorlichtingsdienst te Delft heeft zich daarop dan ook voorbereid door de aanschaffing van verschillende instrumenten en door tal van proefnemingen te verrichten. Zoo werd een methode uitgewerkt tot bepaling der viscositeit van rubber-oplossingen, waarvan bijvoorbeeld te verwachten is dat zij eens het antwoord mogelijk zal maken op een vraag, een brandende vraag onder de rubberplanters op Java, of het berooken van rubber schadelijk dan wel nuttig is.

Om nu de mechanische keuring naar behooren te kunnen verrichten heeft de bekende firma David Bridge & Co. Ltd. te Castleton bij Manchester op aanwijzingen van professor Van Iterson een installatie vervaardigd, die eigenlijk een volledige fabriek in het klein is. Deze experimenteermachine is thans het eenige exemplaar ter wereld, maar het Delftsche voorbeeld zal wel spoedig elders worden gevolgd.

De installatie bevat vooreerst een *waschwals* voor den ruwen rubber. Nadat de rubber gedroogd is, komt hij in de *mengwals*, waar hij op verwarmde walsen soepel wordt gemaakt onder bijvoeging van vulstoffen als zink-onyd, magnesium-onyd, lood-onyd, krijt. Hier wordt ook de zwavel bijgevoegd om de vulcaniseering straks mogelijk te maken. Dan volgt de bewerking door de *kalander*, waardoor de

gemende massa tot een dun vel wordt uitgewalst. Zoo worden dunne laagjes verkregen die, schoongemaakt en op elkaar gelegd, worden tezamen gerold. Thans komt de belangrijkste bewerking: het *vulcaniseeren*, dat de plastische massa in een elastische verandert. De vulcanisatie gebeurt òf in een pers òf in een ketel. De pers wordt aangezet en in twee dikke holle platen wordt voortdurend stoom aan- en afgevoerd, zoodat een zekere temperatuur wordt verkregen voor de tusschen die twee platen liggende rubberschijven. De verwarming, altijd boven het smeltpunt van zwavel, wordt opgevoerd tot een graad afhangende van den aard van den rubber en van hetgeen er uit moet worden vervaardigd. De tijd, dien de rubber in de pers blijft, hangt af van zijn gesteldheid; gemeenlijk is het ongeveer een uur. Is de vulcanisatie afgeloopen, dan besluit hier een onderzoek van de rekbaarheid en van de breukbelasting door middel van een automatisch registreerend instrument de keuring.

Een dergelijke installatie zou voor proefstations in Indië een groote aanwinst zijn. Indien de planters daarmee de verschillen in sterkte en rekbaarheid van hun product konden laten bepalen, zouden zij allicht op weg gebracht worden naar de voor hen beste manier van coaguleeren.

Maar al zouden zij hun product in Indië zelf kunnen onderwerpen aan een volledig onderzoek, zij blijven niettemin een betrouwbare keuring ook in Europa behoeven. Want er is nog altijd de klacht der fabrikanten over de ongelijkheid in qualiteit van den Java-rubber en daarom moet door voortdurende keuring in Europa de juistheid van de klacht vastgesteld en de oorzaak van de ongelijkheid worden gevonden. De Indische rubberplanter kan voorts een keuring in Nederland goed gebruiken, wijl het daar den onderzoeker mogelijk is voeling te houden met den fabrikant. En ten slotte zal overal waarde worde gehecht aan een diploma, dat de *Voorlichtingsdienst te Delft* heeft afgegeven.

Aan het toegezonden monster wordt een nummer door den Dienst gegeven, datum en naam worden opgeteekend en alles wordt behoorlijk opgeborgen en bewaard.

De inzender ontvangt een deel van het monster terug, behoorlijk gezegeld met het zegel van den Voorlichtingsdienst. Het diploma vermeldt

het een en ander omtrent het uiterlijk bijv. „goed van kleur, kleine grijze vlekjes komen voor en worden veroorzaakt door schimmels zooals bij microscopisch onderzoek bleek". Verder wordt de chemische analyse opgegeven met de opmerkingen, die daarbij te maken waren. Dan opgave van de viscositeit, zooals die bepaald werd in den standaard-viscosimeter van den Dienst, het resultaat van trek- en drukproeven, etc.

De naam van den dienst is wel gekozen: immers is het inderdaad te verwachten dat de keuringen te Delft niet slechts zullen strekken tot inlichting, doch ook tot vóórlichting. Dat het zoo ook bedoeld wordt, kan blijken uit het zeer billijke tarief, volgens hetwelk voor elke afzonderlijke quantitatieve bepaling *f* 1.50, voor elke afzonderlijke qualitatieve bepaling *f* 0.50 wordt berekend.

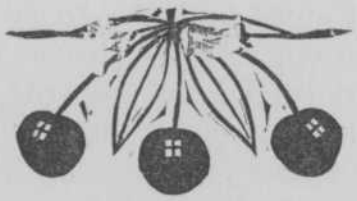

ACHTSTE HOOFDSTUK.

HET WERKVOLK-VRAAGSTUK.

TEN aanzien van het werkvolk is er tusschen de ondernemingen voor tabak en suiker en die voor bergcultures een groot verschil in het oog te houden. Tabak en suiker beschikken meerendeels over huurgronden en daardoor in den regel over de gezeten desabevolking als arbeiders. Een inlander blijft gemakkelijker werken op zijn eigen grond, ook wanneer hij dien voor een tijd heeft verhuurd, dan dat hij elders gaat werken op een erfpachtsperceel.

De bergcultures hebben volk in de tuinen noodig, nu eens meer dan weer minder, en betrekken dat liefst uit nabije desa's. Maar, wanneer die desa-menschen zelf grond hebben — en dat hebben zij in Besoeki nogal — en zij oogsten een voldoend product van padi of klappers, dan is bij hen de lust om op het „perceel" te gaan werken niet groot. Vandaar, dat de bergcultures altijd volk van buiten hebben gebruikt en wel grootendeels Madoereezen, die, van hun armoedig eiland gemakkelijk naar den overwal kunnende komen, in groote scharen naar oost-Java trokken om er te werken en eens of tweemaal per jaar naar de huisgoden terug te keeren met een gevulden buidel.

Toen nu in Besoeki vele ondernemingen door Robusta en Hevea tot vernieuwd leven kwamen en bovendien tal van ondernemingen werden opgericht, waarbij duizenden bahoes moesten worden ontgonnen, rees plotseling de vraag naar werkvolk. Wat in Besoeki gebeurde, viel eveneens in andere gewesten met name de Preanger, Bantam, Kediri, Pasoeroean voor en zoo kwam de landbouwindustrie op Java voor een brandende quaestie. Zij zou niet zoo brandend zijn geweest,

Dr. R. Broersma, Besoeki.

HET TAPPEN VAN EEN CASTILLOA-RUBBERBOOM.

indien niet de inlandsche werknemer, ook al verbindt hij zich bij contract, dat door het bestuur wordt geregistreerd, vrij wel straffeloos zich kan onttrekken aan zijn verplichtingen.

Wanneer een planter werkvolk noodig heeft en het in zijn eigen afdeeling niet kan vinden, zoekt hij het in gewesten waar de bevolking overvloediger is en genegen tot transmigratie of tot tijdelijke overplaatsing. Dergelijke werving kost vrij veel en de planter ziet ook daarom zijn moeite gaarne beloond. Maar de aangeworven arbeider, spoedig op de hoogte van den toestand in zijn nieuwe streek, weet dat hij zonder eenig gevaar na een paar dagen kan gaan wandelen naar andere ondernemingen in de buurt of wel in den trein kan plaats nemen naar zijn eigen gewest. In den regel spoorloos verdwenen, kan hem, zoo hij nog mocht worden aangehouden, geen leed geschieden, aangezien de administrateurs te verstandig zijn om een civiele actie tot schadevergoeding in te stellen tegen niets bezittende inlanders en de strafrechter hen alleen kan veroordeelen wanneer *het opzet* van hun contractbreuk is bewezen.

Geen wonder dus, dat de klacht algemeen werd over het ontbreken van doeltreffende bepalingen, waardoor de onderlinge rechten en plichten van werkgevers en arbeiders, voortspruitend uit hun geregistreerde overeenkomsten, worden geregeld. In zoo'n regeling behoort, alsdus het oordeel van velen, een poenale sanctie thuis.

Toen in 1909 het tiende congres van het Nederlandsch-Indisch Landbouw-Syndicaat werd gehouden, was het voorname punt: de rechtsverhouding tusschen werkgever en inlandschen werkman op Java. Daarover gaf de toenmalige voorzitter van het syndicaat Mr. A. Paets tot Gansoyen een praeadvies, dat zeer bekend is geworden, maar nochtans tot heden geen ander resultaat heeft gehad dan dat de Regeering nog altijd niet wil overgaan tot het treffen der gewenschte regeling.

Op het congres te Bandoeng bestond geen eenstemmigheid ten opzichte van de oplossing van het vraagstuk. Er waren planters, die, zelf geen moeite met het werkvolk ondervindend, eigenlijk twijfelden of er wel een arbeiders-vraagstuk was. Anderen waren met eenig welbehagen van meening, dat er werkvolk zou zijn indien er maar goed werd betaald. Sommigen waren voor een koelie-ordonnantie

voor Java, waartegen anderen weer het bezwaar hadden dat zoo'n ordonnantie den werkgever vrij zware plichten oplegt rakende den medischen dienst.

Het besluit te Bandoeng kon moeilijk anders zijn, dan dat de zaak commissoriaal werd gemaakt. In afwachting van de uitkomst zouden de planters van een bepaalde cultuurstreek wellicht zelf iets kunnen verrichten.

Twee zaken behooren bij de behandeling van het vraagstuk te worden onderscheiden: het betrekken van werkvolk uit andere streken en het behouden van het gecontracteerde volk. Het eerste punt levert bezwaar, maar is met inspanning en geld af te doen; het tweede is niet af te doen zonder een regeling van Regeeringswege.

De arbeiders-quaestie bleef in vele landbouw-vereenigingen aan de orde. Er was er echter één, die, door den nood gedreven, de handen uit de mouw stak: het was de Djembersche Vereeniging van Landbouw en Nijverheid en daarin het meest de groep Banjoewangi.

Nog vóór het congresjaar ten einde liep, besloot de Vereeniging pogingen te doen:

1°. voor het verkrijgen van een arbeidsregeling in den geest van die, welke door Mr. Paets tot Gansoyen was ontworpen;

2°. mocht het invoeren van een zoodanige regeling bij de Regeering op onoverkomelijke bezwaren stuiten, om dan het sluiten van tijdelijke werkcontracten voor ondernemingen, welke op vreemd werkvolk zijn aangewezen, mogelijk te maken, in elk speciaal geval te beoordeelen en te beslissen door den Gewestelijken Raad van de residentie waarin de onderneming is gelegen[1]).

Alzoo wenschte men een algemeene koelie-ordonnantie, door de Regeering vast te stellen en toepasselijk te verklaren voor bepaalden tijd en voor gedeelten van gewesten volgens de beslissing van den Gewestelijken Raad.

Inmiddels deden de Banjoewangi-planters nog iets anders, zij

---

[1]) Publ. Ned.-Ind. Landb.-Synd., 2e jaarg. afl. 6.

namen gemeenschappelijk de werving ter hand. Het „Besoekisch Immigratie-Bureau", opgericht in het voorjaar van 1910, had ten doel „een vrijwillige emigratie te bevorderen van de overbevolkte streken van midden-Java naar de residentie Besoeki en daardoor de onderlinge concurrentie te weren en over voldoende werkkrachten te kunnen beschikken, niet alleen voor de nieuwe ontginningen maar ook met het oog op later, als de landen in volle productie zijn, zonder te hooge opdrijving van den loonstandaard. Verder de Regeering te toonen hoe hoog noodig het is in de volksquaestie in de residentie Besoeki te voorzien, daar het Besoekisch Immigratie-Bureau (B. I. B.) is opgericht door een vereeniging van planters, die geen kosten ontzien om te trachten deze immigratie te bevorderen"[1]).

Dadelijk sloten zich 28 ondernemingen aaneen, later kwamen er nog 10 bij. Een planter kwam als directeur aan het hoofd van het B. I. B. en men had de beste verwachtingen. Terecht, al was het een fout in den opzet, dat het bureau te Banjoewangi en niet in de Kedoe, waar men de menschen moest werven, werd gevestigd.

In 1910 en de eerste maanden van 1911 werden door het B. I. B. ingevoerd 1113 contractanten, 194 kinderen en 51 familieleden, waarvoor de directe kosten bedroegen ruim 14,807 gulden. Elke contractant kostte ongeveer 12 gulden vóór hij op zijn bestemming was en daarvan werd slechts *f* 2.50, een voorschot, terugbetaald.

Deze werving werd een groote teleurstelling, het B. I. B. maakte fiasco. De redenen? De onkosten waren tamelijk hoog geweest, omdat men het volk niet uit het nabijgelegen gewest Pasoeroean of uit cultuurcentra wilde betrekken. Maar het hoofdbezwaar was, dat het geworven volk grootendeels... wegliep vóór het aan zijn verplichtingen had voldaan. In Mei 1911 was er nog maar 40 procent van al het geïmporteerde volk overgebleven; de ondernemingen leden daardoor binnen een jaar een schade van *f* 8500.—. Blijkt uit zulke feiten niet, dat er een wettelijke verzekering noodig is voor de naleving der overeenkomsten?

De bestellingen bleven achterwege en het B. I. B. werd stop gezet. Eenigen tijd later — men wilde terecht de overigens zoo goed ge-

---

[1]) Publ. Ned.-Ind. Land.-Synd., 3e jaarg., afl. 9.

organiseerde instelling in stand houden — werd besloten dat het bureau op Madoera zou werven. Het had aanvragen voor ongeveer 4000 Madoereezen en zoo kon met de Kon. Paketvaart-Maatschappij omtrent een wekelijksche bootgelegenheid van Soemenep naar Banjoewangi worden overeengekomen. Al spoedig kon het B. I. B. ook dien arbeid niet naar behooren volbrengen, omdat de geregelde aanbrengst van koelies te Soemenep te wenschen overliet. En in het voorjaar van 1912 ging het B. I. B. voorloopig ter ruste na te hebben bewezen, dat zonder wettelijke bescherming der overeenkomsten de werving en de transmigratie op Java voor ondernemingen op Java vruchteloos zijn.

Het B. I. B. had bij de planters aangedrongen op overleg met den civiel-geneesheer te Banjoewangi omtrent de oprichting van gemeenschappelijke hospitalen voor inlandsche arbeiders. Het was geen ethisch beginsel, geen philantropie die dat ingaf, doch het welbegrepen eigenbelang. De geneesheer achtte noodig „eenige kleine ziekeninrichtingen van een of meer perceelen, die aan elkaar grenzen, met een centraal hospitaal te Banjoewangi". Het geheel zou moeten staan onder een Europeeschen geneesheer, terwijl enkele dokters djawa en eenige mannelijke en vrouwelijke mandoers voor de gewone verpleging zouden zorgen [1]). Eenige maanden later werd begonnen aan den bouw van een hospitaal voor rekening van Banjoewangi-planters en wel nabij de halte Krikilan (tusschen Kalibaroe en Banjoewangi).

Het behoeft geen betoog dat behalve de transmigratie, de werving en de wettelijke bescherming van overeenkomsten nog tal van zaken bevorderlijk zijn aan de veiligheid van het bedrijf. Besoeki en vooral de afdeeling Banjoewangi is tot voor enkele jaren door het gouvernement behandeld als ware het een stiefkind. Toen nu de groote ontluiking begon, bleek het dat er geen wegen waren, te weinig bestuursambtenaren en een hopeloos gebrekkige politie. Er kwamen in 1911 teekenen van beterschap, maar de achterstand is nog lang niet bijgewerkt.

In verband daarmee moet ik gewag maken van een request, dat

---

[1]) Publ. Ned.-Ind. Landb.-Synd., 2e jaarg., afl. 23.

HET TAPPEN VAN HEVEA-RUBBERBOOMEN.

den gouverneur-generaal door een aantal ingezetenen der afdeeling Banjoewangi is gezonden. Het komt in korte punten hierop neer:

In de laatste jaren hebben de uitbreidingen van koffie-, rubber- en vezelaanplantingen en van de rijstpellerij de afdeeling doen vooruitgaan. De komst van werkvolk uit andere streken, niet het braafste deel dus der bevolking, maakte meer politietoezicht noodig; het bestuurspersoneel heeft meer te doen en de afstanden werden grooter. Stagnatie in de werkzaamheden is er het gevolg van. Herhaalde overplaatsingen zijn nadeelig voor de afdoening van zaken en vooral de controleurs blijven heel kort in deze afdeeling. Er moeten minstens twee controleurs zijn. De inlandsche hoofden zijn Madoereezen, omdat de Regeering meende dat de Madoereezen hier de Javanen zouden overvleugelen. Nu dat niet gebeurd is en zich rassenhaat vertoont onder de ambtenaren en de bevolking, heeft het bestuur weinig invloed. Het is daarom noodig, dat bij mutaties meer Javaansche hoofden worden aangesteld. De wegen zijn slecht; de desawegen verkeeren in een jammerlijken staat, hoewel èn vrijwillig èn krachtens de wettelijke bepalingen door de Europeesche industrieelen veel tot het onderhoud wordt bijgedragen. Wegens gebrek aan volk vordert het werk aan de nieuwe wegen langzaam. Met medewerking van het bestuur in andere gewesten en van de staatsspoor zou wellicht in de behoefte aan volk zijn te voorzien. Er is een weg noodig van Kalibaroe en Garahan naar de afdeeling Djember.

In Juli 1911 werd het request den resident van Besoeki aangeboden tot doorzending aan den landvoogd. Het had een dertigtal onderteekenaars, bijna alle industrieelen der afdeeling. Alleen uit vrees voor ontstemming van den resident was het aan eenige administrateurs door hun principalen verboden mede te onderteekenen. Naar mijn bevinding medio 1911 staat er in het request geen woord te veel.

Zoo heeft Besoeki nevens de algemeene behoeften nog zijn eigene.

De algemeene behoeften zijn in Augustus 1912 geformuleerd door het hoofdbestuur van het Ned.-Ind. Landbouw-Syndicaat als volgt: „Uitbreiding der maatregelen ter verbetering der volksgezondheid; absoluut verbod van koelieuitvoer naar vreemde koloniën; vaststelling van

goedkoope tarieven voor koelievervoer op de staatsspoorwegen; invoering van een contractregeling in den geest van het concept-Paets"[1]).

Na het bovenstaande is het niet noodig deze vier punten nog toe te lichten. Alleen omtrent den koelieuitvoer naar vreemde koloniën (de Straits) moet worden opgemerkt, dat het verbod bestaat, maar dat de Regeering nu en dan uit onbegrijpelijke hoffelijkheid dispensatie verleende en dus een werving voor de Straits toestond, terwijl nota bene Engelsche koloniën een verbod voor de zusterkoloniën in de Straits handhaafden.

En eindelijk zij gewezen op den demoraliseerenden invloed, dien de ondoelmatige wetgeving op de arbeidsovereenkomst oefent op den inlander. Hier zij aangehaald wat een bezadigd man als de voorzitter van het Ned.-Ind. Landbouw-Syndicaat daaromtrent scheef[2]). „Die ongelukkige wetgeving is dan ook voor een groot deel de oorzaak, dat de inlandsche werkman zich aan geen afspraken en overeenkomsten meer stoort, van oplichterij en bedrog een sport maakt, het onderscheid tusschen mijn en dijn hoe langer hoe meer verliest en een gedemoraliseerd individu wordt, zonder eenig begrip van eerlijkheid en goede trouw".

Het hoofdbestuur van het Landbouw-Syndicaat heeft in 1912 nogmaals een poging bij de Regeering aangewend, bestaande in de zending eener deputatie. Maar het antwoord was duidelijk: de Regeering zal geen regeling van het arbeidscontract voor Java treffen, waarin de verlangde poenale sanctie wordt opgenomen. Daaraan zou zij slechts willen denken, indien de *noodstand* in de cultures kon worden aangetoond. Die noodstand is er gelukkig nog niet en, als hij ooit valt aan te toonen, is het te laat. De Regeering verklaarde steun aan de planters te willen verleenen in den vorm van faciliteiten bij de transmigratie en van verbetering der hygiëne.

De afdeeling Banjoewangi verkeert stellig het meest in verlegenheid ten opzichte van het werkvolk. Een enquête[3]), door een der planters gehouden, bracht aan het licht, dat er in 1912 in de afdeeling 17,840

---

1) Het arbeiders-vraagstuk op Java. Uitgave van het Ned.-Ind. Landb.-Synd., Soerabaja 1912.

2) Idem, pag. 16.

3) Publ. Ned.-Ind. Landb.-Synd., 5e jaarg., afl. 1, pag. 8.

koelies zijn geweest; voor 1913, 1914, 1915 en 1916 zouden noodig zijn resp. 25,950, 35,730, 45,770 en 51,970 koelies. Door 15 ondernemingen, die daaromtrent opgaven deden, werd alleen voor den aanvoer van arbeiders in 1911 uitgegeven *f* 36,600, waarvoor men 8590 menschen kreeg. Van die 8590 waren er na 6 maanden nog maar 1710 over; de rest was verdwenen. Door tien ondernemingen werd de schade opgegeven, welke voor hen bedroeg *f* 179,390.

Deze cijfers mogen misschien niet precies zijn, zij geven in elk geval den toestand getrouw weer. Niets is begrijpelijker, dan dat de planters in die streek, ook al hopen zij nog op een gewestelijke wetgeving, welke hun eenigermate zal geven wat het gouvernement weigert, op nieuwe pogingen bedacht zijn.

Die pogingen betreffen: 1°. de werving van arbeiders; 2°. het tegengaan van afronseling door den een bij den ander.

Omtrent die beide punten zijn besluiten genomen, maar het zal nog moeten blijken of die besluiten algemeen worden uitgevoerd. Intusschen heeft het hoofd van gewestelijk bestuur, wiens ijver in de bevordering der plantersbelangen zeer te waardeeren is, de medewerking van de bestuursambtenaren in ruime mate toegezegd.

Laat ik thans vragen, hoe de werkgever zich gedraagt tegenover zijn arbeider. Dat gedrag heeft in den loop der jaren in heel Indië een verbetering ondergaan. De stijging der loonen was op Java algemeen; men kan zeggen, dat het dagloon van den koelie zich beweegt tusschen 30 en 40 cent en dat in Besoeki 40 tot 50 cent een gewoon loon is. Wanneer de nood dringt, wordt op een enkele onderneming of in een bepaalde streek tijdelijk wel veel meer betaald en het is al voorgekomen, dat men een gulden als dagloon uitkeerde voor werk, dat anders met 40 of 50 cent werd betaald.

Wie den inlander, den unskilled labourer die de koelie in den regel is, kent, weet ook dat hooge loonen zijn ijver niet bevorderen. Indien hij in drie dagen zooveel verdient als anders in vijf of zes, dan is zijn practijk dat hij méér dagen uitrust en zich in de warong verpoost van zijn nietsdoen. Want hij bepaalt zelf zijn dagen van rust en zijn dagen van arbeid.

Een goede behandeling van den koelie bestaat niet alleen bij be-

taling van zijn werk. De plichten reiken veel verder en daaromtrent is de werkgever zich in de laatste tien jaren veel meer bewust geworden. Geneeskundige hulp is algemeener dan vroeger op de ondernemingen, de verstrekking van kinine eveneens. Waar de afgelegenheid de dagelijksche voedingsmiddelen duur maakt, helpen de administrateurs door in groote hoeveelheden rijst, olie en dergelijke te ontbieden, welke waren dan in het klein weer verkocht worden tegen den inkoopsprijs vermeerderd met het transport.

Maar de eene mensch heeft meer begrip van humaniteit dan de andere en sommigen zijn wat ruw van aanleg. Er wordt nog altijd geslagen. Het komt nog voor, dat de Europeesche opzichter of de administrateur een inlandschen arbeider ontbieden en hem dan, wijl hij het een of ander misdreef, een pak ransel geven. Zoo'n straf-oefening is mensch onteerend. Een klap, in opwelling van toorn onmiddellijk na het misdrijf toegediend, is te verdedigen; een afstraffing met stok, karwats, vuist of voet is het niet. Domheid en ook opzet van den inlander kunnen iemand tot woede brengen, maar elke gegeven klap brengt den opzichter nader tot onmenschelijkheid. Slaan demoraliseert erger dan de inlandsche ontrouw aan het werkcontract, want slaan demoraliseert twéé personen. Men moet het slaan gezien hebben om te weten welk een ellendigen invloed het heeft. En wie dikwijls slaat, heeft kans op een wraakoefening.

De voorgestelde regeling in den geest van het ontwerp-Paets, legt den werkgever meer plichten op dan waaraan hij zich thans gebonden weet. De heer Ottolander deelt er het een en ander van mede in zijn advies[1]) en wijst op hetgeen de werkgever nog wel eens verzuimt. Zoo moet de werkgever het loon geregeld betalen; „het komt nog wel eens voor dat de betaling ongeregeld is". Hij mag van het loon niet korten of ongeoorloofd inhouden; „nu wordt nog al eens vaak gekort of een deel van de betaling tot een later tijdstip verschoven". Hij moet toelaten dat de werkman zijn dienst verlaat, als het contract is afgeloopen; „nu houdt men nog vaak den man door voorschotten aan het lijntje". Hij moet hem voldoende huisvesten; „nu woont de koelie vaak in krotten". Hij moet hem geven vrije geneeskundige be-

---

1) Het Arbeiders-Vraagstuk op Java, Soerabaja 1912, pag. 20.

handeling; „nu mag hij aan zijn lot worden overgelaten of van de onderneming weggestuurd, al ligt hij op sterven".

Tekortkomingen zijn er nog wel onder de werkgevers. Ik mag niet nalaten hier te wijzen op iets ergers dan tekortkoming; het is een vorm van knevelarij. Hierboven werd gewezen op het inslaan van groote hoeveelheden padi etc., die dan tegen inkoopsprijs den inlandschen arbeider worden geleverd. Dat is een heel mooi werk, want het geeft nog vrij veel administratie en daarvoor wordt niets betaald. Maar van dat hulpbetoon kàn worden misbruik gemaakt. Mij is een zeer afgelegen onderneming bekend, waar de administrateur elken warong-houder weerde onder voorgeven dat zulke menschen de bevolking afzetten. De administrateur had zelf een toko ingericht, had daar alle koopwaren, die een inlandsche familie noodig heeft en verkocht met een ontzaggelijke winst. Hij kon dat doen doordat hij zich het monopolie had toegeëigend. Om „het zaakje" nog beter te doen slagen, verkocht hij jenever tegen de koude en ik ken het geval, dat een inlander daar op een ochtend zes borrels had gekocht. De persoon, met den verkoop belast, vertelde het den administrateur in mijn tegenwoordigheid. In een gesprek, waarin ik mijn afkeuring niet verheelde, bleek dat de verkoop van jenever geregeld plaats had. Ik kan er bijvoegen, dat deze administrateur geen oogenblik rustig was, want het was hem bekend dat zijn volk mokte over die gedwongen winkelnering.

Zulke practijken schaden den naam van den Europeeschen landbouwer op Java.

* * *

In het gewest Besoeki bestaat de inlandsche bevolking uit Javanen en Madoereezen. In de stad Banjoewangi en haar omgeving is de samenstelling eenigszins een andere, zoodat die streek hier buiten bespreking blijft.

De Javanen hebben de oudste brieven, de Madoereezen zijn van latere vestiging. Dat feit alleen al heeft tengevolge, dat er een zekere afscheiding is gebleven tusschen Javaan en Madoerees. Het verschil in volksaard houdt de herinnering aan de afscheiding levendig, al laat het zich denken, dat bij nauwen en veelvuldigen omgang de scherpe kanten werden afgesleten en een vermenging kon plaats hebben. De

Javaan is — elke generaliseering is min of meer onjuist, maar ik tracht het type eenigszins aan te duiden — meer dan de Madoerees geneigd tot intellectueel werk, hij voelt wat voor opleiding. Hij houdt van feesten en partijen, hij betracht de spaarzaamheid niet. Als men in de desa de klanken van de gamelan hoort, tien tegen een dat het bij een Javaan is. Hij is lichamelijk steviger dan de Madoerees en is bij ontginningswerk meer waard dan deze. Maar hij mist de energie om een zwaren arbeid voort te zetten. Het verdriet hem spoedig en, wanneer het akkerbouw geldt, zal hij, er kans toe ziende, liever tot roofbouw overgaan dan zich met noesten vlijt een mooien akker scheppen.

De Madoerees daarentegen is spaarzaam en handig. Hij zuinigt uit op zijn voeding, neemt desnoods schadelijk gewas tot spijze. Van het bespaarde koopt hij zich grond of vee of werktuigen. Hij is eer practisch dan de Javaan en redt zich uit bezwaren. Hij is brutaler en heeft minder ingeboren wellevendheid dan de Javaan. Schraal van lichaamsbouw en onzindelijker dan de Javaan, steekt hij met zijn opvliegendheid van dezen met zijn bedaardheid scherp af. Vele planters onderscheiden nog de Madoereezen van Bangkalan van die uit Soemenep; de Soemeneppers zijn slapper van spieren en deugen heelemaal niet voor de ontginning.

Uit het verschil van volksaard laat zich een zekeren afkeer verklaren, vooral bij den Javaan merkbaar. Hij acht den Madoerees als iemand van mindere soort en vreest hem om zijn slimheid en drift. Hij weet, dat de Madoerees eigenschappen heeft, waarmee hij anderen overvleugelt. Dat die wetenschap juist is, wordt bewezen in desa's, waar wel vermenging van Javanen en Madoereezen plaats had. Een kenmerkend geval kwam mij ter oore. Een Javaan was gehuwd met een Madoereesche vrouw. Omdat zij ook Javaansch kende, behoefde de man het Madoereesch niet te leeren. Toen er kinderen kwamen, sprak de vrouw met die kinderen Madoereesch en het gevolg was, dat de kinderen later met hun vader geen gesprek konden voeren.

Waar in de jongste jaren zoozeer is geklaagd over toenemende criminaliteit in de afdeeling Banjoewangi, moet in het oog worden gehouden dat men eigenlijk heeft te onderscheiden tusschen oud- en nieuw-Banjoewangi. Nieuw-Banjoewangi is de streek der jonge

ondernemingen en nederzettingen. Het is voornamelijk de Kalibaroe-streek. Toen in de eerste jaren dezer eeuw de spoorbaan daar gelegd werd, kwam er allengs volk uit Kediri, Madioen en midden-Java. Later, toen de nieuwe ondernemingen werden geopend, kwamen er weer immigranten bij. Dat immigranten uitmunten door deugdzaamheid, is ook bij de westerlingen nooit bewezen. En inderdaad, in de afdeeling Banjoewangi is de nieuwe bevolking tuchteloozer dan de elders en van ouds gevestigde. Echter kan dat weer niet van alle streken in Besoeki worden gezegd. Wat uit den immigrant groeit, schijnt afhankelijk van grond en omgeving, ook in Besoeki.

NEGENDE HOOFDSTUK.

BANJOEWANGI.

ROND STAD EN HAVEN.

EEN onaanzienlijk stedeke, dat Banjoewangi! Het is de weinig bevolkte hoofdplaats der weinig bevolkte afdeeling. Ultimo 1910 werd het bevolkingscijfer der afdeeling als volgt door het bestuur geteld: 161,000 inlanders, 500 Europeanen, 715 Chineezen, 587 Arabieren. In de stad zelf vindt men de weinige Europeanen, die er ambtshalve wonen en daaronder is het particuliere element heel klein; tezamen zullen er 20 à 25 Europeanen werkzaam zijn, waarvan enkelen een gezin hebben. Als men het station en de aloon-aloon heeft gezien, is er niets meer — behalve het voornaamste: de haven. En over de haven is het een en ander de vermelding wel waard.

Het gezegende Java heeft een aantal kleine havens op de noordkust, die bij alle nut ook steeds een massa overlast hebben veroorzaakt. De havens, vaak de mondingen van kleine rivieren, verzanden snel en voortdurend en er moet steeds worden gebaggerd, terwijl bovendien dammen of andere kleine werken werden aangelegd, die ten slotte bleken niet afdoende te helpen.[1]) Banjoewangi op de oostkust gelegen aan het nauwste gedeelte van straat Bali heeft eveneens de aanhoudende zorg van den waterstaatsdienst noodig gehad en ook hier is het einde niet te voorzien, tenzij men overgaat tot

---

1) Een overzicht daarvan met betrekking tot Pekalongan, Tegal en Tjeribon is te vinden in mijn „Langs Midden-Java's Noordkust", Sem., Soerab., Den Haag 1909.

een afdoend middel: de verlegging van de haven naar de bocht van Meneng, op 10 kilometer ten noorden van Banjoewangi gelegen. Die verlegging is in 1911 ernstig overwogen.

De groote schepen komen, Banjoewangi aandoende, op de reede en laden en lossen daar in prauwen. De schepen liggen dicht bij den wal, op slechts 300 meter afstand. De prauwen gebruiken de binnenhaven, aan wier behoud dus voor hen alles is gelegen. Door een telkens verrassende werking van stroom en zand kwam de binnenhaven van tijd tot tijd in gevaar. Zij ligt tusschen den vasten wal en een landtong (een lagune); bij laag water is de toegang bezwaarlijk, zoodat — het gewone verschijnsel — het baggeren telkens noodig is.

Maar hier werkt nog een andere kwaal: op grillige wijze ontneemt de stroom en voegt toe aan den landtong, waarop het havenkantoor is gelegen. Toen nu de laatste jaren èn havenkantoor èn binnenhaven in ernstig gevaar kwamen, deed de staatsspoorwegdienst, wier lijn tot de binnenhaven doorloopt, een afdoend middel aan de hand: de verlegging. Evenwel waren er belanghebbenden, die tegen adviseerden. Het gouvernement benoemde toen een commissie, welke niet lang daarna als haar meening te kennen gaf dat de verlegging naar Meneng behoorde plaats te hebben. Toch heeft de Regeering geen besluit in dien zin genomen. Uit het feit, dat er over de Meneng-plannen verder wordt gezwegen en dat er weer eenige voorzieningen bij de prauwhaven zijn geschied, zou men het gevolg kunnen trekken dat de tegenstanders der verlegging voorloopig de overwinning hebben behaald.

Er is pro en contra. De bocht van Meneng mist een zandigen oever en heeft vlak aan de kust voldoende diepte. De voor een haven fatale werking van fellen stroom en zand, zooals die zich te Banjoewangi voordoet, bestaat niet te Meneng, waar de zeebodem koralig is. Men behoeft maar een pier in de baai te bouwen en er een spoorbaan te leggen om een gemakkelijke verbinding te hebben van zeeschip en staatsspoorlijn. De commissie bovengenoemd stelt voor een pier van 120 meter lengte en 7½ meter breedte te bouwen en haar met den wal te verbinden door twee bruggen. Aan den vasten wal is terrein genoeg voor tolkantoor, loodsen en stationsemplace-

ment. De kosten zouden ongeveer 4½ ton bedragen, terwijl de jaarlijksche uitgaven door de inkomsten verre zouden worden overtroffen. De rentabiliteit schijnt inderdaad aan geen twijfel onderhevig en de havenbeweging is verzekerd.

Van de tegenwoordige binnenhaven te Banjoewangi moet worden erkend, dat zij voor de prauwen heel geschikt is; er is voorts tegenover het douane-kantoor een pier, waar zij kunnen laden en lossen. Dat het geheel er vrij onooglijk uitziet, beteekent minder; erger is het, dat hier heden of morgen een verwoesting kan plaats grijpen, waardoor de havenbeweging totaal onmogelijk wordt en dat tegen kleinere beschadiging altijd zal moeten worden gewerkt en geld besteed.

De pakhuizen der hier afschepende firma's liggen aan de zuidzijde der binnenhaven. Dáár gaat het laden en lossen gemakkelijker dan aan de pier, die in September 1910 gereed kwam, omdat men in de haven geen last heeft van de deining in den oostmoesson.

De bezwaren, tegen de verlegging der haven geopperd, zijn:

1°. De inlandsche prauwvaart moet te Banjoewangi blijven, waar zij goederen van Bali, Lombok, Madoera en Soerabaja brengt en er omgekeerd voor die streken laadt. In 1910 gingen er 1150 met dat doel uit en ongeveer 1160 vielen er binnen.
Dat bezwaar zal inderdaad moeten gelden, indien de transportkosten bij lossing en lading te Meneng hooger worden. Banjoewangi — het is niet te verwachten dat de heele stad zich in een aantal jaren naar Meneng zou verplaatsen — zal wel voor een groot deel de bestemming van de inlandsche koopvaardij blijven.

2°. Het is de vraag, of de groote schepen (mailschepen en Kon. Paketvaart-schepen) wel den steiger te Meneng zullen kiezen boven de reede van Banjoewangi, te meer wanneer zij hier koffie, rubber, suiker en coprah komen laden[1]).

---

[1]) Er is herhaaldelijk gewezen op de primitieve wijze, waarop te Banjoewangi vee wordt gelost. Dat zou dan voor verplaatsing naar Meneng pleiten. De manier is

Tegen dat bezwaar is aan te voeren, dat de groote schepen in den regel een goeden steiger verkiezen boven een reede. Indien mocht blijken, dat de lengte van 120 meter te gering is, zal er wel een voorziening mogelijk zijn.

3°. De oprichting van nieuwe kantoren te Meneng, vooreerst een gouvernements-tolkantoor, terwijl dat te Banjoewangi er zou moeten blijven; verder particuliere kantoren. De Ned.-Indische Handelsbank is er wel voor te vinden, maar de Ned. Handel-Maatschappij (Factorij) niet.

Het lijdt geen twijfel, dat nevens het bezwaar der inlandsche prauwvaart de tegenstand der Factorij een groot gewicht in de schaal werpt. Zij heeft te Banjoewangi belangen van byzonderen aard, immers is zij de bezitster van het Banjoewangisch prauwenveer, dat dáár het monopolie heeft. Zij kocht het in 1909 van den heer Pownall[1]), die er sedert de directie bleef voeren. Het veer beschikt over ongeveer twintig prauwen. In November 1910 scheen het monopolie te zullen eindigen, omdat de Ned.-Ind. Landbouw-Maatschappij (N.-I. Handelsbank) er 15 prauwen van het haar toebehoorend veer te Kraksaän stationneerde, welke vloot in hoofdzaak de tabak der Amsterdam-Besoeki-Tabak-Maatschappij zou laden. In April 1911 gingen de prauwen terug naar Kraksaän voor den afscheep van suiker. Een goed gevonden wisseling, zou men zeggen. Naar ik vernam, zou ze evenwel niet meer plaats hebben. De Factorij scheept te Banjoewangi o. m. de suiker af der fabriek „Kabat" (vroeger ook van de voormalige fabriek „Rogodjampi") terwijl de suikeronderneming „Soekowidi", even ten noorden van Banjoewangi vlak aan zee gelegen, zelf afscheept. Geen

---

werkelijk primitief, maar ook doelmatig. Men doet de beesten een breeden band om het lijf, hijscht ze op en laat ze zakken over boord, waar inlanders ze snel van den band ontdoen. Dan zwemmen de dieren onmiddellijk landwaarts. Ik heb het met heele troepen zien gebeuren en er is niets byzonders aan. In 1910 zijn er zoo 4334 karbouwen en 3433 runderen gelost. De veearts zegt, dat het een lekker bad is na de reis en dat de dieren er volstrekt niet afkeerig van zijn.

[1]) De heer C. H. Pownall, een Engelschman, kwam in 1874 te Banjoewangi in dienst bij de „Eastern Extension", wier onderzeesche kabel naar Australië te Banjoewangi begint. In 1900 begon de heer Pownall eigen zaken nl. afscheep en agenturen. In 1909 deed hij zijn prauwenveer aan de Factorij over.

wonder dus, dat de Factorij slecht te spreken is over een verlegging der haven naar Meneng, waardoor haar prauwenveer in deze streek geen dienst meer zou kunnen doen.

Omdat het denkbeeld van de verlegging van den staatsspoorwegdienst is uitgegaan, heeft men gemeend dat die dienst er voordeelen van zou hebben. De staatsspoor laat haar steenkolen voor de oosterlijnen gedeeltelijk naar Panaroekan brengen en lost ze daar door middel van de Panaroekan-Maatschappij[1]). Te Meneng zou de dienst het gemakkelijker zelf kunnen doen. Er zou derhalve wezenlijk een voordeel voor de S.S. aan verbonden zijn. Van bevoegde zijde vernam ik echter, dat niet daaruit het plan-Meneng is voortgekomen. Eer zou het voor haar een voordeel zijn, wanneer de haven van Banjoewangi door een ramp onbruikbaar werd. Immers zouden dan de ondernemingen der geheele afdeeling moeten aan- en afvoeren te Panaroekan. Het goederenvervoer zou op de lijn Kalisat—Banjoewangi verminderen, maar een sterkere toeneming van het vervoer op de lijn Kalisat—Panaroekan, gevolg van de noodzakelijkheid Panaroekan voor den in- en uitvoer der Banjoewangi-ondernemingen te kiezen, zou ten slotte een niet geringe extra-bate voor de S.S. opleveren.

Intusschen, het schijnt dat het plan-Meneng voorloopig niet tot uitvoering komt.

Alvorens met eenige cijfers de beteekenis der haven Banjoewangi aan te geven, wijs ik er op, dat de invoer van artikelen voor den kleinhandel ook per spoor geschiedt. Chineezen en Arabieren geven vaak aan de spoorverzending de voorkeur boven den aanvoer per prauw, omdat dan hun invoer niet onder de oogen van de belasting-commissie komt. De havenmeester toch is verplicht opgaven aan die commissie te doen, maar het spoor doet geen gespecificeerde opgave.

De volgende cijfers zijn ontleend aan de aanteekeningen van het tolkantoor:

---

[1]) Voor het brengen der kolen in de bergplaatsen der S.S., vandaar op de tenders, voor lossen en laden, repareeren van manden, prauwhuur, laad- en losloonen aan de Panaroekan-Maatschappij enz. werd in 1910 betaald ruim 40 duizend gulden. Zie *Verslag der Staatsspoorwegen* over 1910, blz. 57.

UITVOER.		1908. KILOGRAM.	1909. KILOGRAM.	1910. KILOGRAM.
Arachides		91,804	7,570	—
Cacao		40,199	53,890	53,759
Coprah		3,553,085	2,443,058	3,615,453
Kapok		—	—	2,930
Koffie in hoornschil		461,080	251,536	189,912
Koffie (andere)		84,952	11,901	8,444
Gepelde rijst		930,511	1,570,907	1,170,712
Gepelde maïs		132,231	74,578	—
Hoofdsuiker		9,566,852	11,813,065	8,401,578
Specificatie.	Engelsch Indië	9,566,042	9,439,922	2,490,081
	Australië	—	482,933	406,890
	N. Zeeland	—	828,580	—
	Hongkong	—	309,227	4,271,636
	Frankrijk	—	110,099	—
	Engeland	—	—	520,513
	Penang	—	—	408,480
	Singapore	—	—	303,865
	Nederland	810	622,304	113
Zaksuiker en melasse		745,121	376,921	2,937,690
Specificatie.	Hongkong	28,733	—	—
	Japan	716,388	—	—
	Engeland	—	—	432,339
	Eng. Indië	—	—	891,368
	China	—	—	305,168
Tabak		4,657,194	3,126,693	1,239,778
Vezels		1,328	20,048	174,550

Enkele cijfers van 1910 zouden hooger zijn geweest, indien er niet tengevolge van de aardschuiving bij Mrawan langdurige stremming van het verkeer op de lijn Kalisat—Banjoewangi ware geweest.

INVOER.				1909.	1909.
Eetwaren	Ned.	in guldens		2,924	4,791
Eetwaren	Eng.	„	„	1,545	1,749
Fabrieks- en stoomwerk-tuigen	Ned.	„	„	6,595	27,951
Idem, idem	Eng.	„	„	7,834	10,493
Idem, idem	Duitschl.	„	„	15,839	1,866
IJzer, staal, spoorstaven, lasch- en verbindings-platen voor spoorwegen	Ned.	„	„	9,200	43,915
Idem, idem	Duitschl.	„	„	6,690	53,786
Idem, idem	België	„	„	8,000	—
Kramerijen	Ned.	„	„	1,145	741
Lucifers, grosdoozen . .	Hongkong	„	„	—	1,000
Idem, idem	Singapore	„	„	7,000	14,650
Machinerieën voor sui-kerfabrieken	Ned.	„	„	9,530	14,665
Idem, idem	Eng.	„	„	5,662	3,730
Meel.	Australië	„	kilogr.	13,545	10,575
Petroleum.	N.-York	„	liters	1,540,264	1,881,844
Gepelde rijst.	Eng.-Indië	„	kilogr.	—	510,706

voorts drogerijen en medicijnen, ijzeren en stalen voorwerpen, kaas, mest, sigaren, touwwerk, uurwerken, verfwaren.

De *ontvangsten* van het tolkantoor bedroegen (afgerond op een gulden):

	1908.	1909.	1910.
Invoerrecht	6,242	3,706	3,785
Uitvoerrecht.	46,655	31,271	24,398
Accijnzen.	6,335	5,841	11,447

voorts pakhuishuur, haven- en ankeragegelden, etc., totaal 1908 *f* 61,115, 1909 *f* 43,712 en 1910 *f* 29,370.

Hoe meer gronden er in exploitatie komen, des te grooter de afscheep. De bovengenoemde cijfers zullen aanzienlijk verhoogd worden, nu de producties beginnen van de ontginningen der laatste jaren.

* * *

Het rijke vlakke land rond Banjoewangi draagt de welige cultuur van padi en cocospalm, gedreven door de inlandsche bevolking. De Europeaan heeft daarmee echter een drukke bemoeienis; hij leidt of koopt op en hij neemt haar in de laatste jaren ook wel geheel ter hand. In Banjoewangi groeit de mooiste koffie in het gebergte, maar in de vlakte treft men de mooiste padi en de mooiste klappers. Geen wonder, dat de belangstelling in die producten wies bij den Europeaan. In het noorden verwierf de Handelsvereeniging Amsterdam in 1910 een complex woeste gronden in erfpacht, groot 16 duizend bahoes, wellicht voor vezelaanplantingen bestemd. In het groote schiereiland Blambangan, ten zuiden der stad, liggen eveneens gronden, die Europeesche ondernemers hebben bekoord. Men zou er klappers kunnen telen. Maar het bleek niet gemakkelijk daar een flinke erfpacht te bekomen. De dienst van het Boschwezen ziet gaarne woeste gronden voor zich gereserveerd en misschien wil de Regeering Blambangan voor de inlandsche bevolking, welke er nog wel niet is, bewaren.

Tusschen de noordelijke en de zuidelijke streek ligt rondom Banjoewangi nog menig mooi stuk grond en de Europeanen drijven er allengs meer den klapperbouw ter wille van de veel gevraagde coprah.

De bevolking van Banjoewangi beschikt over veel padiland. De inlander kan er wel het heele jaar planten en oogsten, vaste tijden er voor heeft hij daar althans niet. Het grondbezit is veelal individueel, in heel veel kleine stukken van een en twee bahoes verdeeld. Oogsten van 40 pikol padi per bahoe zijn geen zeldzaamheid. Of de orang-tani daarvan nu ook het groote voordeel heeft? Een goed voordeel zeer zeker, maar het gróóte niet. De inlandsche landbouwer heeft hier het rijstblok in een hoek gezet, omdat de rijstpellerij het hem met de bewerking zoo gemakkelijk heeft gemaakt. Alleen in de afdeeling Banjoewangi bestaan negen rijstpellerijen (zeven van Europeanen, één

van een Arabier en één van een inlander). Op één na werken zij allen voor het rijstverbruik in Besoeki, die eene voert uit naar Europa.

Wanneer nu de padiplanter zijn product aan de pellerij eenvoudig verkocht, dan zou hij een veel grooter inkomen er van genieten dan thans het geval is. Maar zoo gaat het niet. De ondernemer eener pellerij huurt den grond, krijgt dien gemakkelijk voor *f* 17.50 per bahoe en per jaar. Hij geeft den verhuurder bibit, en deze bewerkt voor den huurprijs zijn grond. De peller houdt toezicht op den groei, opdat het product zoo goed mogelijk uitvalt. Den oogst deelen huurder en verhuurder samen en gelijkelijk; is er een tweede oogst, dan deelen zij wederom gelijk op en de verhuurder ontvangt *f* 12.50 per bahoe voor het ploegen. Tot zoover gaat het heel mooi. Maar de inlandsche verhuurder kan, zoo hij overvloed heeft, van zijn helft nog aan de rijstpellerij verkoopen en doet dat tegen den in de streek gangbaren prijs. Het is volkomen wettig, maar het is toch een exploitatie van den inlander, die zijn product tegen een veel lageren prijs verkoopt dan hij elders zou kunnen behalen.

Er is nabij Banjoewangi nog een ander die de gronden van den inlander gaarne huurt: het is de suikerfabrikant. In de afdeeling liggen de suiker-ondernemingen Rogodjampi, Kabat en Soekowidi. De fabrikant betaalt bijv. *f* 70.— per bahoe huur; dan is de inlander zijn grond 18 maanden kwijt en krijgt hij dien terug in een zoodanigen staat dat er een moeilijke bewerking noodig is. Wanneer hij nu bovendien voor de fabriek wil arbeiden, is zijn inkomen bij grondverhuur aan den suikerman voordeeliger. Verlangt hij dat niet te doen, dan is de rijstpeller hem een welkom huurder. Die laat hem padi verbouwen op zijn eigen grond. Begrijpelijk derhalve, dat het den suikerfabrikant niet heel gemakkelijk valt goede gronden in te huren, vooral niet wanneer de rijstpeller daarbij zijn concurrent wordt. Eerst wanneer de suikerfabrikant 90 à 100 gulden per bahoe betaalt, zal hij den grond gemakkelijker kunnen bekomen.

Ongetwijfeld staat met dien toestand het fiasco der suikerondernemning „Rogodjampi" in verband. De directie der „Banjoewangi Suiker-Cultuur-Maatschappij" deed in 1912 een voorstel tot liquidatie der onderneming, welk voorstel ten slotte is aangenomen, omdat zich geen verbetering in de oogstcijfers liet voorzien.

Waar de orang tani in de afdeeling Banjoewangi geen padi kan planten (bijvoorbeeld omdat hij niet op bevloeiïngswater kan rekenen), beoefent hij de klappercultuur, welke in den jongsten tijd overal in den archipel zoo in trek is. De bezitters der klappertuinen hebben veelal 5 à 10 bahoes. De boomen dragen tusschen hun zesde en zevende jaar; zoolang de boomen jonger zijn, wordt de grond ook wel met djagong, tabak, katjang en dergelijke gewassen beplant. Op een bahoe staan ongeveer 100 boomen. Bij Banjoewangie droogt de inlandsche planter zelf en in de zon, zoodat zijn coprah veel beter is dan wat elders met vuur is gedroogd. Alle coprah wordt hier opgekocht door de firma's Reiss & Co. en Behn Meyer & Co. De planters genieten een voorschot van 100 gulden per bahoe. Banjoewangi is de eenige coprah-haven van Besoeki; meest met Duitsche en Engelsche vrachtschepen wordt het product rechtstreeks naar Europa uitgevoerd.

Padi en klappers maken den Banjoewangiër rijk, d.w.z. den grondbezitter. Een uiting van de welvaart dezer streek is de drukke deelneming aan bedevaart naar Mekka. De gouvernements-ambtenaar reikt den bedevaartganger geen reispas uit zonder een bewijs te zien van diens welvaart. Het toonen van de vereischte som (*f* 500.—) zegt niet veel, omdat ieder dat kan met hulp van anderen, maar de passage bedraagt al ongeveer *f* 160.—.

* * *

Evenals elders, waar de gesteldheid der kust het toelaat, vindt men nabij Banjoewangi een weinig visscherij, uitgeoefend door de bewoners der desa's aan de kust; een visscherij van bescheiden beteekenis, ten deele voldoende aan de behoefte der streek, een visscherij in den trant van die te Ploeger (blz. 12). Er schijnt echter kans te bestaan, dat uit de visscherij in de Pangpang-baai, ten zuiden van Banjoewangi, veel meer zal groeien dan wat ze nu nog is.

De bevolking van Banjoewangi vischt van ouds slechts met de lijn. Maar er kwamen in die zeer vischrijke baai wel menschen van de Kangean-eilanden met netten. Slechts op kleine visch was hun jacht gemunt, aangezien de netten voor grootere niet sterk genoeg waren. De Pangpang-baai is beschut tegen oosten-, westen- en zuidenwinden. Meest kwamen de visschers tegen het eind van den westmoesson en

bleven ongeveer vier maanden. Elke prauw ving per dag voor een waarde van 20 tot 60 gulden aan visch, welke gewoonlijk aan opkoopers te Banjoewangi werd verkocht, die ze weer dieper het binnenland inzonden.

Een paar jaar geleden kwam aan de Pangpang-baai een Europeaan zich met visscherij inlaten, iemand, die zich voordien reeds te Probolinggo met visscherij had beziggehouden. Te Probolinggo bleek het moeilijk een goede contrôle te houden op de visschers. Immers gingen zij daar verschillende richtingen uit om te visschen, maar, daardoor aan toezicht onttrokken, verkochten zij van hun vangst wel in open zee en hadden dat geld niet te verantwoorden.

In de Pangpang-baai, een aan drie zijden besloten waterruimte, is contrôle gemakkelijker.

Onze Europeesche visscher bevond, dat er met kleine netten werd gevischt en uitsluitend op kleine visch. Zijn eerste bezigheid was dus de netten te vergrooten en de bevolking te bewijzen, dat zij, zonder haar manieren prijs te geven, met grootere netten kon visschen en dan meer succes had. Om zijn proeven, openbare lessen zou men ze kunnen noemen, te kunnen nemen had hij eenig volk van Probolinggo meegenomen.

Thans heeft hij inderdaad een soort maatschap met zijn volk. Want het krijgt geen arbeidsloon, doch een deel der opbrengst. Hij trachtte van den beginne aan zooveel mogelijk inheemsche manieren te volgen, en leefde eenigszins met de menschen mee. Resultaat is niet uitgebleven.

Het spreekt van zelf, dat die visscherij aan de Pangpang-baai kan worden uitgebreid door er een drogerij, een rookerij en dergelijke aan te verbinden. Tot dusverre wordt er alleen visch voor het onmiddellijk verbruik verkocht, te Moentjar of te Banjoewangi. De Europeaan wil dat ook wel en heeft zich tot dat doel al geruimen tijd geleden tot de Regeering gewend met het verzoek om een beperkt monopolie voor de visscherij aan de Pangpang-baai. Een beperkt monopolie, aangezien de verzoeker alleen de uitsluiting van andere Europeanen van de visscherij aldaar vraagt.

Hoe het met dat verzoek gaan zal, is nog niet zeker. Maar wel werd bekend, dat eenige maanden later enkele heeren te Soerabaja ook het verzoek om een monopolie voor de visscherij aan de Pang-

pang-baai hebben gedaan. Zij deden dat eigenlijk voor een Noorsche maatschappij, die grootsche plannen schijnt te hebben. Want er zou met Noren worden gewerkt en de inlanders zouden zijn uitgesloten. Het Noorsche monopolie wil een volstrekt monopolie zijn. Er zou dan een fabriek komen voor het conserveeren van visch, voor de fabricatie van traan enz.

Het uitsluiten der inlandsche visscherij in de Pangpang-baai kan bezwaarlijk een verdediging vinden. Hierboven is nu gewezen op een goeden weg, waarlangs de inlandsche visscherij kan worden ontwikkeld. Die ontwikkeling schijnt alleen mogelijk door den steun van Europeesche practici. Het wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van de zeevisscherij is zeer toe te juichen, maar het zal geen directen invloed hebben op de inlandsche bevolking. De Europeaan echter, die den omgang met den inlander verstaat, is de welkome tusschenpersoon en door zijn toedoen zal de inlandsche visscher van de verkregen gegevens leeren profiteeren.

Te Besoeki en te Panaroekan bestaan ook kleine inlandsche visscherijen, welke evenzeer voor ontwikkeling vatbaar zijn. Practische voorlichting, welke op haar beurt steunt op het gehouden onderzoek, voorts deskundig toezicht en eindelijk een credietverstrekking zijn de middelen tot die ontwikkeling.

Volgens het onderzoek naar de mindere welvaart telde het gewest Besoeki in 1903 aan visschers 160 man; er waren 1313 eigenaren van prauwen, onder welke vaartuigen slechts 148 majangs (een groot visschersvaartuig) waren.

Al is er op de „vooropgestelde meening van den enormen vischrijkdom der tropische zeeën" veel af te dingen, door het methodisch onderzoek is bewezen, dat vooral in straat Bali vischterreinen zijn, voor de trawlvisscherij loonend[1]).

* * *

In het reeds genoemde request van ingezetenen der afdeeling Banjoewangi wordt gesproken van een rassenhaat, die zou bestaan in deze afdeeling tusschen Madoereezen en Javanen. Het woord „rassenhaat"

---

[1]) Treub: Landbouw 1910, pag. 100.

is waarschijnlijk hier te krachtig; er bestaat een zekere afkeer, bij den Javaan sterker dan bij den Madoerees, een verwijdering, omdat vooral de Javaan afstand bewaart.

Het is niet gemakkelijk in deze afdeeling een begrip te krijgen van de samenstelling der bevolking. Men spreekt hier van Madoereezen, Javanen en Blambangers en juist omtrent het onderscheid tusschen Javanen en Blambangers bestaat geen klaarheid. Blambangers zijn, voor zoover ik het begrijp, van ouds gevestigde Javanen, onder wie herinneringen voorkomen aan het oude volk, dat in Java's zuidoosthoek in de 17e eeuw een rijk had, een Hindoe-rijk, verwant aan Bali. Dat Hindoe-rijk is door zijn westelijke Javaansche naburen ten onder gebracht. In verschillende oorlogen, door epidemieën en vulcanische uitbarstingen zijn land en volk geweldig geteisterd, waaraan wordt toegeschreven, dat hier zoo weinig ruïnen en resten worden gevonden. Volksaard en volksinstellingen bleven onder het kleine getal nog leven, dank zij de nabijheid van Bali, maar dat leven is voortdurend minder waarneembaar geworden, naarmate de Javaansche veroveraars zich meer vestigden.

Onderscheiden kunnen worden de oud-Javanen van Banjoewangi, de echte Banjoewangiërs alzoo; verder de later gekomenen, immigranten zelfs der laatste jaren; eindelijk de Madoereezen, die zich reeds in de 18e eeuw hebben gevestigd en wier aantal met de jaren een weinig groeide. Bij Badjoelmati vooral en verder om den noord der afdeeling liggen Madoereesche desa's, vrij streng afgescheiden. In de stad Banjoewangi wijst men ook een bepaalde kampong aan, waar de Madoereezen met een aantal Boegineesche visschers wonen. Dergelijke plaatsen zijn het, waar de afscheiding van Javaan en niet-Javaan sprekend is, evenals in de desa's der echte Banjoewangiërs of, wil men, Blambangers. Omdat het getal gevestigde Madoereezen niet groot was en de meerderheid der Madoereezen toch altijd, zij het voor kort, terugkeerden bij hun families op Madoera, bleef Banjoewangi gerangschikt onder de Javaansche landstreken.

Geheel in tegenstelling daarmee benoemde de Regeering in 1893 voor het eerst, ter vervulling eener vacature, een Madoerees tot regent. De man bleek daar ongeschikt, werd overgeplaatst naar Probolinggo en in Banjoewangi vervangen door een Madoerees, die er gebleven is

tot zijn dood in 1911. Deze benoeming week af van het voorschrift in het Regeerings-Reglement (art. 67), dat, „zooveel de omstandigheden het toelaten, de inlandsche bevolking wordt gelaten onder de onmiddellijke leiding van haar eigene, van regeeringswege aangestelde of erkende hoofden".... Blijkbaar meende de Regeering met haar benoeming geheel in de lijn te zijn van den groei der bevolking en was zij van oordeel, dat het Madoereesche bestanddeel de rest zou overvleugelen.

De benoeming is gebleken een misgreep te zijn geweest. Alhoewel na de regentsbenoeming elke gelegenheid werd gebruikt om de hoogere inlandsche ambten in de afdeeling te geven aan Madoereezen of aan Javanen, die een langen diensttijd in Madoereesche streken achter den rug hadden, heeft het inlandsch bestuur in de afdeeling al de jaren van het regentschap van Raden Toemenggoeng Pandji Koesoemo Negoro niet het vereischte gezag kunnen oefenen. Dat is tot schade der afdeeling geweest, de fout der benoeming heeft zich van stonde aan gewroken. Het is een treffend voorbeeld van het gewicht der benoemingen onder het inlandsch bestuurcorps, een voorbeeld dat de Regeering voor oogen mag houden, nu zij daarin een min of meer nieuwen koers wil nemen en niet meer als een zeer groot gewicht geboorte-adel en landaard in de schaal wil leggen doch kunde en ontwikkeling. Gaat kunde gepaard aan de kenmerken, welke de bevolking hoog stelt, dan mag de Regeering zich met haar candidaten gelukwenschen. Maar anders bedenke zij, dat niet in elke afdeeling de nieuwe koers tot een goede uitkomst leidt.

Het Madoereesche, misschien wel geschoolde, inlandsche bestuur stond veel te ver van de Banjoewangische bevolking. Waar juist de leiding door overreding moet worden gegeven, waar de overreding pas mogelijk is als zij komt van hoofden tegen wie men opziet, daar luisterde de Banjoewangiër ganschelijk niet naar zijn regent en diens Madoereesche ondergeschikten. De hoofden hadden met de desalieden geen voeling, omdat zij het vertrouwen niet bezaten. Wanneer de regent zijn feestelijke recepties hield, bleef de Javaansche adel, zelfs wanneer een bepaalde uitnoodiging was gedaan, ver van de kaboepaten. Dat de regent het in weerwil van dien toestand zeventien jaren kon uithouden, weerspreekt niet den ernst der feiten, want het is bekend

genoeg dat de Regeering een eenmaal aangestelden regent noode verwijdert en dat een resident slechts in het uiterste geval op de verwijdering zal aandringen.

De Banjoewangiër heeft zijn goede en kwade eigenschappen. De bevolking, die zich de oude gezetene weet en hier en daar nog vage kenmerken van den Blambanganschen volksaard bewaart, is niet toeschietelijk. Zij toonde zich koppig in het behoud van gewoonten en manieren en traag in de vervulling van bepaalde plichten. De Blambanger heeft zijn volkstrots en verbergt dien niet; de grens van zijn eerlijkheid ligt verder dan die van Javanen elders. Het is niet gemakkelijk iets van zijn desaleven te weten te komen, maar zij die het leerden kennen, vonden er kenschetsende byzonderheden. Zoo zijn de kinderen al vroeg onafhankelijk en volgen noch in den arbeid noch bij de keuze voor het huwelijk den wil der ouders. In de Blambangansche desa slapen de jongens bij de ouders thuis. Niet alzoo de meisjes. Een groepje vriendinnen hebben een gemeenschappelijk nachtverblijf midden in de desa onder de hoede van bejaarde menschen. Bezoek van mannen komt niet voor, want volgens de algemeene opvatting zou het een lafheid zijn daar binnen te dringen.

TIENDE HOOFDSTUK.

NAAR HET IDJEN-GEBERGTE.

HAEC erat in votis! En waarlijk, dat is ook een genieting, welke altijd mag worden gewenscht, begeerd. Weinigen zijn uitverkoren, omdat de tocht van Banjoewangi naar het Idjen-gebergte met zijn hoogvlakte en zijn beroemd kratermeer vooreerst een byzonder zware tocht is en ten tweede niet kan worden ondernomen zonder de hulp van de particulieren, die op de helling van het gebergte hun dagelijksch werk verrichten in stilte en eenzaamheid. Hier geen hôtels, zelfs geen herberg; hier geen huurwagentjes of iets dat het tourisme zou bevorderen. In de mysterieuse pracht van Java's oostelijkst gebergte is voor den gewonen reiziger geen plaats. Hij kan er met tochten, uitstapjes noch toertjes die eigenaardige welvaart en... beschaving brengen, welke elders op Java de naïveteit van het binnenland al lang hebben verstoord. Wanneer, ter wille van de bevordering van het vreemdelingenverkeer, Australiërs en Britten van het westen zijn rondgeleid van Batavia tot den Tenger, is het welletjes geweest. Het hoogste schoon van Java moet zooveel mogelijk blijven onberoerd.

Van Banjoewangi gaat de rijweg eerst zuidwaarts en tusschen velden door, waar padi en suikerriet elkander opvolgen. Dan richt hij zich naar het westen en noordwesten, hij voert den reiziger langs Soekaradja waar de assistent-resident van Banjoewangi zijn woning heeft. Terwijl hij nu voortdurend klimt, slingert hij zich door een landschap dat aldoor mooier wordt. Langs diepe ravijnen stijgt hij tot waar de pasangrahan *Litjin* zich hoog verheft. Het is een simpel verblijf voor den rondtrekkenden ambtenaar, maar de keurigste stof-

feering ligt buiten. Het uitzicht toch op Banjoewangi's velden en op straat Bali zal men niet moede worden. De pasangrahan ligt op den zuidoostenlijken voet van den berg Ranti, een top van het Idjen-gebergte. Hier, op een hoogte van 437 meter, eindigt de rijweg en vangt het paardenpad aan. Het gaat langs *Tamansarie*, een aardige woning, die de belangstelling sterker wekt, wanneer men weet dat zij toebehoort aan den heer T. Ottolander, den senior der Banjoewangi-planters, voorzitter ook van het Ned.-Indisch Landbouw-Syndicaat, een man van een lang en veelbewogen plantersleven [1]).

De heer des huizes was, toen ik op Tamansarie kwam, ten behoeve van de belangen der Indische cultures op reis — zooals dat wel het grootste deel van het jaar het geval is. Maar het was wel te zien, dat in dat kleine landhuis een groote binnenlandsche eenvoud wordt betracht. In de werkkamer vond ik een verzameling boeken en geschriften, waarin de voorkeur van den bezitter uitkwam voor plantkunde en Indische cultuurzaken, maar ook voor wereldgeschiedenis, godsdienst en zending.

* * *

Bij Tamansarie behooren eenige bahoes met koffie beplant. Van oneindig meer beteekenis zijn de rijstvelden, in deze streek onder toezicht van den heer Ottolander bebouwd. De statistiek der padicultuur is nog altijd niet volledig. Niet zeker kent men de maximale opbrengst, onder de beste omstandigheden van de eenheid van oppervlak te bekomen. Men weet dat een opbrengst van 60 picol per bahoe zeer hoog is, maar onzeker is in hoeverre dat cijfer de mogelijke maximale opbrengst nabijkomt [2]).

Het kan dus zijn nut hebben iets van de resultaten mee te deelen, welke in een prachtig rijstland als Banjoewangi onder toezicht van een ervaren Europeeschen planter zijn verkregen.

Het complex is groot 8 bahoe, liggende op 500 meter zeehoogte. In het oogstjaar 1909/1910 bedroeg de totale opbrengst 346 picol droge padi of gemiddeld 43 picol per bahoe.

---

[1]) Over dezen merkwaardigen man wordt in hoofdstuk 12 meer meegedeeld.
[2]) Treub: Landbouw. Amsterdam 1910, p. 47.

T. OTTOLANDER IN DE SAWAH'S BIJ TAMANSARIE.

De onkosten per bahoe, omvattende dus het plantklaar maken, het planten, onderhoud, oogst en padjeg (belasting), beliepen bij een daggeld van 35 cent voor mannen, van 20 en 25 cent voor vrouwen, 86,80 gulden.

De opbrengst in den duren tijd was *f* 4.— per picol droge padi, in den goedkoopen tijd *f* 2.50; zoodat in den duren tijd een nettowinst van *f* 85.40 en in den goedkoopen van *f* 20.90 werd verkregen.

Van één bahoe padi werd verkregen 25,8 picol rijst. Het stamploon was *f* 1.— per picol, de plaatselijke verkoopprijs *f* 6.—. Het brutoprovenu per bahoe was dus 25,8 × *f* 5.— (*f* 6.— *f* 1.—) = *f* 129.—. Na aftrek der onkosten *f* 86.60 bleef als winst per bahoe *f* 42.40.

Hieronder volgen enkele cijfers omtrent een vergelijkende proef met rijstvariëteiten in den selectietuin te Buitenzorg[1]). De proef werd gedaan met 14 variëteiten, voor elke variëteit had men een stukje grond van bijna $^1/_{20}$ bahoe.

De opbrengsten waren, berekend per bahoe, 57,9, 50,5, 53,3, 50,6, 51, 49,4, 45,9, 40, 45,5, 49, 43,4, 47,8, 51,4 en 35,6 picol droge padi.

Deze opbrengstcijfers zijn voor het meerendeel hooger dan die van Tamansarie, maar men verlieze niet uit het oog, dat elke variëteit maar een klein stukje grond had. Proeven op zoo'n geringe schaal vallen in den regel mooier uit dan wezenlijke cultuur op grootere oppervlakten. Immers wordt gemeenlijk aan proeven meer zorg besteed dan aan de cultuur zelve. Terecht besluit de verslaggever zijn verslag aldus: „Uitdrukkelijk meenen wij nog te moeten waarschuwen tegen generaliseering. De verkregen uitkomsten kunnen o. i. slechts gelden voor de op ons proefveld heerschende omstandigheden. Elders zouden misschien geheel andere uitkomsten worden verkregen".

Op de Pamanoekan- en Tjiassem-landen werd in 1911 in het best geïrrigeerde district op 2808 bahoes gelukte sawahs nog geen 24 picol droge padi per bahoe[2]) verkregen.

---

[1]) Teysmannia, 22e deel, 1911, p. 662.

[2]) Zie mijn „Pamanoekan- en Tjiassem-landen", Batavia 1912, pag. 72.

Omtrent de cijfers van Tamansarie moet ik nog doen opmerken, dat de opbrengst van 43 picol droge padi per bahoe betrekkelijk gering is. Zij betreffen vooreerst een ongunstig rijstjaar; de cijfers van Buitenzorg en van de Pamanoekan- en Tjiassem-landen zijn van een beter jaar. Over 1908-1909 werd als gemiddelde op Tamansarie behaald 52 picol per bahoe. Op enkele stukken werd daar wel eens 82 picol per bahoe verkregen. Er zijn zoovéél factoren, die de opbrengsten beheerschen. Hoe grooter het complex is, des te meer kunnen er minder goede gronden in voorkomen.

In de tropen is rijstcultuur zeer mooi. Met practisch beleid en wetenschappelijke hulp kan in die cultuur in korten tijd veel worden bereikt. De Javaan is echter van voorschriften, hoe goed ook, niet gediend. Zonder een weinig gevoelden dwang van deskundige zijde zal hij zijn padi nooit cultiveeren in de mogelijke hoeveelheid en in de mogelijke qualiteit.

De gemiddelde opbrengst van de sawahs der bevolking bedraagt in het rijstland Banjoewangi 35 picol droge padi per bahoe.

Niet bemoedigend klinkt het jaarverslag over 1911 van de Vereeniging tot bevordering van Landbouw en Nijverheid te Djember, waar het over de padi zegt: [1])

„De padicultuur is een cultuur, byzonder voor den inlandschen landbouw geschikt. Het is alleen jammer, dat de inlander wat indolent en onkundig is uitgevallen, zoodat hij er niet uithaalt wat er uit te halen is. Hij ploegt niet op tijd en niet voldoende, is vaak ten achter met het planten en is met het onderhoud onverschillig, zoodat men vaak sawahs vindt waar het onkruid de padi overgroeit. Verstand van wisselbouw heeft hij niet, of hij is er te indolent voor om die toe te passen. Het resultaat is achteruitgang der gronden, vermindering van productie".

* * *

Het breede pad vervolgend, bereikt men spoedig de onderneming *Djamboe* der „Cultuur-maatschappij Lidjen". Eer men er is, moet men over de kali Setjawan, wat geen bezwaar zou opleveren indien

---

1) Publ. Ned.-Ind. Landb.-Synd., 4e jaarg., afl. 25, pag. 790.

er iets was dat op een brug gelijkt. Een brug wàs er eenmaal. Zij is tengevolge van den bandjir verdwenen en, omdat een mensch het wel bestaat te voet of te paard door de bedding te gaan, welke ongeveer vijf meter beneden het pad ligt, heeft men aan vernieuwing voorloopig niet gedacht.

Djamboe is 1550 bahoes groot, waarvan 800 beplant en wel 434 met Robusta en Hevea, 366 met Java-koffie en tusschenplanting van Robusta. De onderneming werd in 1890 geopend, de Hevea werd in 1907 geplant.

Sedert 1895 is de heer Bresser hier administrateur. Hij is een van de goede kenners dezer streek en heeft, zooals hierachter zal worden aangetoond, zijn kennis ook dienstbaar gemaakt aan het belang der noordelijk van het Idjen-gebergte gelegen landen.

Vlak ten zuiden van het gebergte ligt de onderneming *Bajoe-lor*, die in 1911 in handen kwam van de te Brussel gevestigde „Ned.-Indische Rubber- en Koffie-Cultuurmaatschappij". Oostelijk daarvan strekt zich de onderneming *Tamangloegah* uit; een weinig verder noordoostelijk *Pakoeda;* daarnaast wederom oostwaarts *Djamboe* en *Bendo*. Het vijftal vormt een kleinen boog op het zuiden en zuid-oosten van het Idjen-gebergte. Het vochtige klimaat heeft hier doen besluiten de Java-koffiie te verwisselen met Robusta.

* * *

Het is een zware tocht van Djamboe uit het gebergte te beklimmen en de Idjen-hoogvlakte over te steken. Echter valt het zwaarder dien tocht te beschrijven. De geweldige natuur te schetsen, is niet het werk van een gewoon mensch, zelfs niet van een wel artistiek aangelegd mensch. Die schets vraagt het vermogen van den echten kunstenaar, die eenvoudig en met een innige waarheidsliefde zijn indrukken weergeeft. Bovendien zou hij zich niet mogen bepalen tot een lyrische ontboezeming, doch de resultaten moeten gebruiken waartoe het natuuronderzoek op het Idjen-gebergte is gekomen. In de volgende bladzijden wordt beproefd een korte beschrijving van een tocht naar den Kawah-Idjen en over het plateau.

De weelde van het breede paardenpad, dat van Litjin naar de ondernemingen Djamboe en Bendo leidt, moeten wij aanstonds missen; wij

vergenoegen ons met het pad tusschen de tuinen der perceelen en, hebben wij die achter den rug, dan wordt het een pad in het bosch. Aanvankelijk is hooge bamboe het meest voorkomende gewas. Het staat er in stoelen en de natuur zorgde voor een plantwijdte zóó regelmatig, dat het is alsof men langs zuilengalerijen van bamboe gaat die op het pad uitloopen. Het is grauw en somber in den vroegen ochtend, het bosch doet vochtig aan en het heeft geen andere opmerkelijkheid dan de grillige veelheid en stand van bamboe, boomen en varens, het geluid van een enkelen vogel en van den stap der paarden die, het lijf rekkend, hun pad zoeken.

Hoe hooger wij komen, des te meer wordt een verandering in het bosch zichtbaar. Het gewas wordt hooger, kolossaler. Het is een oerwoud van geweldige reuzen, 60 à 70 meter hoog, waaronder een verwarring van lianen en varens en op de stammen heerlijke orchidaeën. Op een hoogte van ongeveer 1600 meter verschijnen de tjemara's, slank en fijn, en zij worden talrijker nu wij op het zadel zijn tusschen den Ranti en den Merapi. Het is een verrassing, het bosch hier nu en dan afgebroken te vinden door kleine vlakten met hoog gras en varens. De kleine vlakten zijn de aankondiging der groote, welke Ongop-Ongop heet en op een hoogte ligt van 1870 meter.

De grasvlakten zijn ontstaan na verschrikkelijke gebeurtenissen, door den vulkaan veroorzaakt. De uitbarsting van 1817 heeft groote watermassa's door de kloven gejaagd, water gemengd met zand en asch, waardoor de plantengroei tot beneden Ongop-Ongop werd vernietigd. De graswildernis en de tjemara's moeten zijn ontstaan na 1817[1]). Junghuhn beschouwde Ongop-Ongop als een hoog zadel tusschen den Ranti en den Merapi.

Thans slaan wij noordwaarts af en nemen den klim naar Kawah-Idjen, den krater met het geheimzinnige meer. De klim tot een hoogte van 2100 meter is voor den ongeoefende zwaar in de fijne lucht. Nabij den rand staat een pondok, een huisje waar men zijn bed kan spreiden, indien het op aanvraag bij het bestuur te Banjoewangi geopend is. Het lijkt (op een afstand) wel poëtisch daar te overnachten, maar men stelle zich het behelpen en ontberen niet te gering voor.

---

1) Junghuhn: Java, deszelfs gedaante etc., Amst. 1850, dl. 3, p. 990.

Junghuhn zat daar 's avonds — en toen zal er nog wel geen huisje zijn geweest — bij een kaarslicht op te teekenen wat hij overdag had gezien. En wanneer zijn handen verstijfden van de kou, stond hij op en voegde zich bij de Javanen, die hem onder bevel van den petinggi (desahoofd) van Litjin hadden vergezeld. Zij zaten bij hun vuren, sommigen sliepen, anderen luisterden naar de verhalen van de uitbarsting in 1817 en Junghuhn luisterde mee[1]).

Ziedaar een romantische nacht of tenminste een romantische beschrijving. Daarop hebben wij, die er 's morgens om tien uur waren, ons niet kunnen vergasten. Maar wij genoten volop van het prachtig uitzicht op de bergtoppen noord en west, op den Raoeng, den Soeket, het Kendeng-gebergte, den Koekoesan of Ringgih. Wij troffen het verrukkelijk spel der wolken in het zuiden, grijze en grijs-witte geglooid over elkander, en verder de blinkend-witte als wol en als zeeschuim gekruifd. Elders zou men meenen een zee beneden zich te zien met groote schotsen en besneeuwde toppen. Ver over het wolkenspel heen lagen in de diepte het land en de waterzee. En menigeen die, dat wondere panorama genietend, de tjemara's zoo vreemd hoort ruischen, beleeft op deze plek oogenblikken van nooit gekende aandoening.

Alvorens naar den kraterwand te gaan een korte schets van de ligging der bergen. Men denke zich een cirkel, waarvan de zuidelijke boog is het Idjen-gebergte met van west tot oost de toppen Soeket 2946 M., Tjampid 2338 M., Ranti 2618 M., Merapi 2799 M. Van hier liggen in een boog om het noorden de Pawenen 2180 M., Koekoesan of Ringgih 1993 M. en het Kendeng-gebergte. Tusschen het Kendeng-gebergte in het noorden en het Idjen-gebergte in het zuiden ligt het Idjen-plateau. De Kawah-Idjen nu (kawah beteekent krater) is gelegen ten westen van den Merapi, ten zuiden van den Pawenen en ten zuidoosten van de hoogvlakte.

Van de pondok naar den kraterwand gaande, een kleinen afstand, geniet men ten volle het uitzicht op de hoogvlakte, één lichtgroene massa met hier en daar boschjes en bezaaid met grazige heuveltjes.

---

[1]) Hij verhaalt in zijn boek de uitbarsting in Januari en Februari 1817, puttend uit de mededeelingen van ooggetuigen en van ambtelijke zijde. De bewoners van Banjoewangi en de assistent-resident met zijn archief stonden gereed om in prauwen de stad te verlaten.

Eindelijk staan we op den wand en aanschouwen in de diepte het meer. Het is een onuitsprekelijke gewaarwording. Men staat daar op een hoogte van 2200 tot 2300 meter in een ontzettende stilte. De rotsige wand is verschrikkelijk van naaktheid en het is of een geheimzinnige macht daarin een veelheid van kleuren en tinten schiep, koper, grijs, rose, geel en groen. Alles ademt zwavellucht. In de diepte het rimpellooze groene meer, van een gansch ander groen dan de Italiaansche meren. In den oostelijken hoek stuwen solfataren dikke kolommen witten rook op, maar men hoort boven op den wand het zieden en zuchten niet.

Het is merkwaardig, dat de hoogte van den wand zoo verschillend is geschat. Op den schijn afgaand schreef Junghuhn, dat de wand bijna lood recht naar het meer daalt. Het is zóó schijnbaar slechts, dat men een steen met alle kracht van de wand geworpen niet kan zien vallen. Met datzelfde gezichtsbedrog moet worden rekening gehouden, wanneer men de diepte schat. Junghuhn schatte haar op 300 voet, een der beste kenners van dit gebergte hield den afstand voor een van 500 meter. Betrouwbaar zal wel zijn wat het onderzoek van geologen[1]) heeft opgeleverd. Volgens dat onderzoek is de Kawah-Idjen een werkzame krater, welks rand ellipsvormig is met een uitbuiging naar zuid. Van west naar oost meet hij 1200 meter, van noord naar zuid 1000 meter. De hoogste punten van den kam liggen op 2380 meter boven zee. Het meer ligt op 2120 meter, is van west naar oost 900, van noord naar zuid 520 meter.

Junghuhn schreef, dat het meer geen oever heeft en dat het „ontoegankelijk" is. Volgens Verbeek en Fennema, was de diepe kloof aan de westzijde, waar het riviertje Banjoe Pait zijn oorsprong neemt, niet te bereiken. Inderdaad ondervonden wij, dat de afdaling van den kraterrand naar het meer heel zwaar is, al is zij maar 250 meter. Oneindig zwaarder is de klim terug. Niettemin werd die tocht door sommigen wel ondernomen. Hij loont de moeite, omdat men dan kan kennis maken met eenige eigenaardigheden van het meer.

---

1) Verbeek en Fennema: Geologische beschrijving van Java en Madoera. Amst. 1896, dl. 1, p. 81 e. v.

Een landschapsbeschrijving rond Idjen en Raoeng vindt men in Veth: Java, 2e uitgave, dl. 3, p. 573 e. v.

Na afdaling is het mogelijk de groote solfatare in den zuidhoek te zien. Hoe diep het meer is, weet men niet; de een zegt 200, de ander 300 meter. De verdamping van het water bedraagt een schijf van 5 cM. per etmaal. Er is een geweldige echo tusschen de wanden. Het water is zoo zuur, dat het bijna niet in den mond kan worden gehouden[1]); vandaar dat Junghuhn het een aluinmeer noemde. Een stuk goed, eenige minuten in het water gehouden, kan men na droging zonder eenige moeite in flarden trekken. De verklaring lijkt eenvoudig, want de kleur van het meer zegt al, dat er een groote hoeveelheid zwavelzuur in het water aanwezig moet zijn.

Zoo heel eenvoudig is de verklaring echter niet. Om redenen, waarop elders in dit boek zal worden teruggekomen, — zij staan in verband met de moeilijkheden, waarmee de suikeronderneming *Assembagoes* in vroeger jaren had te worstelen — is het water scheikundig onderzocht[2]).

Men had opgemerkt, dat het water een scherp samentrekkende werking heeft; dat vee, na ervan te hebben gedronken, ziek wordt en soms sterft; dat padivelden, door het zure water overstroomd, te niet gaan en jong suikerriet op de velden in enkele dagen sterft. De samenstelling werd in 1893 bevonden te zijn als volgt, op 100,000 deelen berekend:

Verdampingsresidu (bij 180° C. gedroogd)	97,96
Kiezelzuur (S_iO_2)	7,22
IJzeroxyde + aluinaarde	7,32
Kalk (C_aO)	11,95
Magnesia (M_gO)	7,22
Kali (K_2O)	2,46
Natron ($N_{a2}O$)	10,78
Zwavelzuur (SO_3)	38,58
Chloor	17,16

[1]) Een bijnaam van Batara Sjiwa is Nila Kanta = Blauwnek. Die naam zou gegeven zijn na het drinken van een slok uit het meer, welke slok dadelijk weer werd uitgespuwd. Zie het Handboek van Insulinde, Amst. 1910, blz. 227 noot.

[2]) Archief voor de Java-suikerindustrie, 15 April 1896. Hier vindt men een artikel van dr. H. Winter: Twee verdere gevallen van onvruchtbaarheid bij suikerrietgronden. Een onderzoek van het water, genomen uit de Banjoe Pait dicht bij den oorsprong, is door E. Ziessler, assistent van het chemisch laboratorium der bergacademie te Freiberg, verricht. Zie Verbeek en Fennema, t. a. p. Ook Junghuhn liet in 1845 het water uit de Banjoe Pait onderzoeken door Aug. Waitz te Semarang.

Deze bestanddeelen, aldus leest men in het aangehaalde artikel, kan men zich op de gebruikelijke wijze voorstellen als vereenigd tot de volgende verbindingen:

Calciumsulfaat	29,02
Magnesiumsulfaat	16,68
Magnesiumchloried	3,95
Kaliumchloried	3,89
Natriumchloried	20,34
IJzer- en aluminium-oxyde	7,32
Kiezelzuur	7,22
Zwavelzuur (SO_3) gebonden aan ijzer- en aluminium-oxyde	10,39
Vrij zuur	sporen.

Aan de westelijke zijde van het meer loost het zich in een riviertje, de merkwaardige Banjoe Pait. Het zal wel niet vaak voorkomen, dat juist aan den oorsprong eener rivier de menschenhand een sluis bouwde. Het is hier het geval. Men vindt een eenvoudige sluis met vier schuiven en daarmee wordt de toevoer uit het meer volkomen geregeld[1]). Het riviertje vinden wij straks terug, maar thans verlaten we de Kawah-Idjen en vervolgen den tocht over de hoogvlakte.

De gewone weg van Banjoewangi naar Panaroekan, door den inlander gebruikt, loopt over Litjin, Ongop-Ongop, de hoogvlakte en over den Kendeng-rug. De groote rijweg, die noordwaarts over Badjoelmati naar Soember Waroe gaat en daar ombuigt naar het westen, om de kustlijn te volgen, is voor hem, den voetganger bij uitnemendheid, van weinig nut.

Spoedig liggen onafzienbare velden van hoog alang alang voor ons. Schaarsch worden de kleine boschjes. Zoodra het ruwe gras begint, vernauwt zich ons pad; het is niet breeder dan drie decimeter. Het alang alang is zoo hoog, dat man en paard er tusschen verdwijnen. Men ziet niets meer; de tocht is uiterst vermoeiend; de voet in den stijgbeugel raakt herhaaldelijk verward in het dichte gewas en wordt

[1]) Waartoe dat noodig is, wordt meegedeeld in het hoofdstuk „In de afdeeling Panaroekan", waarin de suikerfabriek Assembagoes ter sprake komt.

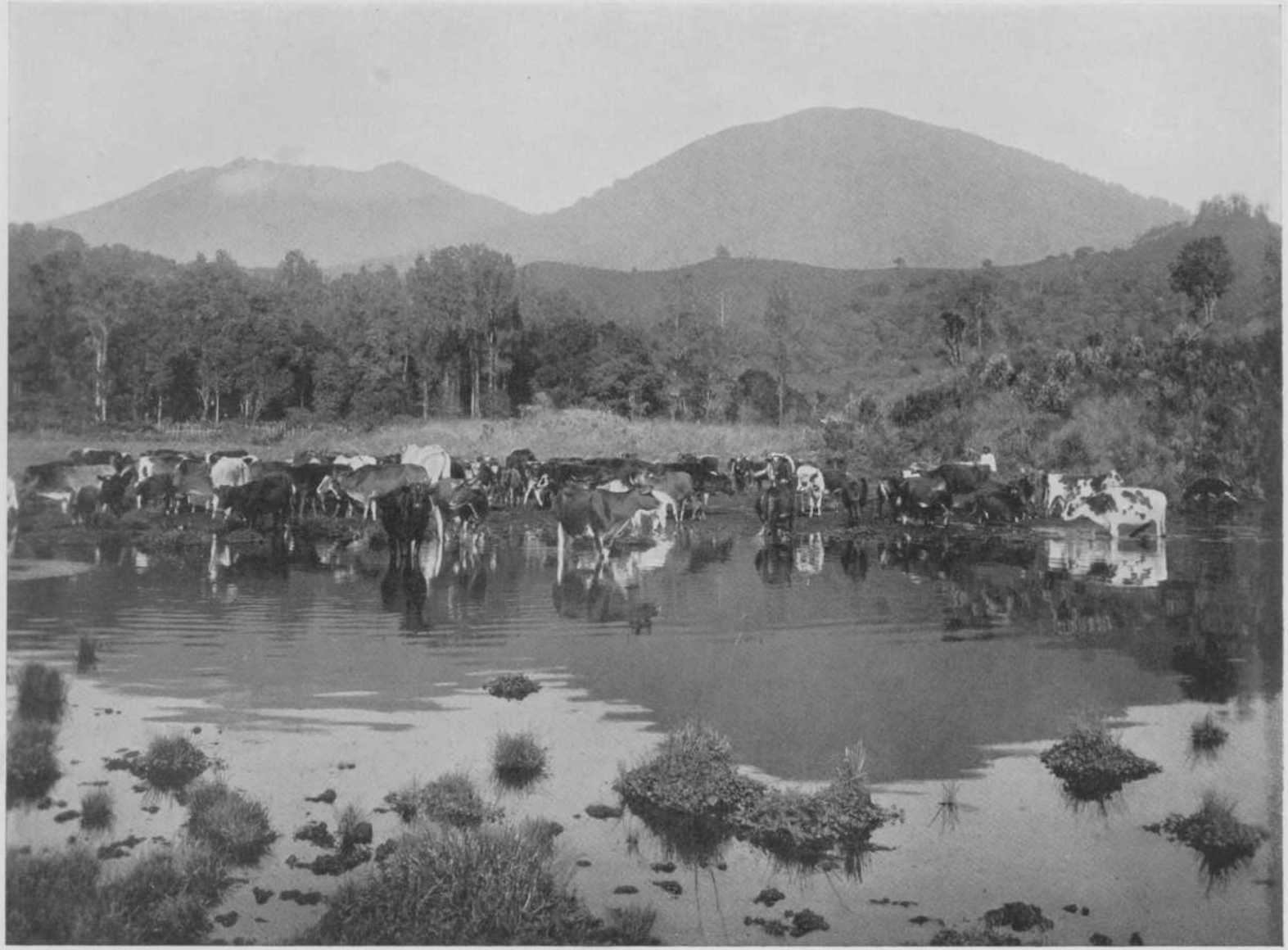

VEETEELT-ONDERNEMING DJAMPIT.

door het paardje, dat rustig voortgaat achter den gids, niet zonder pijn losgetrokken. De vreugde van den reiziger daalt midden in het plateau tot beneden vriespunt, ook al denkt hij er niet aan, dat zich hier van tijd tot tijd tijgers ophouden. Wat een genot, wanneer hij uit de troostelooze wildernis mag geraken en bij desa Sempol onder de schaduw van prachtige albizzia's in de koffietuinen der onderneming Kalisat belandt!

De „Cultuur-Maatschappij der Idjen-landen" heeft haar onderneming *Kalisat* aan den zuidwestelijken voet van het Kendenggebergte. De onderneming is al vrij oud, maar het ging haar niet voor den wind. Zoo kon de heer D. Birnie haar koopen voor een gering bedrag. Kalisat werd uitgebreid en vernieuwd en thans houdt zij mede de Java-koffie in eere. Hoewel het klimaat droog is en de tuinen op een hoogte van ruim 1000 meter liggen, gedraagt zich hier de Robusta bevredigend. Een proefaanplant van Ceara en Sisal ontbreken niet.

Niet ver van Kalisat ligt de veeteelt-onderneming *Djampit*.

Als men weet, dat het gouvernement van Ned.-Indië al jaren bezig is met maatregelen tot verbetering van den veestapel op Java, dat het steeds bezig is proeven te nemen met den invoer van uitheemsche paarden en runderen en dat lang niet alle proeven met goed gevolg werden bekroond, dan verdient Djampit wel de aandacht[1]).

Het is ongeveer tien jaar geleden, dat de heer T. Ottolander 3000 bahoes in het westelijk deel der hoogvlakte in erfpacht aanvroeg met het doel daar een onderneming voor veeteelt te vestigen. Het gouvernement gaf het aangevraagde complex in bruikleen voor tien jaren. Vijf jaar later ging het recht op den grond over aan den heer F. J. Couvreur, administrateur van Kalisat. Op Djampit groeide alang alang en srensrennan (wild riet), zooals men het nog vindt op andere gedeelten der hoogvlakte. Dat nutteloos gewas werd verwijderd en na diep te hebben geploegd kon men daar een terrein van 900

1) Helaas had ik geen gelegenheid Djampit te bezoeken, alhoewel het aan uitnoodiging van den heer Couvreur niet ontbrak. Hetgeen over de onderneming wordt meegedeeld, ontleen ik aan de inlichtingen, welke mij welwillend door den heer C. werden verstrekt.

à 1000 bahoes verkrijgen met mooi gras begroeid. In 1911 heeft de heer Couvreur de onderneming ingebracht in een naamlooze vennootschap met een kapitaal van twee ton.

De heer Couvreur begon met de vervanging der Madoereesche koeien door Australische. Wel ging de invoer van het Australische vee met veel moeite gepaard en kwam er groote sterfte door het optreden der Texas-koorts, maar de ondernemer zocht en vond een middel om het bezwaar te overwinnen.

Bengaalsch vee werd eveneens ingevoerd en ten slotte werd ook weer het Madoereesche rund op de onderneming gebracht, omdat het goedkooper is en ook geschikt voor kruising met Australisch vee. De derde generatie der kruising geeft evenveel melk als koeien van zuiver Australische afkomst en het vetgehalte dier melk is zelfs grooter.

De paardenfokkerij werd evenzeer begonnen. Op Djampit zijn Savoeneesche, Bimaneesche, Sandelhout-paarden en eenige Australische merries. Beproefd werd een grooter slag van Savoeneezen en Bimaneezen te verkrijgen en de Australiërs sierlijker en sterker in de pooten te maken.

Eindelijk werden Merino-schapen uit Sidney ingevoerd. Het Javaansche schaap heeft eigenlijk geen wol, zijn wol is waardeloos lang haar. Kruising van het Merino- met het Javaansche schaap gaf een bevredigend resultaat, dat bovendien kans biedt op verbetering. Wol door inlanders op Djampit geschoren behaalde onbereid op de Europeesche markt goede prijzen.

Paarden en rundvee hebben op Djampit geen stallen. Hun wei is in groote vakken verdeeld door rasterwerk. Voor de uitbreiding der onderneming heeft de vennootschap het noodig geoordeeld het geheele Idjen-plateau, groot ongeveer 50 duizend bahoes, in erfpacht aan te vragen. De steenachtige gedeelten zouden dan bestemd zijn voor paarden en schapen, de betere gedeelten voor de runderen.

Het is wel te begrijpen, dat op deze hoogvlakte met haar grazig gewas het denkbeeld ontstond een onderneming van veeteelt te beproeven. Dat er kans van slagen is, wordt wel niet betwijfeld en de onderneming verdient zeker alle belangstelling. Maar er bestaat toch één moeilijkheid, die misschien te licht is geschat — ten minste indien er gedacht is aan een afzet in zeer ruimen kring. Het is het

bezwaarlijk transport der dieren, waardoor de markt niet spoedig is te bereiken.

In den namiddag het gemakkelijk pad van Kalisat naar de dichtbij en oostelijk gelegen onderneming Blawan berijdend, werd ik uit een mijmering opgeschrikt toen op een kromming, waar geen hoog gewas het uitzicht benam, plotseling een ontzaglijke gloed het oog trok. Mijn gids, die voorop liep en nu en dan alle aandacht had getoond voor fraai gevederde vogels in het gebladerte, wier namen hij me dan toevertrouwde, — mijn gids, een forsche knaap, wien de fijne berglucht zoo monter en vrij had geblazen als een Javaan zich zelden toont, bleef met een ontsteld gezicht staan en wees sprakeloos op den gloed in het westen, waar de zon moest fonkelen vóór zij den duisteren avond zou vergunnen op te komen.

Wij hielden stil en zagen nu van verre den Kawah-Idjen, den kratermond in vollen rooden gloed. Het leek alsof de krater bezig was alle licht der avondzon in zich te vergaren. De gloed daalde in den wijden kom, daalde op het koper, het grijs, het groen en rood der rotswanden, en, als spetterden de harde kleuren tegen de zonnestralen, zoo schoten en flitsten de tinten terug. Het was een ontzettende verschijning, die brand boven en in den krater. Daar werd een vreeselijke strijd gestreden tusschen een macht aan den hemel en een macht in de verborgen aard. Het was het uur, het eenige van den dag, waarop de Kawah-Idjen zijn leven niet verheimelijkt, doch zijn kracht toont als hij zich, door het rood der avondzon gebelgd, uit zijn sluimering verheft.

En zoo is daar in het afgelegen oord elken dag een groote gebeurtenis, waarvan onze kleine zielen maar nooit iets beseffen.

De onderneming *Blawan* dateert van 1897 en houdt mede de Java-koffie in eere. Een derde deel van haar geheelen omvang, die 1600 bahoes bedraagt, is beplant. Java-koffie is hoofdzaak, verder zijn er kleine aanplantingen van Maragogype en Robusta, van Ceara en Sisal.

Op deze onderneming zijn tweeërlei merkwaardigheden: op het gebied der menschelijke economie en in het rijk der natuur.

Elders in dit boek (pag. 94 en 95) is er op gewezen, hoe admini-

strateurs van afgelegen ondernemingen de bevolking kunnen tegemoet komen, en dat ook wel doen, door levensmiddelen in groote hoeveelheden aan te voeren en tegen den kostenden prijs te verstrekken. Er zijn voorbeelden genoeg van onbaatzuchtige hulpvaardigheid. En er zijn er ook van baatzuchtige.

Hoe afgelegen Blawan is, behoef ik wel niet meer aan te duiden. Hier nu kan men zeggen dat, hoe meer artikelen worden aangevoerd, des te meer het belang der bevolking wordt behartigd.... mits geen baatzucht in het spel zij.

Op Blawan waren in de ondernemingskampong vroeger wel waronghouders, maar, het voldoende kapitaal niet bezittend, konden zij geen groote hoeveelheden inslaan. Toen kwam eenige jaren geleden een Europeaan op de onderneming, die er een verkoophuis wilde vestigen. Het gebeurde, maar de zaken liepen verkeerd tengevolge van slecht beheer. De administrateur was van meening, dat hij zelf het verkoophuis moest leiden en zoo kreeg men hier een ondernemingstoko, die, waar andere tokohouders of waronghouders zich niet konden vestigen of het althans niet deden, een monopolie verkreeg. Ik heb de toko gezien: er was rijst, vleesch, kleeding, potten en pannen, dranken, gekookt eten enz. enz. Er was een Javaansche familie geplaatst voor den verkoop; de administratie geschiedde van wege de onderneming[1]). Op den inkoopsprijs werd een vast percentage gelegd als winst, welke winst ten bate der bevolking kwam in den vorm van gratis eten voor zieken, nieuwjaarfeesten voor kinderen en dergelijke. Er werd verkocht à contant en op bons, welke wekelijks werden verrekend. De bons mochten nooit tot een bedrag klimmen hooger dan het credit (nog te betalen arbeid) van den kooper. De rekening en verantwoording der toko verscheen maandelijks als een bijlage van de kasstaten der onderneming. In de toko ging maandelijks om voor een bedrag van ongeveer 2000 gulden.

Ziehier een bedrijf in het bedrijf. Op andere ondernemingen heb ik de toko-hulp niet in dien omvang gezien. Er blijven echter verschillende vragen te doen, immers is de zaak daarvoor belangrijk genoeg. Bijvoorbeeld deze: wanneer de omzet maandelijks 2000 gulden

---

1) De hier volgende byzonderheden werden mij door den administrateur meegedeeld.

bedraagt en er wordt, laat ons aannemen, 7 procent winst genomen, kan dan geregeld een bedrag van 140 gulden worden besteed aan kostelooze verstrekking van eten onder een zoo kleine bevolking? En waar die bevolking juist door de ondernemingstoko economisch wordt versterkt — immers is besparing mogelijk door het aanvoeren in het groot — zal kostelooze voeding niet vaak noodig zijn. Als een normaal loon wordt uitgekeerd, zijn de verdiensten voldoende. Het zou de moeite loonen, wanneer van bestuurswege bij de bevolking zelve een vrij onderzoek werd gedaan naar de waardeering, welke zoo'n toko met haar monopolie in de kampong vindt. Het is altijd van belang te weten, hoe de inlandsche patient zelf denkt over de middelen waarmee hem wordt goed gedaan.

De onderneming Blawan heeft — het is de merkwaardigheid op het gebied der Natuur — eenige byzonder mooie en interessante plekjes. Wij vinden hier terug de Banjoe Pait, het riviertje met zijn zure water waaraan dieren en planten bezwijken. (Zie blz. 121). De Banjoe Pait stroomt hier door een bronnenland. Op Blawan ligt de voornaamste, Djĕding geheeten. Het is een bassin in den vorm van een halven cirkel aan een middellijn van 20 à 25 meter. Het water scheidt een druipsteenachtige stof af en daardoor is vóór de middellijn een muur opgetrokken, die zich waterpas uitstrekt.

Meer indruk wekt op Blawan de waterval van de Banjoe Pait in de kloof van Assembagoes.

Het voornaamste is echter wel, dat het riviertje hier zijn zuren smaak verliest en wel na zijn vereeniging met de Kalisat, die van het westen komt en, uit beekjes ontstaan en door bronnen gevoed, zoet water bevat. Uit de vereeniging ontstaat de Banjoe Poetih (pait of pahit beteekent bitter, wrang; poetih beteekent wit). Smaak en kleur zijn door de vereeniging veranderd, daarom veranderde de naam. De Banjoe Poetih breekt door den Kendeng-rug heen, het is de eenige plaats waar het gebergte wordt afgebroken, en men heeft dus de Banjoe Pait en Poetih te beschouwen als een waterafvoer voor het gansche plateau, dat zonder dien afvoer een meer zou zijn.

Hier doet zich het geval voor, dat het onbruikbare zure water van het kratermeer in zijn afvoerrivier op een gegeven oogenblik

wordt geneutraliseerd door de samenvloeiïng met een andere rivier. De natuur, haar eigen misdrijf herstellend. Een dergelijk geval komt voor in het zuiden der Pamanoekan- en Tjiassem-landen met een riviertje op den Tangkoeban Prahoe ontspringend. Zooals verderop blijken zal, is men in de Banjoe Poetih toch nog niet van het zure water af, wanneer namelijk de toevoer uit het kratermeer byzonder groot wordt.

* * *

Voor de cultures en in het algemeen de Wetenschap is kennis van het klimaat, berustend op grondig onderzoek, van groot gewicht. Dat is wel altijd ingezien, maar het grondig onderzoek is niet altijd zoo goed geregeld geweest als in de laatste jaren onder leiding van het Metereologisch Observatorium te Batavia. Regenval, temperatuur etc. worden tegenwoordig op tal van stations op dezelfde wijze geregistreerd. Observatorium-stations, irrigatie-stations en particuliere stations zijn er op Java ten getale van bijna 1450.

Het aantal bergstations moet uiteraard beperkt zijn. Daarom is het van beteekenis, dat juist in het Idjen-gebergte een vijftal stations kon worden gevestigd. In de vlakte van Banjoewangi ligt het zuidelijk basisstation Rogodjampi; dan volgen Tamansarie op 600 M. hoogte op de zuidhelling, Sempol op 1000 M. op het plateau, Kajoemas op 1000 M. op de noordelijke helling en eindelijk Assembagoes als noordelijke basis in de vlakte[1]).

---

[1]) Publ. Ned.-Ind. Landb.-Synd. 4e jaarg., afl. 21, pag. 672.

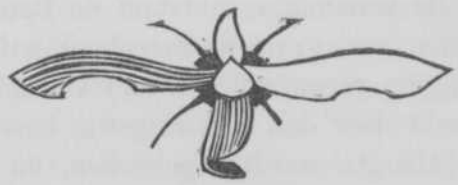

ELFDE HOOFDSTUK.

OP DE NOORDELIJKE HELLING VAN DEN KENDENG-RUG.

WIE eenige dagen mocht trekken door het Idjen-gebergte en over de Idjen-hoogvlakte, neemt niet zonder weemoed afscheid van de dagelijksche vermoeienissen, waarvoor de natuur hem zoo vorstelijk beloonde. Maar ook niet zonder vertroosting bestijgen we op een paardje, dat gewoon is aan zijn dagelijkschen sjouw met twee zakken koffie en dat het verschil tusschen koffie en een reiziger negeert, den Kendeng-rug, om na enkele uren af te dalen van ongeveer 1700 meter hoogte tot ruim 1000 meter, waar op de noordelijke helling twee groote ondernemingen voor Java-koffie liggen. En juist de verwachting, die twee ondernemingen te zien, mag de vertroosting heeten.

Nergens bleek de eerste onder de koffiesoorten op Java beter en schooner te gedijen dan op de ondernemingen *Pantjoer* en *Kajoemas*, twee schitterende plantages, schitterend in meer dan één opzicht.

Aan Pantjoer en Kajoemas zijn bovendien de namen verbonden van twee Ottolanders, Teun en Piet, mannen aan wie ik, omdat ik daaraan behoefte gevoel en omdat zij het zoo ten volle verdienen, een afzonderlijk hoofdstuk zal wijden.

Vooraf ga het een en ander over de ondernemingen.

Het is meer dan dertig jaren geleden, dat de welbekende heer H. van Kol vier concessie-aanvragen had, namelijk voor de perceelen Kajoemas, Taman Aroem, Angkrek en Pantjoer, elk groot 500 bahoes. Uit die perceelen zijn later de ondernemingen Kajoemas (samentrekking

van Kajoemas en Taman Aroem) en Pantjoer (samentrekking van Angkrek en Pantjoer) ontstaan. De heer Van Kol is thans nog voor een zeer groot aandeel eigenaar van Kajoemas.

De eerste ontginning op Kajoemas had plaats in 1883 en men bleef voorloopig zich bepalen tot een aanplant van 250 bahoes. Toen in 1892 de heer Van Kol op het land kwam, werd besloten ook op het westelijk gelegen Taman Aroem met de cultuur aan te vangen. Tot dat doel werd wederom een vennootschap gevormd. In 1902 werd de vereeniging van beide landen tot stand gebracht en de vennootschap hervormd zooals zij thans nog is: „N. V. Cultuur-Maatschappij Kajoemas". Het aandeelenkapitaal bedraagt 250 duizend gulden, de reserve is ongeveer de helft. De aanplant van Kajoemas telt 460, die op Taman Aroem 264 bahoes; verder zijn enkele bahoes met kina en enkele met Ceara beplant.

Kajoemas heeft een zeer volledig etablissement, waarbij op vernuftige wijze is gebruik gemaakt van het terrein. Men vindt het eerste etablissement boven en een tweede lager gelegen. Natte en droge bereiding hebben plaats en het product kan volkomen worden afgewerkt. Een gedeelte van den oogst wordt dan ook geheel bereid tot marktkoffie. De koffie van Kajoemas komt ter markt onder een internationaal gedeponeerd merk, heeft een uitmuntenden naam en bereikt hooge prijzen. De producties bewegen zich meest tusschen 3000 en 4000 picol, maar bedroegen ook wel 5000 à 6000 picol.

Op deze ondernemingen is zoowel het inlandsche als het Europeesche personeel in het genot van goede woningen. Veel wordt gedaan ten behoeve van den inlander. Mandoers bekomen na 20 jaren dienst een pensioen, waarvan het minimum maandelijks 10 gulden bedraagt. Gelijk overal worden hier geneesmiddelen verstrekt. Maar arbeiders, die na langjarigen arbeid gebrekkig of oud werden, krijgen een ondersteuning. Er is een gediplomeerde inlandsche verloskundige. Omdat een inlander liefst tehuis wordt verpleegd, is hier geen ziekenhuis. Maar, zoo iemand ziek wordt, vindt hij inderdaad tehuis verpleging. Rijst, olie en zout worden door de onderneming gekocht en aan de bevolking tegen den kostprijs, vermeerderd met een klein bedrag voor het aanvoeren, verstrekt (voor rijst 50 cent per picol, voor olie 25 cent per blik, voor zout 1 cent per katti = 6 ons). Elke

veertien dagen wordt er een, soms twee runderen geslacht. Hier geen monopolie, want verkoopers worden vrij toegelaten. De geringe winst, welke de goedang overlaat, komt aan de ondersteunden; zij krijgen tweemaal per jaar kleeren. De ondersteuningen en nog veel meer van het humanitair werk zijn hier ingevoerd door den heer P. A. Ottolander.

Pantjoer doet zich onmiddellijk voor als de aristocrate onder de koffie-ondernemingen en het is geen aanmatiging. Deze bezitting der „Cultuur-Maatschappij tot exploitatie der landen Pantjoer en Angkrek" is de grootste onderneming voor Java-koffie en in Besoeki een der oudste. De eerste ontginning viel in 1884. De heele concessie omvat 2263 bahoes, de aanplant 1120. Daarvan neemt de Java-koffie 800 bahoes in beslag, Robusta en Hevea 53, de herbeplanting met Robusta 126, terwijl met Maragogype, Ceara, Ficus elastica en kina ongeveer 50 bahoes zijn beplant.

Van 1884 tot 1909 is de heer T. Ottolander hier administrateur geweest, de onderneming is geheel zijn werk. Van zijn opvolger zijn de jongere aanplantingen (Robusta), de nieuwe herstellingen aan de wegen, de bouw van een tweede etablissement op Soember Tjanting.

De onderneming is schitterend van aanleg. Iets byzonders zijn de wegen, die waterpas zijn aangelegd in een tijd, toen men daaraan op plantages niet dacht. Voorts zijn er circuleerende binnenwegen. De aanvoer der bessen uit de tuinen geschiedt met vrachtpaarden en door het plukvolk zelf, maar ook door drie gesloten spoelleidingen tezamen 6 paal lang (= 9 K.M.). De aanvoer door spoelleidingen — op enkele andere ondernemingen vindt men iets dergelijks — is hier mogelijk door de zware terreinhellingen; niettemin was het leggen dier leidingen een werk van groote zorgvuldigheid.

Het hoofdetablissement is ingericht op natte en droge bereiding, maar een sorteerder en wanmolen zooals op Kajoemas zijn hier niet en op afwerking van het product is het etablissement derhalve niet ingericht. Het afvoeren van het product geschiedt naar Pradjekan, een afstand van 22 paal, en verder per spoor.

De onderneming heeft een vaste bevolking van omstreeks 900 menschen, wonend in zes kampongs op het perceel. Verder is er

steeds los volk in dienst. Alleen in de maanden November tot Januari, wanneer de vrije warongs geen rijst kunnen opvoeren, helpt de onderneming met den inkoop van rijst en verkoopt die tegen den kostprijs vermeerderd met de onkosten. Mandoers worden na langdurigen dienst gepensioneerd met *f* 10.— per maand. De woningen, vooral die der geëmployeerden, laten niet te wenschen over.

Pantjoer heeft altijd groote producties gehad: in 1906 bedroeg zij 8300 picols; 3250 in 1907, 6830 in 1908, in de natte jaren 1909 en 1910 resp. 2900 en 3300 picols, ongeveer 6000 in 1911.

De afgelegenheid dier noordelijke Kendeng-helling heeft het bestuurstoezicht niet vergemakkelijkt. Inlandsche ambtenaren, zich buiten geregelde contrôle van hun Europeesche chefs wetend, zijn in den regel geen toonbeelden van plichtsbetrachting en van activiteit. Dat is vroeger ook gebleken in de streek, waar Kajoemas en Pantjoer liggen.

Daar kwam het voor, dat inlandsche hoofden groote stukken grond, wel van 10 bahoes, aan desa-menschen gaven. De begiftigden trachtten er op hun beurt een zaakje van te maken en gaven van die tegalvelden weer gedeelten aan anderen op voorwaarde dat zij daarvoor één derde van de opbrengst zouden ontvangen. Dat er met grond en nabijliggend bosch ruw werd geleefd, laat zich verstaan. Die menschen hebben een deel van de ontwouding op de noordzijde van den Kendeng op hun geweten; een ander deel ging verloren doordat fakkels, brandend in het alang alang geworpen, heele lappen in vlam zetten en de boomen, door het vuur aangetast, stierven.

Over de beteekenis van koffie-diefstallen moet men niet gering denken. Zij hebben overal plaats, waar koffie wordt geteeld, maar er is verschil tusschen matige diefstallen min of meer voor eigen gebruik en diefstal in het groot en in het ruwe. Hier waren nu en dan inlanders, die er een bedrijf van maakten. De bepaling is getroffen, dat de bevolking in deze streek geen koffie mag branden. Op Pantjoer wordt een klein gedeelte door de onderneming zelf gebrand en goedkoop aan de bevolking verkocht. Merkt men nu, dat iemand koffie brandt, dan houdt men het voor waarschijnlijk dat hij daarvoor gestolen product gebruikt.

TWAALFDE HOOFDSTUK.

EEN BOSKOOPSCHE BOOMKWEEKERSFAMILIE OP JAVA.

DE afdeeling van den tuinbouw in Nederland, die zich bezig houdt met de boomkweekerij, wordt nergens zoo bloeiend gevonden als te Boskoop, een flink dorp aan de Gouwe, waar in het rond bijna 29 procent van den grond ligt, welke in ons land door de boomkweekerij is in beslag genomen[1]).

De tuinbouw van Nederland heeft zijn goeden naam in heel de wereld en vindt overal zijn afzet. Maar tusschen den landbouw in Ned.-Indië en den tuinbouw van Nederland bestaat een betrekking van heel anderen aard, een betrekking die zich niet gemakkelijk laat bepalen, zoolang geen antwoord bestaat op de vraag hoeveel de landbouw van Indië te danken heeft aan den Nederlandschen tuinbouw. Het lag voor de hand dat, terwijl de landbouw in Indië voor een goed deel tuinbouw is, de Hollandsche kweeker op dien Indischen landbouw meer invloed zou hebben dan rechtstreeks merkbaar was. De tabakscultuur ressorteert in Indië onder den „landbouw", en echter is zij bijna geheel tuinbouw. De cultuur van koffie en rubber berust voor een goed deel op de boomkweekerij.

Wanneer ik den nadruk leg op den factor tuinbouw in den landbouw van Indië, dan is het niet om aanstonds een reeks Europeesche planters te noemen, die uit den Hollandschen tuinbouw afkomstig zijn. De Indische landbouw heeft zijn mannen gekregen uit de meest verschillende categorieën, waaruit blijkt dat opleiding niet het ééne

[1]) De tuinbouw in Nederland. Publicatie der Ned. afdeeling van de internationale tentoonstelling van Brussel. 's Gravenhage 1910.

noodige is. Men voelt tegenwoordig behoefte aan school en opleiding en het nut daarvan is niet twijfelachtig. Maar het is een feit, dat de landbouw in Indië is groot geworden door mannen, die in hun jonge jaren van landbouw niet veel hadden vernomen en nooit hadden gedacht daarin hun beroep en hun roeping te zullen vinden. Het heeft moeite en volharding van hen geëischt, maar ambtenaren, onderwijzers, militairen hebben ondernemingen van landbouw tot sieraden weten te verheffen. Er is een tijd geweest, dat de meesten in den landbouw gingen bij wijze van avontuur of proefneming. Hier gold het, dat weinigen waren geroepen en velen uitverkoren, al is er natuurlijk menige mislukking geweest.

Misschien is voor het verschijnsel een verklaring te vinden. Het wordt hier echter niet beproefd. Maar ik wijs er terloops op dat dertig jaar geleden aan de cultures niet de eischen werden gesteld van tegenwoordig; de markt had minder pretenties en was kleiner. Het terrein op Java was daarentegen grooter, de arbeid goedkooper en betrouwbaarder. Men mag ook iets toeschrijven aan dien vagen factor, dien men den geest des tijds noemt. Java heeft aan pioniers in den landbouw geen behoefte meer en wellicht is daarom ook de tijd der pioniers voorbij. Om hen heen vormde zich een groep van oud-planters en aan de voorstelling van den oud-planter, zooals men zich die kan vormen uit schaarsche gegevens en mondelinge overlevering, beantwoordt de planter van heden niet meer. Het is een wet, die door de Historie zelf is geschreven, dat de menschen in en met de maatschappij veranderen, niet in deugden en ondeugden doch in de wijze van uiting en in de waardeering. Dat een verschil in kenmerkende uitingen tusschen den oud-planter en den planter van heden is waar te nemen, terwijl tusschen hen slechts de betrekkelijk kleine tijdruimte van vijf en twintig jaren ligt, is te danken aan de uitbreiding der Europeesche samenleving door toevloed van Europeanen en ontwikkeling van het verkeer, uitbreiding in een snel tempo zooals meer is voorgekomen in een land van belofte.

De oud-planter was iemand, die zich overgelaten wist aan zijn onderneming en zijn streek, want hij moest dagen reizen eer hij op een hoofdplaats was. Hij vereenzelvigde met zijn land en met zijn volk, kende niet veel nooden omdat hij ze niet kennen kon en mocht.

Soberheid viel gemakkelijk in het dagelijksch bestaan; zijn luxe was zeldzaam, maar áls ze er was, dan ook groot. Te leven in de ruime natuur, maakt bescheiden in den omgang en nederig.

De oud-planter, vaak de gelukkige landman, leefde dichter bij het volk waaronder zijn onderneming groeide en bloeide. Hij had er hart voor en gedroeg zich patriarchaal. Het verleden van zijn land was hem niet onverschillig, lectuur daarover was hem een ontspanning. Vaderlijke goedhartigheid woog op tegen vaderlijke kastijding en, hoewel het woord ethisch volkomen vreemd was voor zijn ooren, zijn behandeling was van het ethisch beginsel doordrongen. Zijn hulpvaardigheid en gastvrijheid werden spreekwoordelijk. Timmerman, steenbakker, architect, bruggenbouwer, monteur en machinist, boer en koopman tegelijk als het zoo wezen moest, is de oud-planter voor zijn streek geweest een echte kolonisator, een opbouwer van Java's welvaart, en mag hij voor het tegenwoordige geslacht blijven een aantrekkelijke en gewaardeerde figuur.

* * *

In den tuinbouw van Boskoop is de naam Ottolander van ouds bekend. Een veertigtal jaren geleden was er de boomkweekerij van J. W. Ottolander & Zoon; zij werd verkocht in 1880, omdat de oude heer Ottolander en zijn vrouw, toen 52 jaar oud, naar Java wilden. Wat er hen trok?

De oudste der twee zonen, over wie hier zal worden verteld, was in 1878 naar Indië vertrokken. Het was Teun, een jonkman van omstreeks twintig jaar, die in 1879 in den Tenger de administratie kreeg van het kina- en koffieland Mangonan Djeroe, na enkele maanden te hebben gewerkt op het koffieland Kedongdong in Pekalongan. Toen de directie ook den jongeren broer Piet liet uitkomen voor dat land, wilden de ouders mee. Daar kwamen zij gedrieën op Java den ouderen zoon terugzien. Men mocht het voor een gewaagde onderneming houden, op een leeftijd van boven de vijftig zich in de tropen te vestigen, maar de oude heer kon het waagstuk wel aan. Want toen hij in 1900 overleed, had hij zijn driekwart eeuw achter den rug en hoeveel 73-jarigen liepen als hij van Kajoemas naar Pantjoer, het zeer oneffen pad dat wel yier uren vergt?

In 1884 werd Teun benoemd tot administrateur van Pantjoer, Piet volgde hem op in de administratie van Mangonan Djeroe, en in 1887 vertrok hun vader naar Kajoemas om er als administrateur op te treden.

Voor Mangonan Djeroe kwamen kwade jaren. Met de kina ging het slecht, het werkvolk was duur, en toen de onderneming het niet langer kon bolwerken, vertrok Piet en kwam in 1889 op een koffieland bij Paree. Daar werden Piet en zijn vrouw en vele inlandsche christenen, door hen van Paree meegenomen, aangetast door malaria, waarvan het gevolg was dat zij spoedig dat land verlieten en, na een korten tijd te Soerabaja te hebben doorgebracht, in den aanvang van 1890 op Kajoemas kwamen, waar Piet als employé kon worden geplaatst. Zoo was de Boskoopsche familie weer vrijwel bijeen op de ondernemingen Kajoemas en Pantjoer. Toen in 1900 vader Ottolander aftrad als administrateur van Kajoemas en adviseur werd, volgde Piet hem op, die sedert 1892 de administratie al had gevoerd van Taman Aroem. Reeds is meegedeeld, dat Kajoemas en Taman Aroem in 1902 werden vereenigd. Kajoemas was niet altijd gelukkig geweest en de oude heer leefde er in groote zorgen voor de ondernemingen. Maar toen hij overleed, waren alle schulden gedelgd en kon een tijdperk aanbreken van bloei.

Toen ik in 1911 op Kajoemas kwam, trof het mij dadelijk dat de bescheiden administrateurswoning er zoo echt Hollandsch uitzag. Dáár was een heusche gang; kamers zag ik met behang, vloerkleeden en rolgordijnen. Het leek mij het Boskoopsch interieur, dat Piet en zijn vrouw hier in het gebergte van oost-Java in eere hielden. Vroeger hadden zij zich met een heel klein huisje beholpen; deze woning werd eerst gebouwd toen de onderneming vrij van schuld was.

In die woning hebben twee brave menschen hun gedachten gewijd aan het welzijn der onderneming en der omgeving; twee menschen, die hun richtsnoer vonden in de leer van Christus en hun leven wijdden aan de naastenliefde.

Van Mangonan Djeroe naar Paree gaande, had Piet Ottolander reeds een aantal christen-inlanders, ongeveer tachtig, vormende eenige families, met goedvinden zijner nieuwe directie meegenomen. Toen

de malaria hen van Paree kwam verjagen, kon de kleine gemeente, met behulp van haar vroeger gevormde kas, naar den zendeling van Kediri gaan om werk te zoeken. Zij kwamen ten slotte bij den zendeling-leeraar Kruyt op Modjowarna, die een gedeelte aan werk hielp op een naburig koffieperceel; een ander gedeelte vertrok naar Malang.

Evenwel hadden zij gezegd, dat zij, zoodra toewan Piet ergens met zijn werk weer op gang zou zijn, zich opnieuw bij hem zouden aansluiten. En op een dag stond plotseling een afgevaardigde uit Modjowarna vóór Piet en zijn vrouw met het verzoek, of zij nu allen weer mochten komen. Zoo geschiedde het, dat op Kajoemas een christen-gemeente ontstond. Piet en zijn vrouw in hun klein en primitief huisje hadden heel het vertrouwen: de jongens zeiden „wah" (oom) tegen hem.

De goede zorgen, door het echtpaar aan de nu ongeveer honderd zielen tellende gemeente besteed, wierpen vrucht af. De christenen in de kampong werden de kern der bevolking. Zelf ietwat strenger behandeld dan de Mohamedanen, bleven zij vrij van de aanmatiging welke inlandsche christenen vaak tot gehate en vervelende lieden in de kampong maakt. Op Kajoemas bleef de verstandhouding tusschen Christen en Mohamedaan goed. Het aantal christenen is bij afwezigheid van byzondere voordeelen ook niet gestegen. De christenen onderscheiden zich door zindelijkheid, door het beter in orde houden van kleeding en van huisraad.

School en kerk zijn ondergebracht in één gebouwtje, dat daartoe in tweeën is verdeeld. In de eerste jaren rustte al het schoolwerk op mevrouw Ottolander, later werd zij geholpen door een inlandschen onderwijzer. Vooreerst is er tusschen 10 en 12 uur bewaarschool, elken dag. Er wordt gezongen, verteld van de prent, gespeeld en met vingers en knikkers leeren de kleinen tellen tot vijf. Al vroeg komen zij 's ochtends op het schoolerf en zijn dan verder vrij goed bewaard, terwijl de ouders op het land werken. Van 30 tot 40 kinderen bezoeken de bewaarschool.

Verder is er middagschool, in drie klassen verdeeld, waar het gewone desa-onderwijs wordt gegeven: lezen, schrijven, rekenen, zingen en voor de meisjes handwerken. 's Woensdags en 's Zaterdags geen school. Deze desa-school wordt bezocht door 20 tot 30 kinderen;

er komen ook wel Mohamedaansche. Tot het tiende jaar blijven de kinderen op de bewaarschool, komen dan op de middagschool tot hun vijftiende om vervolgens den heelen dag te werken, waar zij het als schooljongen een halven deden.

Zijn zij van school, dan kunnen ze belijdenis doen. Eerst op ongeveer twintigjarigen leeftijd trouwen ze na een verlovingstijd; vaak wordt het huwelijk tusschen vroegere schoolkameraden gesloten. In twintig jaar is er maar drie keer echtscheiding voorgekomen. Voor het doopen, aannemen en huwelijk inzegenen komt enkele malen per jaar de zendeling van Bondowoso; de heer Ottolander hield een register aan van geboorten, huwelijken en overlijden.

Nu meene men niet, dat het leidende echtpaar een overdreven begrip had van de uitstekendheid of van de kracht der christen-gemeente. Zij hebben ondervonden, hoe zelden een Mohamedaan zich laat bekeeren. Zij wisten ook, dat de christenen, zoo zij verspreid woonden, niet sterk zouden zijn doch licht zouden toegeven aan de aantrekkelijkheid welke Mohamedaansche ritus en wet voor den inboorling bezitten.

De waarde van het zendingswerk van Piet Ottolander en zijn vrouw moet men vooral niet afmeten naar het resultaat dat met de inlandsche christen-gemeente op Kajoemas, niet thans doch over enkele jaren, zal zijn bereikt. Nu de man, die de onderneming Kajoemas heeft groot gemaakt, tot zijn ontslag-aanvrage moest besluiten en hij in 1912 zijn echtgenoote verloor, die hem zoo in alles tot levens-gezellin is geweest, is het bestaan der christen-gemeente op Kajoemas wel zeer verzwakt. Neen, de waarde van het zendingswerk moet ook worden bepaald naar de mate van toewijding en christelijke liefde, welke jaren lang door Piet Ottolander en zijn vrouw zijn betoond en die de glans van hun leven zijn geweest.

Teun Ottolander heeft op Pantjoer zijn kwart eeuw gediend en verliet de onderneming met een pensioen. Hoezeer hij daardoor meer vrijheid kreeg om zich aan de cultures in haar vollen omvang te wijden, toch moet dat heengaan van Pantjoer hard voor hem zijn geweest. Bij de mededeelingen over Pantjoer is al gebleken, hoe daar is gestreefd naar een model-aanleg en hoe dat ook is gelukt. Daaruit

alleen spreekt naast liefde voor de cultuur een buitengewone kunde, een kunde die niet alleen met ervaring en studie is te verkrijgen, doch telkens spontaan ontstaat, zooals dat ook elders in wetenschap en bedrijf wel voorkomt bij menschen met inzichten en denkbeelden. Men begrijpt wat ik zeggen wil: Teun Ottolander is op het gebied van den landbouw in de tropen een genie.

De bergcultures namen hem dadelijk bij zijn komst op Java in beslag, de koffie-cultuur werd spoedig zijn voorliefde en hij hechtte zich aan de Java-koffie aan wier ondergang op Java, Teun Ottolander nooit heeft geloofd. Met de geleerde wereld van Buitenzorg stond hij steeds in betrekking, zijn practijk uitwisselend tegen wetenschap. Aan bezoek van botanisten is op Pantjoer nooit gebrek geweest, omdat daar altijd voor hen te leeren viel.

Pantjoer ligt in de afdeeling Panaroekan, maar niet ver van de grens der afdeeling Banjoewangi, waar de bergcultures oneindig meer worden beoefend dan in Panaroekan. En zoo heeft Ottolander altijd omgang gehad met zijn collega's in Banjoewangi, een land dat hij in de puntjes leerde kennen. Trouwens hij kent heel Besoeki door en door, hij kent alle cultuurcentra van Java goed en het moet niemand verbazen wanneer hij over eenigen tijd zal bewijzen het cultuurland van midden- en zuid-Sumatra te kennen.

Maar Banjoewangi! Juist omdat die mooie afdeeling, zoo geheel in het oosten gedrongen, tot voor enkele jaren in de publieke belangstelling en in de officieele belangstelling niet veel verder was gevorderd dan het een of ander eiland achter Java, waardeerde hij haar te meer en pleitte waar hij kon in haar belang. Expert in de koffie-cultuur als geen ander, zag hij de jongere planters tot hem komen om vriendschap en raad. Zijn adviezen aan collega's verstrekt, zijn voor Banjoewangi in de eerste plaats van een beteekenis geweest, die buiten elke berekening valt. En karig is hij met zijn voorlichting niet geweest in een tijd, waarin onderneming op onderneming werd geopend. Wie zal er zich dan over verwonderen, dat Ottolander te midden zijner jongere collega's werd ontvangen en behandeld als een oudere broeder?

Het was altijd een aardig moment hem met een groep Banjoewangische planters te zien verschijnen, „onzen Teun" zooals ze hem

noemden, met een geploegd gelaat maar blozend en hoog van voorhoofd; met zilveren haar en een langen witten baard maar nooit mismoedig, altoos opgewekt; met zijn vijftig jaren achter den rug maar kaarsrecht en krachtig als een dertiger.

Van zijn vader heeft hij het loopen geleerd, want onvermoeid in het gebergte, geniet hij van zware tochten als ontspanning. Van Pantjoer en later van Tamansarie uit bezocht hij van tijd tot tijd Kawah-Idjen en de hoogvlakte. Zijn robuust gestel liet toe, dat hij voor zich met de minst mogelijke voorzorgen er op uittrok en als hij een paar inlanders meenam, dan was zijn leefwijze al even gemakkelijk en sober als de inlandsche. Het is om het echte buitenleven en om zijn gemakkelijke practische gedraging in de vrije natuur, dat Teun Ottolander houdt van den inlander. Toch is de afstand van den bergbeklimmer met zonnehoed en op bloote voeten tot den voorzitter van vergaderingen en congressen, den spreker over cultuuraangelegenheden in de kabinetten der hoogste ambtenaren, gering. Dien afstand heeft Teun Ottolander met zijn gelukkigen eenvoud kunnen herleiden tot een zeer kleinen.

Er is, wanneer men een persoonlijkheid tracht te schetsen, in den regel wel een terrein dat onbetreden moet worden gelaten. Zoo'n terrein bestaat er voor mij ook, wanneer ik Teun Ottolander schets; niet omdat ik de kennis daarvan onbelangrijk acht, doch wijl het alleen volkomen te kennen is wanneer er het licht op schijnt dat brandt in de schuilhoeken van zijn eigen gemoed. Maar men mag gerust aannemen, dat op dit terrein de groote zorgen liggen en het groot verdriet, zonder welke niemand wijs wordt.

Op Tamansarie, het aardige landhuis nabij Litjin, waarin de lezer al een blik heeft geworpen, brengt Ottolander zijn rusttijd door, dat wil zeggen de dagen, welke hij niet elders in den archipel verblijft. Dan is hij te vinden bij zijn boeken, geschriften, rapporten en verslagen of in zijn eigen tuinen, die wegens herhaalde langdurige afwezigheid lang niet den aanblik geven dien men bij hem zou verwachten. De rijstvelden, onder zijn toezicht bebouwd, zien er beter uit wijl Ottolanders echtgenoote, een vrouw van het land zelf, daarop het oog kan houden. En sedert kort heeft hij daar zijn twee kinderen uit het tweede huwelijk.

In de eenzaamheid van Tamansarie vliegen hem de dagen voorbij als ware hij op congres of tentoonstelling. Als het ochtendgloren boven de bergen rijst, is de planter uit de veeren en zet zich voor zijn taak. Bedaard gaat het voort, tot de avond zinkt over huis en land. Dan wordt het er stiller en er komt rust in de gedachte. Litjin, Tamansarie zijn plekken, waar men nog zoekt de poëzie van het landleven, die uit zoovele brokken van Java's binnenland moest wijken op het geraas van spoortrein, auto en tram.

Wat Teun Ottolander zoo vaak van huis brengt?

Daar waren spoedig zijn betrekkingen met het personeel van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg. Het begon met de koffie en allengs breidde zich het aantal onderwerpen uit, waarover men te Bogor gaarne den knappen planter uit den Oosthoek hoorde. Het pleit voor den ernst van veler studiën te Buitenzorg, dat men behoefte gevoelde aan gedachtewisseling met Ottolander, den man der practijk. Bij gedachtewisseling is het ook niet altijd gebleven. Wie zal beslissen hoe dikwerf zijn advies in de bureaux van 's Lands Plantentuin en later van het Departement van Landbouw den doorslag heeft gegeven? En wie kent buiten hem zelf de veelheid van aangelegenheden waarover hij werd gepolst? Want hij is niet alleen in de cultuurzaken op zich zelf doorkneed, hij kent evenzeer de toestanden in de landbouwende wereld van onze Oost, haar leiders, haar ontwikkeling. Hij kent dat alles, heeft er zijn oordeel over en weet zijn oordeel byzonder goed te formuleeren, mondeling en schriftelijk, altijd eenvoudig. Gedurende enkele der eerste jaren op Pantjoer redigeerde hij „De Indische Opmerker". In „De Standaard" schreef hij over en tegen de gouvernements-koffiecultuur. Nooit zag hij er tegen op de pen ter hand te nemen.

In de corporaties op het gebied van den landbouw heeft Teun Ottolander in den regel een belangrijke plaats ingenomen. Schoon hij zich niet graag op den voorgrond stelt, is hij nooit beschroomd de plaats in te nemen, vanwaar hij in het belang der cultures het nuttigst werkzaam kan zijn. Zoo moest hij wel vaak als leider optreden.

In 1910 werd hij verkozen tot voorzitter van het Ned.-Indisch Landbouw-Syndicaat. Het ambt, aanvankelijk onbezoldigd, sedert kort zeer bescheiden gesalariëerd, is lang geen sinecure. Ottolander heeft

in twee jaren heel wat werk voor het syndicaat verricht en heeft het Syndicaat zelf aan den arbeid gezet. Hij weet volkomen juist, wat er in elk der aangesloten vereenigingen omgaat.

Door het vertrouwen in hem gesteld, door zijn druk persoonlijk verkeer met planters van allerlei richting omvat hij alle de behoeften van den Europeeschen landbouw op Java. Zijn ijveren voor de vestiging van proefstations in de verschillende cultuurcentra is bekroond met een succes dat zoo goed als allen bevredigt. Hij hecht waarde aan congressen, mits zij voornaam zijn van aanleg. Die voornaamheid berust bij hem op de vereeniging der beste wetenschap met de practijk in haar geheelen omvang.

Het was zijn overtuiging dat een vezelcongres op Java de vezelcultuur zou doen ontluiken, een cultuur waarbij de inlandsche bevolking een groote en voordeelige rol kan vervullen. Ottolander won het gouvernement voor zijn plan en het Landbouw-Syndicaat organiseerde het congres met een tentoonstelling. Toen zag men Teun over Java trekken, overal zijn sprekers en inzenders zoekend. Vreemde koloniën namen aan het congres zoodanig deel, dat de vezelplanters op Java er garen bij konden spinnen. Het zou te ver voeren hier een volledig overzicht te geven van zijn congres-arbeid. Een paar teekenende byzonderheden slechts. Het bleek bij de discussies, volgende op de inleidingen, dat Ottolander den stand der vezelcultuur in onzen archipel geheel kende; dat hij wist op welke vragen de planters een antwoord verlangden; dat hij het antwoord in vele gevallen kon geven. Het was een staal van zijn kunst van voorbereiden. Toen men voor een inlandsch werktuig voor het ontpitten van katoen stond en het verscheidenen niet lukte het werktuig doelmatig te bewegen, zette Ottolander er zich in en de machine liep... alsof er de beste inlandsche vakman in zat.

De Regeering heeft zijn verdiensten voor het vezelcongres gehuldigd met een verheffing tot officier in de orde van Oranje-Nassau.

De rubberplanters hebben behoefte aan een dergelijk congres. Ottolander heeft er het gouvernement weer voor gevonden. Hoewel hij ditmaal gaarne buiten de voorbereidende werkzaamheden ware gebleven, heeft hij toch moeten zwichten voor den aandrang en zoo komt voor zijn rekening de tentoonstelling, welke bij het congres in 1914 zal worden gehouden.

HET ONTVEZELEN VAN MANILLA-HENNEP.

De bergcultures zijn het niet alleen, die hij geheel onder de knie heeft. Den landbouw in de vlakte verstaat hij even goed, de suikercultuur misschien uitgezonderd. Djagong, klappers, vezel, rijst zou hij met evenveel succes verbouwen als koffie. „De rijstcultuur is de mooiste cultuur der tropen", schreef hij mij eens; ik moet erkennen dat mij die volzin uit zijn pen verraste.

Teun Ottolander is een kloek man van omstreeks 57 jaar. Hij kan in de cultures voor Indië nog een onberekenbaar nut stichten. Hij zàl dat ook doen, omdat het een werk van zijn liefde is. Maar de gemeenschap is verplicht aan zich zelf en aan hem, dat het werk hem mogelijk wordt gemaakt. Ottolander heeft weinig behoeften voor zich zelf, maar hij heeft plichten tegenover de zijnen. En... hij is geen financier. Nooit heeft hij bedacht, dat hij zijn arbeid kon maken tot een geldwinning. Zullen zij, wien het aangaat, niet bedenken dat hem een vergoeding toekomt voor hetgeen hij aan zijn eigen zaken te kort doet? Indië, dat ijverig bezig is zich te ontwikkelen, in welke ontwikkeling de landbouw een zeer groot aandeel heeft, kan een man als Teun Ottolander niet genoeg op prijs stellen.

Aan Neerlands tuinbouw, aan Boskoopsche boomkweekerij heeft de landbouw in Indië dank te brengen. Maar aan Boskoop dankt Java twee broers die, elk op zijn wijze, aan Java hebben goed gedaan.

DERTIENDE HOOFDSTUK.

IN DE AFDEELING PANAROEKAN.

VAN Pantjoer en van Kajoemas is het een vijf uren lange daling naar de vlakte. Met de grauwe kustlijn in het verschiet, ontwaart men telkens meer de begroeide velden in het laagland, schaakborden met groene en grijze vakken. Nog is het terrein hellend en men ontmoet reeds de eerste suikerrietvelden.

In het noorden van Besoeki liggen in de afdeelingen Panaroekan en Bondowoso de suikerondernemingen Assembagoes, Pandji, Olean, Wringin Anom, Pradjekan, Tangarang, De Maas en Boedoean.

Afdalend en tegelijk den weg, meerendeels een pad, vervolgend die de kortste verbinding tot stand brengt tusschen Banjoewangi en Panaroekan, bereikt men het plaatsje Pradjekan, waar de spoorweg een halte heeft. Een weinig zuidelijk aan de spoorbaan en onder den rook van Bondowoso ligt Tangarang, plaatsjes zonder beteekenis indien er geen suikerfabrieken waren, beiden eigendom van de „Cultuur-Maatschappij Pradjekan-Tangarang".

De suikerondernemingen *Pradjekan* en vooral *Tangarang* zijn niet altijd in goeden doen geweest. Met groote inspanning is het aan de tegenwoordige administrateurs gelukt de ondernemingen in een beteren toestand te brengen, maar daarmee gingen ook groote uitgaven gepaard. De suiker heeft in deze streek een harden strijd gehad en nog leeft zij niet gemakkelijk. De rietaanplant eischt altijd een nauwkeurige verzorging, terwijl het transport van het riet naar de fabriek wordt bemoeilijkt door de terreinhellingen. De karren voor het transport moesten van elders worden betrokken. Een verbetering kwam door den aanleg van een railnet in 1910. In de jongste jaren kon ook

uitbreiding worden gegeven aan den rietaanplant; voor Pradjekan was hij ruim 700, voor Tangarang ruim 900 bahoes in 1912. Bij gouvernementsbesluit is in 1912 het maximum-areaal voor Pradjekan gebracht op 900, voor Tangarang op 1000 bahoes.

Dat de suikerindustrie in de afdeelingen Panaroekan en Bondowoso zich gaarne offers getroost om den steun van een wetenschappelijk onderzoek, zooals een proefstation het kan verrichten, wat dichter bij de hand te hebben, bewijst het plan voor gemeenschappelijke rekening een proefstation te vestigen te Sitoebondo. Dat nieuwe station zou een onderafdeeling moeten worden van het bekende proefstation te Pasoeroean. Wanneer het plan door aller medewerking voortgang kan hebben, zullen gebouw en inrichting niet lang meer op zich laten wachten en wordt Sitoebondo een belangrijke instelling rijker.

Het is al jaren geleden, dat het gewest Besoeki berucht was door zijn brandstichters. Brand in de riettuinen, brand in de tabakschuren! Een weggeworpen lucifer, een lont, een fakkel is voldoende om in een uur tijds voor honderden, ja duizenden guldens schade te veroorzaken aan den Europeeschen ondernemer of, zoo assurantie mogelijk is, aan de assuradeurs.

Er bestaat een kleine litteratuur over het rietbranden-vraagstuk. Het feit, dat het een vraagstuk kon worden, is al erg. Men zocht de oorzaken en men vond er niet ééne, doch verscheidene, variëerend naar tijd en plaats. Middelen werden aanbevolen, maar universeele middelen zijn er niet, tenzij misschien dit eene, dat het hoogste inlandsche gezag den ernstigen wil toone de rietbranden te doen ophouden.

Bij den aanvang van het bewind van gouverneur-generaal Rooseboom (1900) was de wanorde, de tuchteloosheid in het gewest Besoeki ten top gestegen. Rietbranden bij de vleet, maar de inlandsche ambtenaren sloegen er haast geen acht op. Zij maakten geen front tegen de brandstichtende desa-bevolking, doch tegen de Europeesche grondhuurders. De regent te Sitoebondo beweerde, dat het verhuren van den grond aan de suikerfabrikanten was afgedwongen (het grondbezit in deze afdeeling is meerendeels individueel). Een commissie van drie leden ging bij den landvoogd klagen over die houding van het inlandsch bestuur. Bij onderzoek naar de waarheid van de beschul-

diging in zake de grondhuur bleek dat er van dwang geen sprake kon zijn.

De gouverneur-generaal was evenals de toenmalige resident van Besoeki vóór afdoende maatregelen. De resident had reeds een bewakingspolitie voor de riettuinen ingesteld, welke betaald werd door de suikerfabrikanten. In 1904 verscheen een Staatsblad (No. 130), waarbij voor de residentie Besoeki werd bepaald „dat in het belang der openbare veiligheid door het hoofd van gewestelijk bestuur tijdelijk aan de inboorlingen buitengewone gemeentelijke diensten van politioneelen aard kunnen worden opgelegd, mits de diensten beperkt blijven tot het gebied der desa in welke de dienstplichtigen woonachtig zijn en van de oplegging der tijdelijke verplichting terstond aan den directeur van binnenlandsch bestuur mededeeling worde gedaan". Tot uitvoering van het Staatsblad schreef de resident bij circulaire aan de assistent-residenten voor, dat ingeval van rietbrand de tuinen van de desa, waar zich de brand zou hebben voorgedaan, gedurende zeven achtereenvolgende etmalen moesten worden bewaakt door een voldoend aantal personen, in den regel 1 of 2 man per bahoe, zoodanig dat tegelijkertijd minstens één zevende en hoogstens één derde van het aantal dienstplichtigen zou uitkomen. Werd de brandstichter gevonden, dan kon de gelaste bewaking tusschentijds worden ingetrokken.

Tegen dergelijke bepalingen is wel het een en ander in te brengen. Het is ook gedaan, maar zonder effect zijn ze niet gebleven. Alleen reeds het bewijs, dàt er van bestuurszijde tegen den rietbrand wordt geageerd, beperkt den moedwil.

De toepassing van het Staatsblad is allengs verzacht naar de mate, waarin het verschijnsel van den rietbrand verminderde. Verdwenen is het euvel nog geenszins. Nu eens in dit, dan in een ander gewest treedt de rietbrand heviger op, maar de oosthoek van Java blijft er mede gestraft. Uit het volgende statistiekje[1]) kan men zien, hoezeer de oostelijke residenties, waar de Madoereesche bevolking sterk in getal is, die van midden-Java in het aantal branden overtreffen.

---

[1]) Archief voor de Java-suikerindustrie. Bijblad Febr. 1908.

Dr. R. Broersma, Besoeki.

HET SNIJDEN VAN SUIKERRIET.

	1904.	1905.	1906.	1907.
Kediri.	499	281	92	178
Besoeki	314	225	170	246
Soerabaja	348	350	431	775
Pasoeroean	301	459	406	758
Pekalongan.	58	113	79	125
Madioen	46	95	48	71
Tjeribon	3	11	27	66
Semarang	31	38	41	42
Banjoemas	1	—	16	4

De suiker-industrieëlen willen gaarne meebetalen voor een voldoende politie en bewaking, indien daardoor de zekerheid van het bedrijf wordt verkregen. Dat onveiligheid inderdaad het bedrijf hachelijk maakt, is herhaaldelijk gebleken. Een enkel voorbeeld. Er werd op een onderneming veel mest gestolen door menschen, die het gestolene overbrachten naar Madoera. Werd nu de diefstal niet gemerkt, dan gelukte niet slechts de aanplant minder doch men kende er de oorzaak niet van. Tegen dit kwaad van mestdiefstal werd een bereden politie georganiseerd aan de kust en daarvoor betaalden de suiker fabrikanten per bahoe en per jaar 20 cent.

In afdeelingen waar de tabakscultuur groot is, bestaat kans dat de suikerindustrie een scherpe concurrentie ondervindt bij het huren van den grond. Immers wanneer de tabaksplanter komt en gronden huren wil, dan weet de inlander dat hij zijn grond maar vier maanden kwijt is en dat hij toch als planter op zijn eigen grond blijft werken ten behoeve van den Europeeschen huurder, die hem bibit verstrekt. De suiker-industrieël daarentegen neemt den grond 18 maanden in beslag. Deze heeft voor, dat hij met zijn cultuur den inlandschen grondbezitter meer laat verdienen dan de tabakker.

In de afdeeling Panaroekan en in het district Besoeki van de afdeeling Bondowoso is weinig kans op concurrentie van tabak en suiker, omdat slechts hier en daar vrije tabak is en de Europeesche tabakker er geen belang bij heeft schuren te bouwen. Maar anders

is het in de afdeeling Bondowoso (district Besoeki dan uitgezonderd). Daar kon de tabakscultuur wel degelijk naast de suiker-industrie beproeven meer gronden te huren. De concurrentie zou voor beide bedrijven lastig en kostbaar zijn geweest en, daar beide partijen dat inzagen, is men tot een overeenkomst geraakt om elkanders gronden niet te overhuren.

Van Bondowoso gaat een uitnemende weg langs Tangarang en Pradjekan naar Sitoebondo en Panaroekan. Hij is verlengd westwaarts langs de kust naar het oude stadje Besoeki, in welks nabijheid de suiker-ondernemingen De Maas en Boedoean liggen, en is ook verlengd naar het oosten waar de suiker-onderneming Assembagoes is gelegen. Het is de weg, die reeds genoemd is en die bij Soember Waroe naar het zuiden buigt om langs Badjoelmati tot Banjoewangi te leiden.

De onderneming *Assembagoes* ligt in een der droogste streken van Java. Geregistreerd werd de regenval in 1895 op 1088 mM.; in 1896 op 694,5; in 1905 op 817; in 1906 op 1021; in 1907 op 921; in 1908 op 1012; in 1909 op 891; in 1910 op 978 mM. Men vergelijke deze cijfers eens met die van Buitenzorg, waar gemiddeld per jaar 4341 mM. valt. De droogte-stations op Java zijn Probolinggo en Sitoebondo met gemiddelden van 1123 en 1119 mM. Dat van Assembagoes blijft er nog onder. En wil men een cijfer van regenval in Nederland: door het Kon. Ned. Metereologisch Instituut te De Bilt werd als gemiddelde voor de jaren 1900 tot en met 1905 geregistreerd 739 mM. [1]).

De administrateur der suikeronderneming behoort tot de cultuurmannen, die gaarne voor zich zelf proeven nemen en zoo is Assembagoes een van de weinige plaatsen in den Oosthoek, waar onderzocht werd in hoeverre het verbouwen van vezelplanten er zou slagen. Er is een kleine aanplant van Sisal, ongeveer 50 bahoes, en een eenvoudige installatie om te ontvezelen ontbreekt niet. Voordeelen konden er niet mee worden behaald, want bij gebrek aan een waschmachine moet veel handenarbeid worden aangewend.

Assembagoes heeft in zijn eenzaam hoekje jaren lang te strijden

---

1) De cijfers voor Assembagoes werden mij door den administrateur welwillend opgegeven. De andere cijfers zijn ontleend aan een voordracht van den heer P. H. Gallé, adjunct-directeur van het Meter. Inst. te De Bilt, in Juli 1912 te Deventer gehouden.

gehad met de inlandsche bevolking over het gebruik van het bevloeiingswater. Sedert de regeling is gebracht onder den dienst der Irrigatie, worden beide partijen volgens een waterreglement geholpen.

Maar de onderneming heeft nog veel meer last gehad van een andere watergeschiedenis: het is die van het zure water der Banjoe Poetih (zie blz. 127). Door het zure water waren de ketels in korten tijd stukgevreten, de stoom was zuur en verwoestte de leidingen, de natte luchtpompen werden na één maaltijd onbruikbaar.

In Mei 1894 organiseerde de tegenwoordige administrateur van Assembagoes een tocht naar Kawah-Idjen om te onderzoeken wat er tegen de verderfelijke zuurheid van de Banjoe Poetih te doen viel. Men wist wel, dat het water van de Kalisat een neutraliseerenden invloed heeft op het water van de Banjoe Pait, maar die invloed bleek dikwijls niet sterk genoeg. Aan den tocht namen deel de administrateur van Assembagoes, Jhr. Trip, de administrateur van Olean, de heer Van Hoorn, de heer Bresser, toen administrateur van Blawan, thans van Djamboe en dr. Winter[1]).

Niet omdat de heeren er nog wel iets anders geproefd zullen hebben dan het zure water van het kratermeer, maar omdat hun eerste tocht geen middel deed vinden, hebben zij hem enkele keeren herhaald. Er hadden er zich trouwens al meer mee bezig gehouden o.a. de heer H. van Kol, die er in 1881 een rapport over uitbracht.

In het bekende werk van Verbeek en Fennema[2]) wordt gezegd, dat het water van het meer door het zand van den kraterwand wordt gefiltreerd. Als verklaring van het feit, dat de Banjoe Pait na aanhoudende regens troebel wordt, wordt het voor waarschijnlijk gehouden, „dat na hevige regens de kom overloopt en het troebele water dan niet door het zand wordt gefiltreerd, maar direct uit den krater afvloeit en dus troebel blijft".

Toen men nu zoo ver was, dat men wist hoe het kratermeer na veel regenwater te hebben ontvangen over den dam heen zijn water loosde in de Banjoe Pait en de filtreering onder den dam dan maar ten deele werkte, kwam natuurlijk het denkbeeld op, dien dam te

---

1) Van dezen is het vroeger geciteerde artikel in het Archief voor de Java-suikerindustrie. April 1896.

2) Geologische beschrijving van Java en Madoera. Amst. 1896, dl. 1, pag. 81 e.v.

verhoogen. Waar zou dan de loozing plaats hebben? In de solfatare in den oostelijken hoek van het meer. Maar dat durfde men uit vrees voor een uitbarsting niet aan en de Regeering verbood een verhooging van den dam.

Het was toen, dat de heer Bresser, thans administrateur van Djamboe, op een gelukkige gedachte kwam. Hij sloeg namelijk voor, een sluis te plaatsen in den overloop van het meer in de Banjoe Pait. De ingenieurs keurden het idee goed en het werk kostte nog geen vijf duizend gulden. De onderneming Assembagoes was geholpen en heeft den vinder van het afdoende middel haar dank betoond. Door de sluis is het mogelijk den toevoer van het kraterwater te regelen, zoodat het zure gehalte na regens niet overheerschend wordt in de Banjoe Poetih.

* * *

Panaroekan en Sitoebondo zijn nauw met elkaar verbonden, niet omdat de spoorlijn ze verbindt, maar omdat de Europeanen, die hun werkkring vinden te Panaroekan, toch meerendeels wonen te Sitoebondo.

Panaroekan is niet een mooi plaatsje, er wonen wat Chineesche winkeliers en inlandsche visschers; maar er is een havenbedrijf dat men vooral niet moet onderschatten. Het wordt uitgeoefend door de *Maatschappij Panaroekan* of voluit: „Maatschappij tot het drijven van Commissiehandel en het exploiteeren van pakhuizen en prauwen te Panaroekan", opgericht in 1886[1]).

De Panaroekan-Maatschappij is een allerbelangrijkste instelling, in gunstige ligging aan de zee door geen ander veer op Java geëvenaard. Het is een prauwenveer en een veem en heeft verder tal van agenturen: van alle groote stoomvaartmaatschappijen die op Java varen, van een zee- en brandassurantie, van twee kalkbranderijen, van de Standard-Oyl-Cy., van de werf „'t Kromhout" te Amsterdam. Voor het transport beschikt de maatschappij over een railnet, kranen en hefwerktuigen met een capaciteit van 2 tot 15 ton en tal van vaartuigen; een staatsspoorlijn ligt op het laadhoofd. De maatschappij

---

[1]) Vroeger was het veer een zaak van Vermaasen als lid der firma Maarschalk & Co. Hij bracht haar in een vennootschap met 350 aandeelen, waarvan Gerard Birnie er 100, George er 20 nam. Later kwamen meer aandeelen in handen der Birnies. Thans is David Birnie directeur en enkele andere Birnies zijn commissaris.

is agent voor groote koopers van suiker, ontvangt voor hen het product en slaat het op. De suiker der ondernemingen Pandji[1]), Olean, Wringin Anom, Pradjekan en Tangarang ontvangt en bewaart zij; voor de onderneming Assembagoes treedt zij alleen als prauwenveer op daar Assembagoes een eigen afscheepplaats heeft.

Zij behandelt voorts koffie, cacao en inlandsche producten (als djagong, widjen enz.), voert Siam-rijst in voor Chineesche handelaren te Panaroekan en te Bondowoso. Suiker geeft de groote massa, maar de groote waarde komt uit een product, nog niet genoemd; het is de tabak van de „Landbouw-Maatschappij Oud Djember", van Soekowono etc. Hierbij doet zich het voordeel gevoelen van het feit, dat suiker en tabak niet in denzelfden tijd worden afgeleverd.

De Panaroekan-Maatschappij is beoosten Soerabaja de eenige, die aan de schepen drinkwater kan leveren. Het is artesisch water, dat in tanks wordt opgepompt. De Maatschappij heeft voor het oppompen een concessie gekregen van de Regeering en moet daarvoor gratis water leveren aan gouvernementsschepen.

Aan het hoofd van het bedrijf staat een administrateur, die eenig Europeesch personeel onder zich heeft. Dan zijn er ongeveer 30 mandoers voor het wegen, het merken en voor schrijfwerk, benevens veel los werkvolk, al te gader Madoereezen. Op de prauwen is een bemanning, die alleen te maken heeft met den djoeragan d. i. den stuurman, den gezagvoerder. De djoeragans behooren tot het veer.

Thans een kijkje op het laadhoofd, het aardigste kijkje van Panaroekan. Het is een vroolijk gezicht, dat de prauwtjes met kleurige zeilen bieden en op de reede enkele groote schepen. Naar het westen achter de fraaie bocht rijst het Ringgit-gebergte op.

Links van de pier ligt de helling, waar de prauwen worden hersteld. Daar zijn altijd omstreeks twintig toekangs aan het werk, nu en dan door los volk geholpen. Behalve het laadhoofd der Panaroekan-Maatschappij ligt er nog een vrije pier van het gouvernement, welke echter veel kleiner is. Omdat in den westmoesson de branding nogal hevig is, wil men enkele havenwerken ondernemen. Er zouden dan

---

[1]) De suikerfabriek Pandji heeft eerst een eigen afscheep gehad te Kalboet, noordelijk van Panaroekan.

volgens het gereede plan twee strekdammen worden gelegd in een halven cirkel om de pieren heen met de opening aan de zuidzijde. Het gouvernement verlangt nu, dat de Panaroekan-Maatschappij voor de helft in de kosten zal deelnemen.

Het veer beschikt behalve over een motorboot en een stoomsleeper over 19 prauwen, van 13 tot 50 koyang metend (een koyang = 30 picol; een picol is bijna 62 K.G.), tezamen 467 koyang. Deze laadruimte is maar klein. Het is genoeg, omdat zij hier handig kan worden gebruikt. De reede is namelijk dichtbij, de prauwen behoeven hier niet gelijk elders een kali op te varen; hindernis van zandbanken is er niet; hoogstens raken de vaartuigen bij laag water vast. Zij kunnen wel driemaal per dag naar de reede en daarom is deze kleine vloot meer waard dan een grootere elders.

Waar de inkomsten per prauw zoo groot zijn, is de Panaroekan-Maatschappij niet licht te winnen voor de trustvorming, waarop al enkele jaren op Java's noordoostkust wordt aangestuurd. Te Probolinggo (residentie Poesoeroean) bestaan twee veeren, te Kraksaän is er een (zie blz. 101), te Besoeki is er ook een. De „Afscheepzaak Besoeki" ging in 1911 aan de Ned.-Indische Handelsbank over, die ook het veer te Kraksaän en een veer te Probolinggo heeft. Het „Nieuw Prauwenveer" te Soerabaja is eveneens op trustvorming uit geweest op de oostkust. Wat van dit alles nog het resultaat moge worden, zeker is dat de Panaroekan-Maatschappij haar byzonder gunstige positie niet licht zal prijsgeven.

Thans enkele cijfers van uit- en invoer door de Panaroekan-Maatschappij, aan haar jaarverslagen ontleend:

UITVOER.	1908—1909. KOYANG.	1909—1910. KOYANG.
Suiker (incl. zaksuiker en stroop). .	20,090	24,695
Tabak	12,646	9,936
Koffie (en een weinig cacao, kapok).	657	358
Inlandsche producten	1,101	619
Steenkool (9796,56 t. à 1,8 t. p. koyang).	5,442	8,238 voor de S.S. 394 „ particulieren.

INVOER.	1908—1909. KOYANG.	1909—1910. KOYANG.
Katjang, matten en tabaksmatten. .	586	645
Machinerieën	226	856
Mest (zwavelzure ammonia). . . .	505	461
Stukgoederen	408	536
Rijst	40	—
Paarden.	91	54
Petroleum	64	579

De visscherij is te Panaroekan niet groot. Ten behoeve echter van de inlandsche visscherij is het plan opgevat een zoutloods te bouwen, opdat het zout aan de inlandsche visschers zou geleverd kunnen worden vrij van accijns.

* * *

Het is een aardige rit van Panaroekan of van Sitoebondo langs de kust, zóó dicht er langs, dat men de zee ziet kabbelen tegen den oeverrand als ware zij een liefelijke beek. Zoo rijdt men maar voort tot het uiterste plaatsje der residentie, tot Besoeki, dat stil en geluidloos is; dat zich verdroomt in de oude herinneringen van Neerlands vroege vestigingen en in de veel jongere van toen het nog de hoofdplaats was van het gewest.

Tegenwoordig ligt het meest oostelijke gewest van Java niet meer zóó buiten het bereik als tien jaren geleden. Men begrijpt, hoe door de afzondering op zulke plaatsjes toestanden, verhoudingen, conventies konden ontstaan, waarover men nu de schouders ophaalt of lacht bij het hooren van de verhalen die, in den trant van anecdoten, er van gaan. In dergelijke verhalen sluipt licht een weinig overdrijving, maar toch schetsen zij ten slotte de waarheid, dat er zich in die kleine stadjes malle toestanden konden ontwikkelen.

Men kent de romans van Maurits, pseudoniem van een man die de samenleving van Indië goed verstond en die door voor- of tegeningenomenheid te haren opzichte niet werd geplaagd. Men herinnert zich wellicht beter den roman, zooveel later geschreven, van Louis Couperus, wiens broeder eenmaal te Besoeki als resident heeft gezeteld. De roman „Stille Kracht" is artistiek geschreven, heeft wellicht ware dingen tot

grondslag, maar kennis van de oude samenleving op Java put men uit dat ééne boek niet overvloedig, zooals wel het geval is met de boeken van Maurits.

Stille kracht — de uitdrukking is prachtig van vinding — kan overal op Java zich vestigen. Het wonderlijke is aan tijd noch plaats gebonden, echter wel aan den aard der menschen. En gegeven nu de stille afgelegenheid van heel kleine stadjes; de nauwere aanraking van Europeanen, inlanders, Arabieren; de nabijheid van een schoone maar vaak onheilspellende natuur in het gebergte; — dan mag men aannemen, dat hier het mysterieuse, waar en onwaar, zijn geloovigen gemakkelijk kon vinden. De geheimzinnigheid is voor duizenden een verrukkelijke sensatie, mits zij niet zelf doch anderen er den last van ondervinden. Dan gaan, na een „wonderlijk verschijnsel", de verhalen den volgenden dag in het rond. Zij verbreiden zich langzaam aan en het duurt enkele jaren eer zij uit oost-Java te Batavia zijn aangeland. De verhalen hebben op hun langen tocht geleden aan de zijde der waarheid, toegenomen zijn ze aan den kant der verdichting. De namen van hen, aan wie het wonderlijke overkwam, worden er bij gefluisterd. Zij worden ook verwisseld en zooals in de middeneeuwen al het ridderlijke, grootsche, dat zich had voorgedaan in de heldenwereld der Germanen, werd verbonden aan de figuur van Karel den Groote, zoo zal men eens den grooten roman bekomen van Java's spokerij, wonderverschijningen, stille kracht, verbonden aan een paar menschen uit Besoeki, slachtoffers van zelfbedrog en anderer bedriegerij.

Men moet er geen waarde aan hechten, maar de materie is overigens lang niet onaardig. Een weinig goed geloof dient voor een wijle ontwikkeld, anders mist men àlles van de sensatie welke de betrokkenen en de omstanders hebben genoten. Men moet eigenlijk zoo eens iemand tegen het lijf loopen, van wien men geen geloof aan eenige hocus-pocus veronderstelt, en die dan in vollen ernst verklaart: ik heb ze zien vliegen, de steenen, door de kĕlamboe heen over het bed. Als men dan, omdat de man toch zoo verstandig, verlicht, helder is, toch wel geneigd wordt er ièts van aan te nemen, dan raakt men in de goede stemming om verhalen te hooren van de „Stille Kracht". Er zijn in Indië heusch knappe, verlichte mannen die ten volle gelooven aan de kracht van zekere oosterlingen om de „Stille Kracht" te doen werken.

Indien zij het maar niet zelf hadden bijgewoond, hadden gezien!...

De „Stille Kracht" moet behalve over menschen natuurlijk ook beschikken over zekere materialen. Goedkoop zijn ze echter: steenen en kauwbare sirih. Maar de steenen zijn het gemakkelijkst in het gebruik, want ze binden niet zoo aan de nabijheid der slachtoffers. Elken dag is het in de dagbladen te lezen, dat de politie wordt geroepen tegen het gooien van steenen op huizen in het donker. Het is een algemeen plaagmiddel in de Indische wereld, waarvan zij het eerst last hebben, die met de inlandsche gemeente in nauwe en minder gewenschte en heimelijke betrekking geraken. Is Liefde een Kracht, heimelijke liefde wordt wel eens „Stille Kracht".

De verhalen hebben behalve de amusante zijde ook de leerzame, omdat zij een kleinen kijk geven op inlandsche manieren en op de tijdelijke waardeloosheid van den mensch, die, onder suggestie gekomen, in verwarring of angst raakt. Als in een toovertent, doet in de wereld der „Stille Kracht" suggestie het halve werk. En soms het heele. Trouwens, dat is ook de bedoeling, waarmee de „Stille Kracht" te werk wordt gesteld. Het object moet geplaagd, beangstigd, afgemat worden, opdat er mede te doen valt wat men wil. Dan is de hocus-pocus ook gevaarlijker dan wanneer zij dienst doet als plagerij en kleine wraakoefening.

In een huis, waar met steenen was geworpen, werden op een dag steenen gevonden netjes op een rij achter een poot van de kast. Toen wist men, wat men vooruit had kunnen weten, dat namelijk huisgenooten de steenwerpers waren.

Een oude heer merkte telkens, wanneer hij in zijn voorgalerij op een langen stoel lag te rusten, dat hij met asch werd besprenkeld. Op een keer verkoos hij niet zijn prettig plaatsje te ruimen, riep den huisjongen en zei hard: geef me het geweer. Onmiddelijk kwam er uit den dichtstbij staanden boom een stem, die om vergeving vroeg.

Dat waren erg domme pogingen om „kracht" te oefenen. Maar zoo zijn ze niet alle. De betere methode leert, dat alle huisgenooten moeten samenspannen tegen één. Solidariteit is ook hier het ware. Een menagère wilde haar toewan onder den indruk brengen van haar staat, een gezegenden staat. Zij had zich met den huisjongen en den tuinjongen daaromtrent verstaan en sedert gingen de steenen

door het huis, wanneer toewan binnen was. De menagère ging daarbij heftig te keer en deed in haar voorgewende vlagen van angst allerlei dwaasheden. De toewan, dien zij tot een huwelijk wilde dwingen, vond den toestand alleronbehagelijkst en sprak er zijn dokter over. De dokter kwam den volgenden dag. Hij had van het steenen gooien al vernomen en was besloten dadelijk toe te tasten. Daarom greep hij onmiddellijk den huisjongen bij de keel, hem afvragend: waar zijn nu je steenen? De bediende, op deze tactiek allerminst verdacht, antwoordde: ik gooi niet, maar hij. Daarbij wees hij op den tuinjongen. Deze, op zijn beurt aangepakt, riep in zijn angst: ik doe het niet alleen, maar hij ook. De „Stille Kracht" was daarmee geweken en de toewan kon weten, wat hem te doen stond.

Velen kennen het geval van den ambtenaar, in wiens huis het langen tijd wonderlijk toeging. Het was een stelselmatige plagerij, waaraan de heele familie en alle bedienden deelnamen. De man moest worden klein gemaakt en het is ook wel gelukt. De steenen vlogen door het huis, zelfs in de slaapkamers van de kinderen, die dan hard te keer gingen en er een aardigheid in vonden hun vader radeloos te zien. De ambtenaar had buitenaf zijn nood al geklaagd en enkele vrienden kwamen op zijn verzoek om getuige te zijn van de wondere dingen. En onder hen waren er, die zagen wat niet te zien was en, wat er werkelijk te zien was, overdreven. Elken dag werkte de Kracht en op verschillende wijzen, waaronder er waren die den heer des huizes aan de beurs raakten. Als men rustig aan tafel zat, viel er in een andere kamer een spiegel van de wand en zoo waren er tal van voorvallen, die allen deden opstuiven tot groot genoegen van wie de „kracht" vooraf hadden te werk gesteld. Op een dag zat het slachtoffer aan zijn schrijftafel, toen een van zijn zoontjes opeens riep: kijk, kijk papa, daar gaat hij, daar gaat de sleutel. Het was de sleutel, die op de brandkast zat. Er „ging" niets, maar papa sprong verschrikt op, pakte zijn zoontje bij den arm en vroeg gejaagd: En waar is hij nu? De jongen, op zijn beurt ontsteld door den heftigen uitval van zijn vader, wist niet in zijn rol te blijven. Hij wees op den bloempot, waar hij even te voren den sleutel had verstopt, en zei: hier is hij, pa. Dit en dergelijke doorzichtige gevallen waren den heer des huizes eigenlijk wel aanwijzingen

genoeg geweest aangaande den aard der dagelijksche verschijnselen. De man was evenwel al zoo ontredderd, dat hij zijn oordeel niet behoorlijk meer kon vestigen. Toen heeft een ander gedaan wat er gedaan moest worden om het raadsel te ontsluieren. Hij sprak met enkele personen af op een avond het huis binnen te gaan en alles donker te maken. De heele familie werd weggebracht, de bedienden allen verwijderd. In het duistere en stille huis gebeurde... niets. Totdat die andere zelf een steen uit zijn zak haalde en hem achter den rug weg wierp. Die in het complot waren, wisten dat het zou gebeuren. Maar die niet op de hoogte waren, kwamen zeer onder den indruk. De een had hem hier zien gaan, de ander daar; een derde had gezien, hoe de steen een boog beschreef om in het vertrek te komen. Waarheid was, dat de steen eenvoudig tegen een muur achter den werper was gekomen en toen op den grond was gevallen.

Men moet naar de stille plaatsjes van Besoeki gaan om de ware verhalen van jaren geleden te hooren; ze zijn er legio. Heele campagnes zijn met de „Stille Kracht" op touw gezet, campagnes die slaagden en die niet slaagden, tot voldoening van den een, tot schade van den ander; tamelijk onschuldige en beslist misdadige.

* * *

Java is een land voor ooftteelt en toch is er aan ooftteelt bijna niets gedaan, tenzij men het bezit vruchtboomen, het plukken en verkoopen der vruchten tot ooftteelt wil rekenen. In enkele streken komen bepaalde vruchten zeer tot haar recht, alhoewel de bevolking niets anders doet dan ze maar laten groeien. Meer dan eens is de afwezigheid van ooftteelt betreurd: wanneer de inlandsche bevolking er toe gebracht kon worden groote zorg te besteden aan haar vruchtboomen, daarbij voorlichting te gebruiken; en wanneer dan de verzending uit bepaalde centra naar de hoofdplaatsen van Java snel en veilig kon worden ingericht, — wel, dan opende er zich voor de oofttelende bevolking een nieuwe en rijke bron van inkomsten en de consumenten waren geholpen aan goede vruchten. Iedereen stelt op prijs de djeroeks keproh uit het land van Garoet, iedereen houdt van de mangga's, die groeien van Bangil tot Sitoebondo in overvloed en schoonheid.

Er bestond al enkele jaren te Buitenzorg een *Vereeniging Oofteelt*, een vereeniging die in haar omgeving wel aardig werk deed, maar toch eigenlijk niet buiten haar wetenschappelijke plooi kwam. Kon de Vereeniging worden dienstbaar gemaakt aan de practijk en kon zij daartoe afdeelingen hebben in de centra van vruchtenteelt, dan zou, meende men, veel zijn gewonnen, te meer omdat de vereeniging beschikking kreeg over een Europeeschen boomkweeker.

En zoo werd in November 1909 tijdens een landbouw-tentoonstelling te Bondowoso een „afdeeling Besoeki" gevestigd. Het bestuur stelde een programma van werkzaamheden op, waarop het volgende prijkte:

1°. De stichting van een vruchtentuin; 2°. het bijeenbrengen van vruchtensoorten in Besoeki voorkomend; 3°. het verzamelen van soorten niet in Besoeki voorkomend; 4°. de aanstelling van een mandoer voor het kweeken van jonge vruchtboomen; 5°. de aanstelling van een inlandschen leeraar voor het lesgeven aan de bevolking in de cultuur en de voortteling van ooftboomen; 6°. het houden van periodieke voordrachten; 7°. het pomologisch onderzoek der manggasoorten; 8°. de bevordering van den handel in vruchten; 9°. het nemen van cultuurproeven in eigen tuin en in particuliere boomgaarden; 10°. de uitgave van vlugschriftjes over ooftteelt in de inlandsche talen.

Een volledig en goed programma. Maar nu de uitvoering. Men wilde voor den vruchtentuin vijf bahoes hebben en van drie zijden werd grond aangeboden. Van twee waren het sawahgronden, die zonder zware bewerking niet zouden kunnen worden benut; van een derde waren het gronden in Djember en men moest ze hebben nabij Bondowoso. Van dien tuin zou een collectie-tuin worden gemaakt, vanwaar stekken en enten aan de bevolking konden worden verstrekt.

Zoo ver is het niet gekomen. Het programma bleef van a tot z onafgewerkt, omdat er geen belangstelling genoeg was voor de vereeniging. Enkele inlandsche hoofden waren toegetreden bij de oprichting der afdeeling, maar van activiteit waren en bleven de sporen schaarsch. Indien de inlandsche hoofden zich wezenlijk voor de zaak hadden gespannen, zou de bevolking wel de leiding en de voorschriften der vereeniging hebben aanvaard, — een gewoon verschijnsel. Helaas is het ook een gewoon verschijnsel, dat dergelijke pogingen afstuiten op de onverschilligheid der inlandsche wereld. Omdat de vruchten

toch wel groeien en ook zonder veredeling wel te eten zijn, kan de energie om te zamen de ooftteelt aan te pakken en in stand te houden wel achterwege blijven.

Na eigenlijk niet te hebben geléefd, is de heele vereeniging in 1912 ten grave gedaald. Voortaan zal er te Buitenzorg wel weer wetenschappelijk worden gewerkt aan pomologisch en botanisch onderzoek van vruchtensoorten en het resultaat zal te zijner tijd ook wel worden neergelegd in een der keurige uitgaven, waardoor 's Lands Plantentuin zich onderscheidt, maar de bevordering en verbetering der inlandsche ooftteelt zullen voorloopig moeten worden losgelaten.

Wie evenwel wil zien, wat met energie op het gebied van ooftteelt is tot stand te brengen, moet te Sitoebondo den tuin bezoeken van mevrouw Ples. De heer Ples is geneesheer en vindt zijn practijk tot ver buiten Sitoebondo. Hij heeft er een kleine kliniek, waarin zijn vrouw hem vaak helpt met de verpleging. Huishoudelijke en moederlijke plichten benevens de verpleging hebben mevrouw Pels intusschen niet verhinderd zich toe te leggen op het kweeken van mooie vruchten.

Het is nu omstreeks acht jaren geleden, dat zij van een suikergeëmployeerde vernam, hoe druiven in deze streek goed konden groeien. Zij begon met een stekje en plantte ook papaya en zuurzak. Met de Westlandsche en Australische druiven ging het aanvankelijk slecht. Een oud inlandsch vrouwtje gaf den raad rondom den stam een put te graven van één meter diepte en dien put te vullen met aarde. De raad werd opgevolgd en sedert verbeterde de bloei. Om den vruchten tegen kakkerlakken en vogels te beschermen, werd om elken tros een zakje van tule gedaan. Opgemerkt werd, dat de vruchten daarna ook zoeter werden. In den tuin achter het huis van mevrouw Ples groeien nu vrij veel druiven en het is mogelijk twee oogsten per jaar te krijgen. Langzamerhand kreeg zij een uitgebreide ervaring, plantte ananas, Smirnasche vijgen, Europeesche citroenen en alles staat er even goed verzorgd. Ziedaar een voorbeeld op bescheiden schaal van wat bereikbaar is met goeden wil in de ooftteelt.

Te Sitoebondo telen vooral inlandsche geestelijken witte druiven. De vruchten zien er mooi uit, maar zijn zuur. Mooi èn goed zijn de mangga's, omdat ze in deze streek door geen inlandsche onverschilligheid of indolentie zijn te bederven.

VEERTIENDE HOOFDSTUK.

HET BOSCHWEZEN IN BESOEKI.

TEN oosten van Poeger liggen verspreide bosschen en aangelegde djati-tuintjes (blz. 14); verder is er natuurbosch ten zuiden van Banjoewangi en bij Besoeki. Dat is al wat het gewest aan djati-hout bezit. Daartegenover staat in dit gewest een rijkdom aan wildhout, waarvan ook een gedeelte door den Dienst van het Boschwezen wordt geëxploiteerd[1]). Tot dat gedeelte behooren bamboe en sadèngs[2]), waarvan de tabaksondernemingen veel behoeven voor den bouw van schuren. De voorraad sadengs is lang niet onuitputtelijk, omdat de boom zooveel jaren noodig heeft om volwassen te worden. Er worden er wel bijgeplant, maar onwaarschijnlijk is het niet, dat de tabaksschuren eenmaal op ijzeren pilaren moeten rusten.

Een byzonderheid van Besoeki zijn de mooie bamboe-gordels op de berghellingen.

Andere wildhouten worden bijna niet geëxploiteerd, evenwel worden zij behouden tegen afspoeling van den grond bij zware regens en tot regeling van den afvoer van het hemelwater. Daartoe behouden, zijn de overigens waardelooze wildhout-bosschen zeer nuttig[3]). Tegen boschreserves op de berghellingen kan geen bezwaar gelden, indien zij inderdaad als een bescherming dienst doen. Er bestaan

---

1) Jaarboek van het Departement van Landbouw in Ned.-Indië. 1910, blz. 408.

2) Op erfpachtslanden komen ook sadeng-aanplantingen voor, sommige van beteekenis bv. op Zuid-Djember (blz. 48). Zulke aanplantingen blijven hier buiten rekening.

3) Bulletin van het Koloniaal Museum No. 50, alwaar op blz. 61 e. v. een voordracht van H. J. Kerbert is afgedrukt over „de beteekenis van de wildhoutbosschen uit een oogpunt van houtproductie".

echter ook reserves in de vlakte, namelijk in het zuiden van Djember bij de spoorbaan en in de afdeeling Banjoewangi bij de Sampangbaai. Hier is geen bescherming het doel, doch het cultiveeren van hout. Tegen dergelijke reserves is wel degelijk bezwaar ingebracht en wel door den irrigatie-dienst, om te zwijgen van de bezwaren van particulieren, die voor gedeelten daarvan een erfpacht zouden willen aanvragen.

De reserves van het Boschwezen zijn nog lang niet allen bij Staatsblad vastgesteld en over die vaststelling is heel wat ambtelijke wrijving geweest. In tegenstelling met het streven van den dienstchef van het Boschwezen, besliste de Regeering dat geen uitbreiding der voorloopig vastgestelde boschgrenzen zou geschieden[1]). Inkrimping van de gronden voor inlandschen en Europeeschen landbouw wilde zij dus niet.

Aan bosschen te midden van in cultuur gebrachte complexen beleeft men meer verdriet dan vreugde, want zij worden verzamelplaatsen van gedierte. De inlander eerbiedigt dergelijke boschreserves niet, vooral niet indien zij niet afgebakend zijn, terwijl het uitoefenen van toezicht daarop lastig is en duur.

---

[1]) M. Treub: Landbouw, Amst. 1910, blz. 128-130

VIJFTIENDE HOOFDSTUK.

IRRIGATIE IN BESOEKI.

DE rijstcultuur zou zonder bevloeiing der velden op Java niet dien omvang hebben gekregen dien zij thans heeft. De inlandsche bevolking heeft dan ook eeuwen lang voor die bevloeiïng gezorgd naar hààr vermogen. Eerst in de 18e eeuw komt er in de irrigatie iets van westersche techniek en in de 19e eeuw begint de bemoeienis der koloniale regeering. Een der oude voorbeelden ligt juist in het gewest, dat ons bezig houdt; het is de opstuwing van de Sampean in 1832[1]). De bemoeienis werd allengs drukker, heeft haar strijden en verblijden gehad zooals zij die thans nog wel heeft.

Een nieuw tijdperk vangt in 1890 aan, wanneer de directeur van het departement der Burgerlijke Openbare Werken (B. O. W.) een algemeen irrigatieplan bij de Regeering indient, omvattende zestien irrigatie-gebieden, waarvan de kosten op 35 millioen worden geraamd. Die zestien gebieden beslaan een oppervlakte van 600 duizend bahoes d. i. bijna één vijfde van het totale oppervlak der sawah-gebieden op Java. Uitbreidingen van het plan hebben het een oppervlakte gegeven van een millioen bahoes.

Wat nu het gewest Besoeki betreft, vóór 1900 waren Sampeanwerken verricht, waardoor 15 duizend bahoes in de afdeeling Panaroekan bevloeibaar werden. In 1902 begon de groote opname in zuidoost-Loemadjang (residentie Pasoeroean) en zuidwest Djember, een bevloeibaar gebied beoogende van 150 duizend bahoes grootendeels in Djember gelegen.

---

[1]) Onze Eeuw, April 1907, bevat een opstel van J. Nuhout v. d. Veen over „Irrigatie en Landbouw op Java".

Op de begrooting van 1907 werden gelden uitgetrokken voor de oprichting der vierde irrigatie-afdeeling, geheeten *Pekalen-Sampean*. De naam is in zooverre minder gelukkig, dat die beide rivieren geenszins in belangrijkheid de Bedadong en de Bondojoedo overtreffen; voor Banjoewangi zijn de Kali Baroe en de Kali Setail van meer belang.

De stand der werkzaamheden en de plannen der Pekalen-Sampean-afdeeling waren medio 1911 voor de vier afdeelingen van Besoeki als volgt:

Djember. Bewesten de Bondojoedo geeft het niet veel nut irrigatiewerken aan te leggen, omdat daar altijd gevaar dreigt van de besoeks[1]). Oostelijk van de rivier daarentegen wel. Nu zal een hoofdkanaal van 16 kilometer het water der rivier brengen naar de grens der gewesten Pasoeroean en Besoeki en een deel van dit gewest bevloeien. Want voor de irrigatie van een westelijk gelegen gebied heeft de „Handelsvereeniging Amsterdam" reeds gezorgd ten behoeve der suikerondernemingen Djatiroto.

Van de Tanggoel-Bondojoedo-bevloeiïng bestaat een voorloopig ontwerp, waarvan de kosten zijn begroot op 2,600,000 gulden, te dragen door het gouvernement, en 600,000 gulden te dragen door de H. V. A. Het is waarschijnlijk dat het ontwerp zal worden uitgevoerd. Het beslaat 42,220 bahoes bruto[2]), waarvan 6000 bahoes liggen in het erfpachtsgebied van Djatiroto.

De kern der werken in Djember zijn de Bedadong-werken, waardoor bruto 33 duizend bahoes zullen kunnen worden bevloeid. Aan het leggen van een dam in de rivier werd al begonnen en de leidingen zijn ontworpen. Tegen het gebrek aan arbeiders, hier ondervonden, heeft men een vernuftig middel toegepast: men heeft inlandsche gevangenen te werk gesteld. Ik zag er wel vijf honderd; hun verblijf werd telkens naar het centrum van hun arbeid verplaatst — een verplaatsbare boei.

Dat in vroegere jaren „Oud Djember" voor zich waterwerken

---

[1]) Besoeks zijn de zandstroomingen van den Smeroe.

[2]) Onder „bruto" wordt verstaan de heele omtrek, maar daarbinnen liggen kampongs en terreinen die niet tot bevloeibaren grond kunnen worden gerekend; daarvoor wordt 25 procent van het brutocijfer afgetrokken.

aanlegde, waarvan ook de bevolking der nabij gelegen gouvernementslanden partij kon trekken, werd reeds meegedeeld (blz. 40). Erfpachtsperceelen van „Oud Djember" liggen ook in een gebied ten oosten van de Bedadong, waarvoor bevloeiing uit de Majang is ontworpen. Het gebied is bruto 25 duizend bahoes groot.

Banjoewangi. In deze voor de rijstcultuur zoo byzonder gunstige afdeeling kan irrigatiewerk van groot belang zijn. Alles is hier nog in voorbereiding. In de afdeeling moet een afzonderlijke sectie onder een ingenieur worden gevestigd. Voor enkele jaren bestond er ten opzichte van de waterverdeeling eigenlijk anarchie. Daarom is de irrigatie-dienst begonnen met een waterregeling tot stand te brengen, waardoor de toestand veel verbeterde.

In deze afdeeling bleek het noodig, alvorens groote werken aan te vatten, te voorzien in kleinere, die vlug konden worden beëindigd. Die noodzakelijkheid is gedeeltelijk voortgekomen uit de vele nieuwe vestigingen na en door den aanleg der spoorbaan en de groote ontginningen. Zoo zijn in de streek van Kali Baroe 1400 à 1500 bahoes sawah kunnen ontstaan. Behalve met kleine werken helpt B. O. W. ook met raadgeving in zake bevloeiing.

Het zal nog jaren duren eer er de groote werken zijn, die in het plan zijn opgenomen. Daartoe behoort een bevloeiing uit de Kali Setail. Zij raakt een gebied ten zuiden van de spoorlijn, waar ook eenige groote wegen zijn geprojecteerd (blz. 63). Bevloeiing is voorts mogelijk in de vlakte ten zuiden van Kradenan, waar nog haast geen bevolking is. Men zegt, dat het een prachtige streek is voor de teelt van padi en suikerriet, maar een plan voor irrigatie bestaat begrijpelijkerwijs voor die streek nog niet. En eindelijk de zuidoostelijke hoek van Java, het land Blambangan. Het Boschwezen heeft er een groote reserve. Erfpacht is voor een zuidelijker gedeelte aangevraagd, waar men de klappercultuur om de coprah zou willen beoefenen.

Veel hangt voor den bouw van irrigatie-werken af van de beschikbaarheid van personeel. Thans laat zich het tekort gevoelen. Het is een geruststelling dat in zuid-Banjoewangi, mocht transmigratie wegens overbevolking dringend blijken, vruchtbare grond in overvloed aanwezig is. Overbevolking op Java behoeft geen schrikbeeld te zijn.

Panaroekan. Er wordt gewerkt aan irrigatie uit de Banjoe Poetih. De bevloeiing wordt aanzienlijk uitgebreid en verbeterd, waardoor bij den noordelijken loop ongeveer 5000 bahoes te irrigeeren zijn. Bij den zuidelijken loop moet naar het oordeel van een houtvester [1]) de sandelhoutboom goed gedijen.

De noordoostelijke hoek wordt beheerscht door het gebergte Baloeran. Rond het gebergte zijn gronden tot een oppervlak van 15 duizend bahoes in erfpacht uitgegeven voor de cultuur van vezelplanten. Een vroegere aanvrager, wien ze waren toegewezen, gaf ze aan het gouvernement terug. Wat die noordwesthoek mettertijd zal opleveren is onzeker.

Bondowoso. Een gedeelte der afdeeling ligt in het gebied der Sampean-werken, reeds vroeger ondernomen, zoodat hier slechts enkele uitbreidingen en verbeteringen te wachten zijn. Anders is het gesteld met de contrôle-afdeeling Besoeki, waar de Deloewang-werken aan de beurt zijn. Daardoor zullen 5000 bahoes bevloeibaar worden, een zaak waarbij ook de suikeronderneming Boedoewan belang heeft.

Toen in 1907 de irrigatie-afdeeling Pekalen-Sampean werd opgericht, had de sectie-ingenieur als standplaats Bondowoso. In 1908 kwam de sectie Sampean er bij, waarvan de chef te Probolinggo was gevestigd. In 1910 werd Bondowoso weer de standplaats van den chef, terwijl sectie-ingenieurs werden geplaatst te Bondowoso, Probolinggo en Loemadjang.

* * *

Het besteden van millioenen guldens voor den bouw van irrigatiewerken doet veronderstellen, dat die werken niet alleen nuttig zijn doch ook rendabel. Die veronderstelling komt echter in gevaar, wanneer men het oordeel verneemt van sommigen, wien bevoegdheid niet kan worden ontzegd. Ik laat daar, dat het gouvernement wel eens te traag is geweest met maatregelen om naar billijkheid een deel der grootere inkomsten, als een gevolg van den aanleg van

[1]) De houtvester Spaan in het tijdschrift voor boschtechniek Tectona.

bevloeiingswerken voor zich op te eischen. Dat is gebeurd in het Pemali-Tjomal-gebied, waar prachtige werken waren ondernomen. Jarenlang werd de landrente er niet verhoogd.

Een andere vraag is het, of de bevolking inderdaad veel nut trekt van hetgeen van gouvernementswege in den vorm van bevloeiingswerken voor haar wordt gedaan. De heer J. Nuhout v. d. Veen schreef daaromtrent[1]), dat de uitkomsten der groote werken ver beneden de verwachting zijn gebleven: geen hoogere opbrengsten, geen toenemende welvaart. De resultaten kwamen niet verder dan tot het verzekeren van den oogst, voor zoover hij van geregelden wateraanvoer afhankelijk is. Niet aan de werken liggen de mislukkingen. Bij den natten rijstbouw gaat het echter slordig toe, de Javaan is niet in staat de cultuur hooger op te voeren. Hij noch zijn hoofden hebben voldoende kennis van de cultuur. Terwijl de bestuursbemoeienis daarbij behoort te steunen op deskundig advies, duurt het geliefhebber der ambtenaren maar voort. Er moet worden gewerkt met voorbeelden, overreding, zachten dwang. De gestelde regelen voor de waterverdeeling moeten nageleefd, het morsen met kostbaar irrigatiewater moet worden gestraft. Landbouw-inspecteurs, mooie verslagen, keurige kaarten helpen niet genoeg, maar de residenten moeten hebben deskundige adviseurs, die tegelijk optreden als chefs der irrigatie-afdeelingen. Voor die afdeelingen zijn noodig twee corpsen ambtenaren: een klein van Europeesche deskundigen, een grooter van inlandsche. Al wat de irrigatie-afdeelingen betreft, moet worden gebracht onder „Landbouw". In de eerste twintig jaren moeten die afdeelingen onder leiding staan van landbouwkundigen.

Ziedaar een meening geuit, die veler instemming heeft. Maar op enkele punten heeft zij en zal zij hebben haar bestrijders. Om er een te noemen: het beheer der bevloeiing in een bepaalde streek. De bovengenoemde schrijver wil het beheer toevertrouwen aan landbouwkundigen, acht het bij den bestuursambtenaar in verkeerde handen. Maar in den jongsten tijd is het denkbeeld juist weer op den voorgrond gebracht, dat de bestuursambtenaar het in handen krijgt. Het vraagstuk is moeielijk, omdat de practijk, moge zij al

---

[1]) Onze Eeuw, April 1907.

hebben uitgewezen hoe men het niet moet doen, niet heeft geleerd hoe het met de beschikbare krachten dan wèl kan.

De tegenwoordige directeur van het departement der B. O. W. is een waterstaats-ingenieur, die zijn sporen op het gebied der irrigatie heeft verdiend. Al is het bijna vijftien jaren geleden, dat hij zijn meening uiteenzette[1]; niettemin is het interessant haar thans te plaatsen naast die welke hierboven werd weergegeven.

„Een nieuw bevloeiingswerk of de verbetering van een bestaand bevloeiingsgebied levert natuurlijk niet direct de volle voordeelen op die er mede bereikt kunnen worden. Het ligt voor de hand dat het eerst enkele jaren duurt eer de landbouwers met den nieuwen staat van zaken geheel vertrouwd zijn en er ten volle partij van weten te trekken. Dat geeft voor den Staat eenig renteverlies, daar de uitgaven voor verbetering van het bevloeiingswezen niet direct door meer inkomsten geheel gedekt kunnen worden. Ook zijn de voordeelen der verbeteringen, zoo in het algemeen als voor den Staat in het byzonder, niet overal en in elk bevloeiingsgebied even groot en kan het geval zich voordoen, dat de permanente werken en sommige der gunstigst gelegen gedeelten van een bevloeiingsgebied voorloopig niet veel meer te weeg brengen dan verzekering tegen het mislukken van den oogst en het achteruitgaan van den toestand; want het zijn vooral de minder gunstig gelegen gedeelten in elk gebied, die in het algemeen in de eerste plaats van de verbetering de voordeelen zullen genieten en dat trouwens ook het meest noodig hebben. Hierdoor zal dan ook de verhooging der totale en der gemiddelde productie (waar het ten slotte op aan komt in het algemeen belang) in hoofdzaak te weeg gebracht moeten worden".

Omtrent de kundigheid van den inlander op het gebied van den rijstbouw, vereenigt zich de heer Homan v. d. Heide met hetgeen de regent van Demak in 1892 schreef in een verslag van genomen cultuurproeven:

„Zooals het reeds dikwerf is gezegd, de inlandsche boer (orang tani) weet nog het meest van de padicultuur, maar eigenlijk heeft dat niet

---

[1]) J. Homan v. d. Heide: Beschouwingen aangaande de volkswelvaart en het irrigatiewezen op Java in verband met de Solovallei-werken 1899, blz. 131.

veel te beduiden. Wat zij weten, is slechts wat de adat medebracht, maar aan het zoeken naar betere middelen om de opbrengst te verhoogen, daaraan doen zij niet; het is veel gemakkelijker maar de adat te volgen, al is die minder goed"[1]).

En thans de vraag, wie het beheer in handen behoort te hebben. „In zake de rijstcultuur gaan de waterbouwkundige en de landbouwkundige techniek zoo nauw samen, dat scheiding daarvan niet zonder groot nadeel mogelijk is", zegt de heer Homan v. d. Heide[2]). „Voor het beheer der irrigatie-afdeelingen en onderafdeelingen is een corps cultuur- en irrigatie-deskundigen (cultuur-ingenieurs) noodig, die aan het hoofd der afdeelingen en onderafdeelingen worden geplaatst".

Cultuur-ingenieurs vindt men in Duitschland en Italië, maar Nederland en Indië kennen hen nog niet. En daarin, in de afwezigheid van het in beide richtingen geschoolde personeel, ligt de moeilijkheid, een beheer te vormen dat allen bevredigt. Maar als men zich niet blind staart op het diploma en in afwachting van het tijdstip, waarop bevoegde, tevens geschikte personen beschikbaar zijn, het beheer wil regelen, dan zal men zich gelukkig mogen achten menschen te vinden, die de practijk van den landbouw verstaan en zonder te lijden aan zelfoverschatting het waterbouwkundig gedeelte van hun ambt durven aanvaarden.

---

[1]) Homan v. d. Heide, blz. 167.
[2]) Idem, blz. 169 e. v.

ZESTIENDE HOOFDSTUK.

DE SPOORWEG IN BESOEKI.

EEN weelde geniet men nu juist niet, wanneer men 's ochtends met den sneltrein van Soerabaja den Oosthoek verder binnen gaat. Tot Probolinggo is het wel een sneltrein, maar verder verliest men den indruk van snelheid. De spoor berijdt dan een bergbaan met kleine bergmachines; men stopt aan alle stations en eerst ver in den namiddag worden de eindpunten Banjoewangi of Panaroekan bereikt. Evenwel is klagen daarover niet billijk. De lijn is grootendeels jong en sneltreinen, die slechts een paar stations aandoen, zouden geheel misplaatst zijn. En wie het reizen in den Oosthoek 10 of 15 jaar geleden hebben gekend, zullen waarlijk niet klagen.

De lijn Soerabaja—Pasoeroean werd in 1878 geopend, in 1884 was de verlenging tot Probolinggo gereed, in 1895 die tot Klakah; in 1897 werd de lijn Klakah—Djember—Panaroekan geopend.

Hoe men vóór 1897 van Soerabaja naar een plaats tusschen Klakah en Panaroekan reisde, is vermakelijk genoeg om het mee te deelen. Men ging per spoor tot Probolinggo, een eindpunt van de spoorreis waar gelegenheid was om te rijsttafelen. Dan stapte men in een karretje om 's avonds aan te komen te Besoeki. Na daar te hebben overnacht, besteeg men 's ochtends vroeg wederom een karretje, dat den reiziger in zes uren overbracht naar Bondowoso. Wie dàt hebben meegemaakt, spreken heel anders over den trein in den Oosthoek dan een jongmensch, wiens jongste spoorreis in een expres naar Marseille of Genua werd afgelegd. Niemand kan den dienst der Staatsspoorwegen op Java de eer onthouden van altijd te rekenen met de behoefte van het verkeer en met de moderne vorderingen die daarin op Java mogelijk zijn.

Een enkel voorbeeld (blz. 45) mocht aantoonen, hoeveel gemakkelijker en goedkooper de afvoer van product voor vele ondernemingen is na de komst van den spoorweg in Besoeki.

Terloops is reeds meer dan eens in de voorafgaande hoofdstukken gewezen op den grooten invloed, dien de spoorweg op de ontwikkeling van Banjoewangi heeft gehad. Het vereischt een studie apart, dien in zijn geheel na te gaan en met cijfers te bewijzen, een studie die niet kan worden beproefd, waar slechts plaats is voor een schets[1]).

De lijn Kalisat—Mrawan kwam in 1902 gereed; de lijn Mrawan—Banjoewangi werd in 1903 geopend. Een korte beschrijving van den weg werd reeds gegeven (blz. 61-62). De cijfers van de reizigersdichtheid en van de goederendichtheid op de lijnen Kalisat—Banjoewangi en Kalisat—Panaroekan wijzen op een zeer bevredigende stijging.

Kalisat-Banjoewangi.	Jaar.	Reizigersdichtheid[2]).	Goederendichtheid.
„ „	1904	tusschen 200 en 300	tusschen 0 en 50
„ „	1905	„ 300 en 400	„ 0 en 50
„ „	1906	410	55
„ „	1907	530	65
„ „	1908	568	62
„ „	1909[3])	534	49
„ „	1910	643	81

In deze cijfers is de regelmatige stijging aanstonds te zien. De reizigersdichtheid, met 643 aangeduid, komt overeen met die van de lijn Blitar—Malang en de lijn Kedong Djati—Solo in hetzelfde jaar. De goederendichtheid is evenwel in vergelijking met andere lijnen nog laag. Het cijfer zal natuurlijk aanmerkelijk verhoogd worden in de eerstvolgende jaren, waarin de groote producties te verwachten zijn in deze streken.

---

[1]) Daarbij zijn in hoofdzaak gebruikt het Verslag der Staatsspoorwegen in Ned.-Indië over 1910 en de Statistiek van het vervoer op de Spoorwegen etc. over de jaren 1904—1910.

[2]) Het cijfer der dichtheid wordt gevonden door te nemen het aantal kilometers door reizigers in één jaar over een lijn afgelegd en dat getal te deelen door 365 × de lengte der lijn in kilometers.

[3]) Deze cijfers zijn abnormaal wegens de langdurige storing, veroorzaakt door de aardschuiving bij Mrawan.

Het is verbazend, hoe jonge nederzettingen, ontstaan tijdens en na den aanleg van de spoorbaan, zich snel hebben uitgebreid. De vervoercijfers van stations en halten geven er mede een blijk van. Zoo heeft Kalibaroe aan vertrokken en aangekomen reizigers over 1910 het cijfer 198904, ijl- en vrachtgoederen verzonden en ontvangen 4178 ton. Het plaatsje bestaat nog geen tien jaren. Kempit heeft de cijfers 85724 en 2090. Lawang, op de lijn Soerabaja—Malang, een plaats waar zoovelen een vacantie of ziekteverlof doorbrengen, heeft in 1910 slechts 151214 reizigers gehad, doch 25079 ton goederen. Soekowono op de lijn Kalisat—Panaroekan heeft een cijfer voor reizigers dat met het Kalibaroesche overeenkomt, namelijk 194432; het goederencijfer is ruim het dubbele van Kalibaroe namelijk 8691. Mangli nabij Djember heeft 117321 en 7390. Het is een algemeen verschijnsel bij de jongere plaatsen aan de lijn, dat het reizigersgetal van levendigheid getuigt, terwijl dat der goederen nog laag is. De verklaring ligt voor de hand: er zijn nog geen groote producties geweest.

Het is bekend van welk een beteekenis de spoorwegtarieven zijn voor de instandhouding en den bloei van een onderneming. Een spoorwegdienst begrijpt hoezeer zijn belangen tot zekere hoogte verbonden zijn aan die der ondernemers van cultuur en industrie en daaruit ontstaat vaak een gezamenlijk overleg in zake de toepassing van tarieven. De Staatsspoor heeft met de koffie-ondernemingen in den Oosthoek overlegd, opdat de aanvankelijk noodlijdende en vervolgens de hernieuwde koffiecultuur in schappelijke vervoerkosten een tegemoetkoming zouden vinden. In 1909 werden echter de speciale tarieven ingetrokken en door een algemeen vervangen, waarbij geen reductie meer werd gegeven aan alle ondernemingen, doch een restitutie kon worden verleend aan noodlijdende ondernemingen. De koffieboeren vroegen de bestendiging der oude reductie, want de groote producties kwamen nog maar op enkele ondernemingen voor en de hooge prijzen waren voor de ondernemingen met kleine producties zeer zeker een profijt, echter niet een profijt dat hen in een normalen toestand kon brengen.

In 1911 gaf de voorzitter van het Ned.-Indisch Landbouw-Syn-

dicaat als zijn meening te kennen[1]), „dat een meer rationeele basis voor vrachtregeling bestaat in de geldelijke opbrengst per bahoe. Wil men een zoodanige regeling ontwerpen, dat de vrachten gelijkmatig drukken, dan is alleen de geldelijke opbrengst per bahoe een geschikte basis". En niet de opbrengst van één jaar kan het criterium zijn, doch de opbrengst van eenige jaren der geheele onderneming per bahoe. Dat het intusschen den planters er niet om te doen is uit reductie of restitutie een bate te smeden, moge hieruit blijken, dat zij haar uitgesloten willen zien voor ondernemingen, welker oogst in de beide daaraan voorafgaande jaren gemiddeld per jaar en per bahoe produceerenden aanplant een bedrag van 150 gulden opleverde.

Voor het jaar 1911 heeft intusschen geen verleening van vrachtreductie voor het vervoer van koffie op de staatsspoorwegen plaats gehad.

De hoofdlijn Kalisat—Banjoewangi ligt van het zuiden der afdeeling nog ver verwijderd, zoodat reizen en vervoeren ook in verband met den ongunstigen staat van de wegen er zeer kostbaar zijn. Daarom heeft de spoorwegdienst een plan ontworpen voor den aanleg van kleine lijnen, waarvoor een smalspoor van 60 c.M. door trams bereden voldoende zou zijn. Een zoodanig lijntje werd onlangs geopend in Djember, namelijk Rambipoedji—Poeger met zijlijntje Balong Lor—Amboeloe.

In studie is een lijn Rogodjampi—Gradjagan, dus tot de zuidkust. Opgenomen is een lijn van Kalisetail zuidwaarts naar Genteng, Gambiran, Djadjag, oostwaarts ombuigend naar Tjeloring, waar zij samenvloeit met de in studie genomen verbinding Rogodjampi—Kradenan—Gradjagan.

Dat is inderdaad een klein net, waarvan in de eerste plaats de ambtenaren der verschillende takken van bestuur gemak en nut zullen ondervinden. Een blik op de kaart leert, dat met dien aanleg meer de opening van een streek wordt beoogd dan de schepping van een productenvervoer, waardoor de hoofdlijn een versterkende voeding zou bekomen.

Zoo zet de Staatsspoor haar pionierswerk van eenige jaren geleden in deze streek voort. Het is te hopen dat er de aanleg van een lijn ten zuiden van Kalibaroe mee kan samengaan, waar zooveel erfpachtsperceelen hun vruchtbare tuinen dragen.

---

[1]) Verslag van het Ned.-Ind. Landb.-Syndicaat over 1911, blz. 28.

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK.

DE BESTUURSZORG IN BESOEKI.

DE verhoogde bedrijvigheid in Java's meest oostelijke residentie heeft haar invloed gehad op het bestuur van het gewest door telkens meer van zijn inspanning te vorderen. De gewestelijke raad heeft daar de bewijzen van zien binnenkomen in den vorm van voorstellen en ontwerpen. Het is volstrekt geen klein werk, wat men daar, dank zij den ijver van voorzitter en leden, onder het oog krijgt. In overweging kwam het dempen van poelen en moerassen te Panaroekan en te Banjoewangi. Evenzeer in het belang der openbare gezondheid acht men een bronwaterleiding in de eerste plaats voor Bondowoso en Banjoewangi, waarvan de uitvoering zou worden opgedragen aan een te Djocdja gevestigd technisch bureau. De raad wenscht ook bemoeienis met het telephoonnet; de gewestelijke raad òf het gouvernement, maar niet beiden kunnen er zich mee bemoeien. Dat is het standpunt van den Raad. De telephoon is van groote waarde in het gewest, vooral in Banjoewangi, waar zij een particuliere onderneming is die uitnemend wordt beheerd tot genoegen der aangeslotenen.

Het bestuurspersoneel werd in den jongsten tijd uitgebreid met een assistent-resident van Bondowoso. De controleur te Banjoewangi krijgt zijn standplaats te Genteng, terwijl te Banjoewangi zelf een aspirant-controleur wordt geplaatst. Dergelijke maatregelen zouden dubbel effect hebben, kregen zij in sneller tempo hun beslag. Ook het inlandsch bestuur is vermeerderd en wel in 1908 met een wedono en drie assistent-wedono's.

Uitbreiding van het politietoezicht kon met de bestuursuitbreiding

gepaard gaan. Is eenmaal een controleur te Genteng gevestigd, dan kan deze politie-rechter dagelijks de zaken op de rol afdoen.

Het gevangeniswezen behoeft uitbreiding en er wordt aan de uitbreiding gewerkt te Djember en te Banjoewangi. Behoefte is er aan een gelegenheid tot opsluiting van opgevatte inlanders. Bij de wedono's vindt men een dergelijke gelegenheid voor een paar menschen, bij de assistent-wedono's niet. Terwijl zooveel vreemd volk tijdelijk in het gewest verblijft en in verband daarmee de kleinere vergrijpen veelvuldig zijn, kan de politie de menschen wel aanhouden maar bezwaarlijk voor enkele dagen ook vasthouden.

De financieele beteekenis van Besoeki voor het gouvernement is met de getallen der jaarrekening wel vast te stellen. Zij hebben alleen waarde, zoo zij te vergelijken zijn met die van andere gewesten. Daarvoor is het hier niet de plaats. Het is niet onaardig voor sommigen een paar cijfers[1]) op te geven, zij het ook buiten eenig verband. Zij kunnen een indruk geven van hetgeen er in enkele takken van dienst omgaat:

De opbrengst van den arbeid der gevangenen . . .	*f*	27,198.53
Verkoop van opium	„	404,730.10
Invoerrechten	„	169,846.25
Pandhuizen	„	197,749.81
Wegens aflossing van beleeningen vóór 1910 aangegaan, komt onder het genoemde bedrag voor. .	„	195,450.70
Landrente	„	1,157,501.82[5]
Personeele belasting	„	32,630.94[5]
Inkomstenbelasting.	„	91,143.82
Verponding	„	61,527.47[5]
Bedrijfsbelasting.	„	84,824.01[5]
Afstand van gronden in erfpacht	„	257,440.64[5]
Opbrengst van hout, kinabast, caoutchouc en andere boschproducten.	„	133,791.51
Verkoop van zout	„	369,849.22
Spoorwegen	„	160,446.40

[1]) Uit de jaarrekening van het gewest Besoeki over 1910; ik dank ze aan de mededeeling van den heer H. van Kol, die ze op zijn jongste reis over Java in alle gewesten verzamelde.

Voor de uitgaven werden o. m. de volgende bedragen besteed:

Departement	Binnenlandsch Bestuur	*f* 551,955.39
„	Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid. .	„ 135,273.26
„	Landbouw	„ 213,840.27⁵
„	B. O. W.	„ 317,071.12⁵

In de afdeeling Banjoewangi bedroegen:

De ontvangsten totaal generaal	*f* 1,033,747.75⁵
De uitgaven	„ 553,840.53

* * *

Een bloeiende kolonie biedt vaak belangwekkende verschijnselen op economisch gebied. Uit een oogpunt van studie alleen al is Ned.-Indië een byzonder interessant land en het behoeft niemand te verbazen, indien telkens blijkt dat buitenlandsche geleerden zich met onze Oost bezig houden. Het zou veel méér het geval zijn, waren er niet zooveel bezwaren verbonden aan het noodzakelijk onderzoek. Een betrekkelijk oppervlakkig onderzoek vergt zelfs van den landgenoot een meer dan gewone inspanning. De gegevens liggen niet voor het grijpen. Noch de ambtenaar noch de particulier heeft al zijn gegevens over voor een onderzoek en men kan het hun niet euvel duiden zoo zij in hun binnenkameren beveiligen wat zij te jong of te teer, te oud of te leelijk achten voor de publieke tribune.

Besoeki, dat vooral in zijn oostelijke helft tot voor kort een vrijwel onbekende was, heeft een krachtig deel gehad in de interessante ontluiking van Java. Die ontluiking ving een acht- of tiental jaren geleden zoo kalm, zoo onopzettelijk aan, dat ze eigenlijk aan allen ontsnapt is. Ook aan de Regeering. Vandaar dat op een gegeven oogenblik een tekort aan krachten en hulpmiddelen onverwacht aan den dag trad. Daarvan kan men niemand een verwijt doen zonder onbillijk te zijn. Het is de Regeering niet mogelijk van dergelijke gebeurtenissen onmiddellijk de ware beteekenis te doorzien, omdat haar vertegenwoordigers dat in den regel niet kunnen. Er was — en nog is er — vooreerst te veel afstand tusschen bestuur en particulier dan dat de strekking en de draagwijdte van allerlei handelingen

dadelijk juist worden geschat. Men mag van een koloniale maatschappij, wier raderwerk in den regel grof is, niet verwachten wat men gewend is in een ouden staat van eeuwenlange ontwikkeling, waar de organisatie gelijken tred hield met de uitzetting der huishouding.

De klacht, dat Besoeki een achterlijk gewest is, werd terecht geuit, maar niet terecht trachtte men daarvoor schuldigen te vinden in enkele personen en ten slotte in „het gouvernement". Nu de beteekenis van het gewest duidelijk wordt, zou het een verzuim zijn, indien de openbare hulpmiddelen en diensten niet werden gebracht op de hoogte van hun taak.

De teekenen zijn er, dat men van den ijver der overheid veel goeds in de naaste toekomst mag verwachten.

Uit een gelukkige samenwerking zal een gewest worden geboren, dat in den bloei zijner cultures even wonderbaar is als in de stoute pracht van zijn gebergte.

rijweg
karreweg
voetpad
spoorweg
residentiegrens
afdeelingsgrens
STRAAT MADOERA
BALI
STRAAT
INDISCHE OCEAAN